

Як 21.657

ОБРАЗЦЫ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЯКУТОВЪ

ИЗДАВАЕМЫЕ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ

Э. К. Пекарскаго

II Тексты

ОБРАЗЦЫ
НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЯКУТОВЪ

СОБРАННЫЕ

И. А. Худяковымъ.

Выпускъ 1.

Сказки: 1) Чаркыи іккі Барыллыа [іккі]; 2) Кѳѳѳѳ кынаттаѳ; 3) Үчүгѳі Үчүжѳн; 4) Біис-ынахтаѳ-Баібѳрікѳп-Дмѳхсѳн; 5) Уранынан оѳовјѳр; 6) Бѳр-Хара; 7) Оѳѳнјѳрдѳх ѳмѳхсѳн; 8) Хан-Царгыстаѳ; 9) Чарчахан; 10) Чычѳх іккі Мацыс іккі; 11) Оно-ѳѳстѳн-Чуокѳп іккі Олѳп-Долѳн [іккі].

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вас. Остр., 9 лѳня., № 12.

1913.

САХА ОЛОҢХОЛОРУ¹⁾.

1) Чаркыи іккі Барыллыа [іккі].

Съ 10-го листа настоящаго (II) тома въ редактированіи якутскихъ текстовъ принимаетъ ближайшее участіе В. М. Іоновъ (VI).

Отдѣлъ, которому принадлежитъ рукопись г. А. Лудькина, выразилъ свое полное согласіе на изданіе якутскаго текста «Верхоянскаго Сборника» явдженіемъ Императорской Академіи Наукъ, причѣмъ акад. В. В. Радловъ, заведующій настоящимъ изданіемъ, предложилъ включить этотъ текстъ въ составъ издаваемыхъ подъ моею редакціею «Образцовъ народной литературы якутовъ». Русскій текстъ «Верхоянскаго Сборника» также имѣеть быть изданъ въ исправленномъ видѣ, такъ какъ якутское изданіе не можетъ быть признано удовлетворительнымъ (см. въ «Изв. Вост.-Сиб. Отд.» 1895 г., т. XXVI, №№ 4—5, мою «Замѣтку по поводу редакціи «Верхоянскаго Сборника» И. А. Худякова»). Э. П.

2) Въ подл.: таламбаран. У Худ. Gegund. 1 чаще всего пишется слитно съ баран, оканчиваясь на ам или м, что недопустимо по правиламъ якутской фонетики вообще и, въ частности, нерѣдко нарушаетъ законы гармоніи гласныхъ, наир.: көрөмбаран. 3) Въ подл.: ытыбэх.

САХА ОЛОҢХОЛОРУ¹⁾.

1) Чаркыи икки Барыллыа [икки].

Собуруу дайдыга көтөрдөр осустумалаи улахан муиҥах оңор-буттар:

— «Сирбит-дайдыбыт сайыныгар итита, кузаса барт, ута суох буолан халар, торуур [урар] сымныыт барыга сытыҥан олби халар! Бисиги тојоммутун талан баран²⁾ ытыабыҥ³⁾ хоту дикі сир-дайды көрдөтө!» — диин.

1) Первые 11 сказокъ настоящего тома записаны покойнымъ И. А. Худяковымъ во время его пребывания въ Верхоянскомъ округѣ въ концѣ 60-хъ и первой половинѣ 70-хъ гг. ян. ст. Русскій переводъ ихъ помѣщенъ въ изданіи Восточно-Сибирскимъ Отдѣломъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества «Верхоянскомъ Сборникѣ» (Ирк. 1890), якутскій же текстъ какъ сказокъ, такъ и другихъ произведеній якутскаго народнаго творчества, составляющихъ содержаніе «Сборника», не былъ изданъ Отдѣломъ по недостатку средствъ. Шлифъ Отдѣлу, которому принадлежитъ рукопись И. А. Худякова, выразилъ свое полное согласіе на изданіе якутскаго текста «Верхоянскаго Сборника» иждивеніемъ Императорской Академіи Наукъ, причемъ акад. В. В. Радловъ, заведующій настоящимъ изданіемъ, предложилъ включить этотъ текстъ въ составъ издаваемыхъ подъ моею редакціею «Образцовъ народной литературы якутовъ». Русскій текстъ «Верхоянскаго Сборника» также имѣеть быть изданъ въ исправленномъ видѣ, такъ какъ иркутское изданіе не можетъ быть признано удовлетворительнымъ (см. въ «Изв. Вост.-Сиб. Отд.» 1895 г., т. XXVI, №№ 4—5, мою «Замѣтку по поводу редакціи «Верхоянскаго Сборника» И. А. Худякова»). Э. П.

2) Въ подл.: таламбаран. У Худ. Grund. 1 чаще всего пишется слитно съ баран, оканчиваясь на ам или м, что недопустимо по правиламъ якутской фонетики вообще и, въ частности, нерѣдко нарушаетъ законы гармоніи гласныхъ, напр.: көрөмбаран. 3) Въ подл.: ытыах.

Ирк. 21657

Умуѳурсаи муѳустан Барыллыяны талбыттар:

— «Куранахха ута да суох даідыга түсәр көтѳр буолааың, сура̄р да атахтааынан¹⁾ көтѳруна̄н [да] асылыктаныах кӣи буолааың, улахаңгына̄н даааны, кәрсӣа̄на̄н даааны барыбытына̄бар ордук буолааың, — а̄н бардааың!» — д̄ӣтӣл̄әр.

Барыллыя — хатыныш, оѳолоруи кытта бырастыласан-бырастыласан баран — көтѳн барыбыт.

Барыллыя-тоѳо̄н бартын к̄а̄н̄ѳ̄а̄ Чаркы̄и д̄ӣан аттаах, цабыта суоа ачыгы̄и, барт̄ а̄р̄а̄ д̄ӣан учуга̄и куорсунаах т̄ӯла̄ах куе, Барыллыя-хатыныгар ӣн̄ѳ̄а̄р-к̄а̄н̄ѳ̄а̄р т̄ӯсӯта̄ла̄а̄бит. Ара̄и маны хатын б̄а̄ӣа̄тӣ көрѳн сарыбыт усу. Чаркы̄и сорукка сылжааың суеа̄ б̄а̄ја̄ла̄ах кӣи буолбут, сырытыгар с̄ы̄дам²⁾ а̄р̄а̄ д̄ӣан б̄а̄ја̄ла̄ах кӣи буолбут. Онтѳн хатын атае-доѳор туттан³⁾ ара̄и та̄нта̄н к̄а̄б̄ис̄п̄ит, ара̄и көр̄е̄ӯла̄са̄н к̄а̄б̄ис̄п̄ит. Чаркы̄ӣга — цо̄л: сыл тохору хатын а̄р̄а̄ буола̄н оло̄р!

Тоѳурук сыл буола̄н баран Барыллыя-тоѳо̄н көтѳн барыа̄н т̄ӣя̄н к̄а̄л. Бу к̄а̄л̄б̄ит̄ӣга̄р көтѳр кынаттаах аттаах цо̄н бары муеу-буттар:

— «Ала̄тыка, толо̄н̄ѳ̄ тоѳоммут ха̄ја̄ а̄р̄а̄ ма̄ӣгы̄ла̄ах тылы-ѳеу а̄ла̄лла? ха̄ја̄ а̄р̄а̄ ма̄ӣгы̄ла̄ах с̄ӣрг̄а̄ сырытта? — ӣста̄ тардыах-пыт̄ а̄та̄!» — д̄ӣ-д̄ӣ. — «Ц̄а̄, тоѳоммуот, ха̄итаах т̄уоа ма̄ӣгы̄ла̄ах с̄ӣрг̄а̄-да̄ӣдыга̄ бара̄н к̄а̄л̄лӣц?» — д̄ӣа̄б̄ит̄тар.

— «А̄чӣк̄ӣја̄, сыбые сымы̄я̄на̄н бара̄ сыл̄жа̄быныи: маска оло̄ро̄р көтѳр оло̄руо̄буи б̄ӣр мас суоа да̄ӣдыга̄ ӣб̄ит, уга уеатар көтѳр б̄ӣр уеуоа да̄ӣдыга̄ — цо̄ро̄но, кӯѳ̄ла̄ суоа. А̄н туманына̄н, тыа̄лына̄н-ха̄лырыгына̄н ѳрѳ тутан а̄р̄г̄ӣн̄п̄ит с̄ӣр ӣб̄ит!» — д̄ӣа̄б̄ит Барыллыя.

— «Ты̄и, ноко, к̄ӣа̄р бар! А̄р̄им̄ к̄а̄лта!» — д̄ӣа̄б̄ит Барыллыя-хатын Чаркы̄ӣга̄ көтѳн тарыныа̄н к̄а̄л̄б̄ит̄ӣга̄р.

1) Въ поля.: атагына̄н. 2) Въ поля.: сыдам'. 3) Въ поля.: тутан.

— «Хата ол ісін мін кällim бу: «ханна бартаі?» — діан мiзiгiн оустумаҕа кiм дa ыжытыа суоҕа. Хата бырастыласан, кaрiяc-хомуруос таптасарбытын таптасан арахсыах!» — дiял Чаркыи Барыллыа улахан бaјaлaх ујатыгар тахсан хатынын кытта угурасасылласа таптаса сыһныт.

Араі Барыллыа-тојон кoтoн тoннoн ісaрiн кoр.

— «Тыи, ханна барыаһыи-кiстaнiаһиі? Кoтoтoхпунa — кoрyo-бaјa!» — дiя Чаркыи.

— «Ыл, iтi уја аһыһаҕы мутукка олоҕ; бiлiгiн хараҕа, — харалҕан кoтoр кoрyo суоҕа» — дiябiг Барыллыа-хатын.

Чаркыи мутукка iцнa тyсaн олоҕ.

Барыллыа-тојон кoтoн кaлaн цахтарыгар aһиit:

— «Чai, доҕор, oҕолоруц атаҕын oцoр-тaрiі! Ол хоту дiкi сiр тyох-га aтыттан утyo сiр iбiг: сoрyнa дa сoччo, мaсa да сoччo, хoрдојоохха тaсa даҕаны сoччo, сyрaр атахтаҕа, булла-булута даҕаны сoччo».

— «Тoсo цoн бapан aрaллaр?» — дiя Барыллыа-хатын.

— «Суох!.. Мiн кiнiлaргa: «кусаҕан бaјaлaх, тyох-га тулујуо суох тыһытыһан, тыһыһан aргiібiт сiр» дiябiтiм. Мiн кiнiлaргa тoҕo¹⁾ aтiаһиі? Бiсiгi бaјaбiт бapан тoјон хатын буолан кoцyллук yoскyoхпyт буоллаҕа дiаn» — дiр Барыллыа-тојон саҕата.

Iпja ғынан бapан тыаса цахтар угурyр таптыр маiгылаах. (Сыл тyххары кoрсyбaтaх кiсi хaјыаҕаі?). Маны iстaн бapан Чаркыи кyнyлy сaнaбыт. (Сыл тyххары цахтар ғыммыт кiсi aмiа буруја суох). Кyнyлy сaнaн чyс ғына ысытaн бapан кoтoн тiрт ғынан хaл. Мaнтaп Барыллыа-тојон сoсyјaн:

— «Сyі!» — дiаn oрo кoтo тyспyтyгaр ујата сaһнaн сyгyнaн тyспyт. — «Iтi тyох саҕатаі?» — дiаn ыжытар цахтарыттан.

— «Тyох саҕатаі?» дiр дy? Мутук тoстoн тyспyтyн тыаса буолбат дo?» — дiаn сацарар цахтар.

— «Oһпyк iбiтa дy?» — дiр Барыллыа-тојон.

1) Вь подл.: тоҕа.

Сасыярда муңах буолбутугар Чаркыи тјяи кәпсәбиг:

— «Сүбу курдук утүө сир усу хоту дікі бар».

— «Опу аи туоҕунан биллэҕиі?» — діабиттәр.

— «Мин Барылыа-тојон ујатын аныгар — «цахтарыгар, бәјә, тугу кәпсир ібіт» діән — крәп олодохпуна кәпсәбитә. Дјөксө ујата самнан түсүтә — онои бәліәтін білің!» — діабит Чаркыи.

— «Кірүҕиң буолабына — араі атын маиы көтөрү талап ытыахпыт буолаба араі. Бачча тәрillән бараи халларыахха сатамат».

Барылыа-тојон араі хаман палыјан кәбит.

— «Хайтах туох хоннуң, кырцаҕас?» — діән ыјыппыттар барыла.

— «Ујам самнан түстә» — діабит Барылыа-тојон.

Опуоха:

— «Чаркыи кірүк әппит буолаба!» — діән имнәисән кәбісән бараи муңах җон тыл әшһиттәр: — «Дә, ігі, тојоммут Барылыа-кырцаҕас, туох даҕаны тулујан олоруо суох дайдыта діән кәлләҕиң. Бисігі маиы үөрә істібатібіт: санабытыгар хайтах даҕаны ол опно учугәи сир буолуох тустах ата. Ән төсө дө утүөнү баҕартың ијіҕәр, баҕардабына, таба көпһөтүң буолаба. Бу сөрүн салгыи кәләр сирин дікі бардахха хайтах даҕаны учугәи сир бар буолуоҕа. Бисігі атын маиы көтөрү ытыах санаахпыт; ијјә гыһнабына — ән тојонуң солотуттан усулларгыи атаҕастана істіәң дуо? Ыјах оччо буолаба дин» — дәсіспиттәр.

— «Хайтах атаҕастаныамыи? Атаҕастаныахха сир суох» — діабит Барылыа.

Опуоха бары көтөр аттах, түләх кыпаттах җон Туруја дікі әргіјән бараи әшһиттәр:

— «Ән буолабың, Туруја-тојон, ытык кырцаҕас, бисігітән утубут: көтөрүң даҕаны учугәи, үсүңүһнә даҕаны баркһи; бајаң кураиах даҕаны сиргә түсәр көтөр буолабың, үөнү көзүрү даҕаны ситиң. Оптон ү буолабына — атабың туххары кәсә сылјан әмә асыаң. Ијјә гыһнабына — бисігі әјіҕиң талабыт тојонунан даҕаны, бу сирі-дә бараи көрөн кәләрҗә.

— «Ак, учүгүи, бардабым; талбыккытыгар махтанабын» — дйабит Туруја.

Иңя гынан баран муњахтап турар җон ортотугар кйрбйт. Оччоҗо Лахатта дйан атгах кус бара усу — кусаҗан, куччугуи, кылгас богдо. Ол кус туран аңнит:

— «Алаҗтыка! Осустумалан туран, сүмйидан таллахтарын кйттөр самай толкута суобун!.. Ити кыл атаҗа аҗа усунунап, кйасй сасыларда ысыга аҗа маныннан, улаханынан, мбйно аҗа куохаи-бытынан сүбсу дйи. Ити кыл исиҗар мајитигар туох би-сана бар буолуоҗа дйа саныгыт?.. Мин санабар, ити кыл, бир ханык ама алчактах тымыттах күйһа тйҗан баран, онно асан куолахтап-куолахтап баран кйлиаҗа!»

Маны иста тусан баран Туруја туран сапта тус Лахатта урдугар. Санта тусан — таситйаҗа дб? — турбат гына табыталын атаҗын тостурута кырбан тынын бысары гыммытыгар җон бысан ыл. Лахатта, тына аҗа халан баран, саҗара сынып:

— «Алаҗтыка, абытайбын-халахайбын! алаҗтыка, муҗмун-сорбун!.. Осустума ортотугар кйи даҗаны хаҗа да тылы аҗара кыҗула, буруйдах тылы тылласпыта җонунан таҗыстаҗына буружугар туруоҗа дйан маны аталлара ини? Кйрүҗ ити талбыт кйсиҗит кйрсиҗтин, кйхсй кйиҗин! Алаҗтыка, айбйрдбй абатын!»

— «Кйрҗик даҗаны сымыҗанан ити курдук җуллаҗин, тоҗоммуот: сйи буруја тахсыах аҗа буолаҗа дйи... Бйсиҗи дйккбй аҗиги тасарап кйбйсиҗхпйҗ [аҗа], атын аҗа суох!» — дйсиҗиттар.

Онуоха Лахатта часкыја сынып:

— «Алаҗтыка, абаларын! Кйи даҗаны аҗа суох дйллара бар аҗат! Кйрбйккүт дб — ол олорор аҗтын баҗастын тоҗон — Тоҗон обургуну? Кйи кйи курдук ыраҗы кйрүсу? Кйи кйи курдук урдуктук кйрүсу? Кйи кйи курдук кйрсиҗ кйиҗ сапалах бары? Сорох исиҗи аҗардас тумсугут да усунугар сйрбйи сыҗынахкыт».

— «Кйрҗик даҗаны, ити бар аҗат тйрүт-ус уҗубүт-маныбыт, кйрсиҗабит-күстйхпйҗ! Кйрҗик даҗаны¹⁾, кйи сыҗыбатын кйи сы-

1) Въ подл.: тяганы.

Іяаҕаи? Кірдік даҕаны¹⁾, кині көрбөтөбүп-тојонвөботобуп ким тојоншоубаи?.. Кинині таллахыт, кинині көрдөстөхнүт!» — дәсісәи сүгунасан Тојону талап ыппыттар.

Тојон көтөи кыскыҕан кәләи, бу сирдәри көрөп баран, төн-нои тijaп кәисәибит:

— «Сүманнык үтүө, бир да оҗо өлүө суох, бир да сымбит сы-тыҕына суох сирә» — дiән.

Цә, араі барыларә кәләри сүгунаспыттарыгар Лахатта дiән көтөр:

— «Мин маина соботобуп хәллахына — өлүөм суоҗа до?» — дiән буол.

Ону барыларә муңҕахтан туран җасаібыттар:

— «Лахатта дiән көтөрү оино даҕаны барарыгар, онтон да-ҕаны манна кәләригәр Туруҗа көхсүгар олодо сырыттын: буруи-дәх, іітiн атаҕын тосунпүт кині бәр!» — дiән.

Туруҗа манна әңҗә кәлбәт буолта онтон. Барылына ол тохо-руттан кiстәнән ојурга саса сыҗар. Онтон Лахатта ата боҗор-боно аны; кині манна кәлбәт.

Цә, ітi ітiнән буттаҗа.

---

1) Вь подл.: тяганы.

2) Көтөр кыпаттах.

(Кэлси).

Көтөр кыпаттах Бүстэх бажаалга үөскэбиттэр үсү. Ця, кысын кällä: тігіріибиттэр, өдөрү гыммыгтар. Утуо тоюнноруу ыбардасныттар. Сорохоро аһиттэр:

— «Туруја тоюн буоллу!» — дiән.

Ону бөҕөрбонно-кус аһит:

— «Бісігі хас ысыгатабын аҕы бара сырыттаһыгына — өлүсубут даһаны!»

Турпан-кус туран дәлби тавсан кәспит бөҕөрбонно-кусу:

— «Сыраи-харах доңдоюн тоюн буолуо суох кісі дү?..»

Куба-көтөр тојону булбут, бастан ыбардата:

— «Сыраи-харах ынырыктыјан тојон цусуннах кісі буол-бат дү?»

Сөбүлэмниттэр, тојон гына ыбардан кәспиттәра: күи апы-гытыгар дылы тојон буолан сылјар.

Турпан-кус бөҕөрбонноу үс сыл тоххору сүгә сылјар гына цуһабит тојон.

— «Мин хамандабыттан асылыгым кімі?» — дiән ыбар-даппыт.

Онуоха тулугу біарбиттэр:

— «Kälä-бара асылык гын!» — дiән.

Ця, бу чаркыи-кусу сір көрдөтө ыһыттар. Чаркыи туран көрдү¹⁾ сатан баран булбатах.

Хаханы ыһыттар сір көрдөтө. Бу хахан сылјап баран кällбит.

— «Хантан даһаны булбатым» — дiәбит.

1) Вь подл.: көрьдө.

Ölöru gymмыттар.

Хахан цахтарыи кытары сышпыт. Бу хахан ciälāx¹⁾ усу. Чаркый-кус сасан сышпыт, icilli²⁾ сышпыт. Хахан äппит цахтарыгар:

— «Доѳор!» — дiабiт. — Цä, утуö даiдыга баран кällim! Ititä дiän барт, тоцмот бажалы булдум — учугai да даiды буолар äбит! Ititä дiän, кузäса дiän, кысына суох буолар äбит» — дiän кäпсиäбит.

Маны icтäи баран чаркый:

— «Час!» — дiän көтөн тахсыбыт. — «Маннык утуö сiр бар» — дiän барыларыгар кäпсиäбит.

Маны icтäи баран көтөр кынаттах цон барыта көннугтär, iti даiдыи былжасыттар.

Хахан äппит:

— «Ämāхсiн, киän-киäбäби³⁾ кытат, киän-киäбäби³⁾ (сототун тутуна) кытат!»

Кiнiни бу даiдыга кыстөр гына оцорон кäспиттär бiшпакка кiелiäбитiн iнiгär.

---

1) Въ подл.: джелхтарь. 2) Въ подл.: испляя. 3) Въ подл.: кень-кебляинь.

3) Үчүгәй Үцүжән!).

Үчүгәй Үцүжән бар усу, Кусаҕан Хоцугур иһитә бар усу —
иккијахтар усу. Иһи-би икки хоммуттар. Үчүгәй Үцүжән түрбүт.

— «Хараца түй ијәтигәр харарбытым буолуоҕа» — дийән ха-
раца далай утупан хасты анјыммыт. — «Куөх түй ијәтигәр көбөр-
түм буолуоҕа» — дийән куөх далай утупан көңү анјыммыт, сүммүт.

Асабыт-сиабит. Тың хатыгыһ саҕана тысы кыллы барбыт,
уөсүл-үөсүл саҕана уөҕәс кыллы барбыт, тацара сарбытын са-
ҕана тајах кыллы барбыт. Бүрү муннүттән сиәтә барбыт, асаһи 2)
табаҕајиттән сиәтә барбыт, тајаҕы таныгыттан сиәтә барбыт, бо-
рову бөртөбөсүттән сиәтә барбыт. Баран халбыт.

Кусаҕан Хоцугур тахсан ијәтүн тасын күрүә түрбүт. Үсә
халлап дйәккә көрбүт: сатта кыталык калән әргјән әрәлләр.

— «Нојон, Кусаҕан Хоцугур! Үчүгәй Үцүжән убајың бар-
быта ду, бар ду? Бисиги түсаммит оһуохпүтүн, күлүөхпүтүн!»

— «Аһидәр, аһидәр! Тусуң, түсуң! Оһуохпүтүн, күлүөх-
пүтүн! Үчүгәй Үцүжән убајым барбыта, барбыта!»

Тусан тјән кәлтәр. Оһобүттар: Үчүгәй Үцүжән уоттаҕытын
тыаҕа тасарбыттар, тыатаҕытын уокка килләрбиттәр. Оһобүттар,
уңкүләбиттәр. Иһиәри сүтүөх буолбут. Үөләсинән көтөн тахсан
бартар. Кусаҕан Хоцугур уотун урй сыһпыг холүмтаньгар.

Үчүгәй Үцүжән көтөн түснүт. Бир да үләтүн үләләбатах ма-
јыттан: ынахтара маҕраснытынан тураллар, далга сымгылар
кистәспитинән тураллар, масын мастабатах, оһонун алларбатах,
ијәтүн тасын күријәтах, утун баспатах, ијәтә хабыс хараца.

1) Въ подл. вездѣ: Юдјянь и только одинъ разъ: Юдјюянь.

2) Въ подл.: әбени, въ русскоѣ же текстѣ стоятъ: медвѣдя.

— «Туохха улаһабатиң, нојон?»

— «Утујан халбышың, утујан халбышың!»

Кәтәҗин асыттан сыса тардан ылан тасылбыт.

— «Артгыбыш, убаи!» — дiабiт.

Бран кәбиспiт.

— «Туохха улаһабатиң?»

— «Утујан халбышың, утујан халбышың!»

Сылгылары ынахтары асапыттар. Бәјәләрә асабыттар-сiабиттәр. Утуiбуттар.

Сасыарда турбуттар. Ычугаи Ыцујан булту-асты баран халбыт. Кусаҗан Хоцугур курҗаҗин таҗахтанан баран сәргәни өрө көрөн турбут. Баҗасәңҗи сәтгә кыталыга әргiјән-әргiјән әрәләр — көрдөһүнә:

— «Кусаҗан Хоцугур нојон! Ычугаи Ыцујан убајың булту-асты барбыта ду, җiәтигәр бар ду?»

Кусаҗан Хоцугур:

— «Убајым барбыта, барбыта! Тусуң, түсүң! Оиңуохпутун, күлүбхитүя бағасә курдук!»

Тусан тiјән кәлтәр. Уоттаҗытын тыаҗа тасартар, тыатаҗытын уокка кiлләртәр, уңкүләбиттәр, оиңобуттар. Инарә сүтан барбыт.

— «Нојон! Убаигар әтәјәҗин! Куннәтә кәлән оиңур буолуохпут!» — дiабиттәр.

— «Аҗидәр! аҗиәм суоҗа!» — дiабит.

Ыбәләсинән көтөн бартар. Уотүн урә сышыт. Убаја көтөн түспүт.

— «Куну куннәтә хаидах буолаңнын улаһабәккiн?» — дiабит.

— «Утујан халбышың, убаи!» — дiабит.

Кәтәҗин асыттан сыса тардан ылбыт, иәни тарпыт.

— «Артгыкабың, убаи!» — дiабит.

Ыләтин бәјәтә улаһабит. Асабыттар-сiабиттәр. Утуiбуттар.

Сасыарда турбуттар.

— «Ыләҗин улаһәмнә әмиә сыгәр әрә!» — дiабит. — «Сәрән!» — дiабит.

Тахсыбыт кісі буолбут. Былахы буолан сыстан турбут ҕа аныгар. Кусаҕан Хоҕугур тахсан сарҕані өрө көрөн турбут. Сатта кыталыга калан аргіян аҕаллар.

— «Аҕиідар, аҕиідар! тусуң, тусуң! Оінуохпунун, кулуохпунун!»

— «Учугаі Уҕуҕан убаҕың бар ду, суох ду?»

— «Булту-асты барбыта, барбыта!» — дiабіт.

— «Үиҕа таса туохха кулукҕаҕаі? Үиҕа-уотуң туохха барыар-быкка тымытаі?»

— «Барбыта, барбыта!» — дiабіт.

Андаҕатан-андаҕатан бараннар туспунттар. Оінобуттар. Ортолу уңкулан істахтаріна — Учугаі Уҕуҕан көрөн туран бір басгыцнарын урдугар тусуут. Алтата уоіасіна көтөн тахсан бартар. Тутун урган ылыт — учугаі цахтар буолбут. Білігі тутун тиккi ыҕан кiспіт. Цахтар оҕостон олоубут.

Бір сасыарда булту-асты баран халбыт.

— «Нојон!» — дiабіт (білігі цахтара). — «Мін түбүн көрбүн дуо?» — дiабіт.

— «Саҕас, көрбүн!» — дiабіт.

— «Үөсө маңаҕа ылан біаріах ітің?» — дiабіт.

— Саҕас, алчактан, хомурдуостан, уоінаң, чіарбаіан¹⁾, у кыстан куду!» — дiабіт.

Бір туктуја тоххору сыстан аҕалыт. Уол тутун іја калбіт (білігі Кусаҕан Хоҕугур), білігі саҕасыгар тутун аҕалан біарбіт. Білігі тутун аңынан баран көтөн тахсан барбыт халлаңца.

Кусаҕан Хоҕугур білігі уоіунуң ҕа муңунан кутан кiспіт. Алчак көтуоіатаҕиң²⁾ аҕы:

— «О, бөтөкөс, у-у бабат!..» — дi-дi оінобут. — Алтата, учугаји!» — дiабіт.

Убаја калан көтөн тусуут.

— «Нојон! Бу туохкунуі?» — дiабіт.

— «Убаі!» — дiабіт: — «саҕасым сыстан біартаі!»

— «Туохха сыстан біартаі?» — дiабіт.

1) Въ подл.: червялянь. 2) Въ подл.: кетелятянь.

— «Тутун булан биартим!» — дiабiт. — «Ол манжабар сЫстан биартi. Убай!» — дiабiт: — «бу кун анныгар маннык учугai да бар буолуоҕа дi санабаппын. Ан даҕаны кiрдiхкунi — учугайа суох ду?» — дiабiт.

— «Саҕасың ханна бартай?» — дiабiт.

— «Тутун аңынан-аңынан баран халлаңца кiтiн тахсан баран халта!»

Кусаҕан Хоҕугуру тасыибыт. Тынын аҕа ордорбут.

Алла-булла кутуруктаҕа араас атын миҕан баран кiтiн тахсыбыт уса даидыга. Саттi былыкка таҕыста. Сiн сiрдiх-даидылах, илiлiх-уоттаҕа бу даидыга. Бiр туруорбах илiлiх сыгы чычаҕа бiр бiсиктiх оҕону биллiн аҕар [абiт]. Учугай Учужан кiтiн тусут. Билigи сыгы чычаҕа:

— «Чiчiп!» — дiа тусут сосуҕан. Билigи чычiх тыллах буолбут: — «Учугай Учужан! Цахтаргы батысан кiлiч ду?» — дiабiт. — «Ан баргы биллiҕинi — туох [да] илiҕар калiа суоҕа!» — дiабiт. — «Кырынас 1) буол!» — дiабiт чычiх. — «Оҕотун бiсiҕар кiр. Оҕотун тасiтi кытахта: оҕо оло-оло ытыаҕа. Онуоха сурiхтiх кiсi калiлiҕа даҕаны» — дiабiт.

Билigи аҕпiтiн курдук кырынас буолбут. Оҕотун бiсiҕар кiрбiт, оҕотун тасiтi кытахтабыт, суһурута ыгырбыт. Оҕо ба-баҕа-бабаҕа 2) ытабыт. Саттi кыталык тiҕан кiлтiр. Билigи цахтар тусан кiлбiт, оҕотун бiсiҕиттiн ылбыт.

— «Оҕом хаитах буолан ытатаҕай?» — дiабiт.

Амиҕин аҕнара озорбут. Учугай Учужан урдугар тусут (билigи цахтарыгар). Тутун ургуйон-ургуйон ылбыт, уоттiн кiспiт. Цахтара хабырыттан-хабырыттан баран олоҕо халбыт.

Ца, бу кiсiлiхi илiлiн буолбут. Усаҕи даидыга кiтiнпүт. Ургiл-тоҕоҕо тiҕан кiлбiт. Ургiл-тоҕон кiсiа Ургiк-удаҕан аҕыс атахтаҕа алган араас урдугар уруң кiмүс тоҕосоҕо аҕыс былас алаи солку асын аҕиҕа кiбiсiн олорон кысыл кiмүс тараҕынан тарана олорор [абiт].

1) Въ подл.: кыранас. 2) Въ подл.: бебяр-бебяр.

— «*Ўргал-тојон кыса, Ўргук-удаһан, ајигин ыла кällim! Сімэхкин-таңаскын, анјаҕин-сатигин оңостон озор!*» — [дiән] талах кымыҕы төбөгүннән таптаһан аспыт. Ыи-тојоңцо аспыт.

Ыи-тојоңцо тiјән кälбит. Ыи-тојон кыса аҕыс атахтаһ алтан араҕас урдугар уруң көмүс тоҕосоҕо аҕыс былас алаи солку асын әрија кәбисән озорон кысыл көмүс тараҕынан тарана озорор [äбит].

— «*Ыи-тојон кыса, Ыдыңалаһ-удаһан, ајигин ыла кällim! Сімэхкин-таңаскын, анјаҕин-сатигин бällимнән озор! Төһпөрүбун ылым!*» — [дiән] талах кымыҕы төбөгүннән таптаһан аспыт. Кун-тојоңцо аспыт.

Кун-тојоңцо тiјән кälбит. Кун-тојон кыса Күөгäl-удаһан аҕыс атахтаһ араҕас урдугар уруң көмүс тоҕосоҕо аҕыс былас алаи солку асын әрија кәбисән озорон кысыл көмүс тараҕынан тарана озорор [äбит].

— «*Кун-тојон кыса, Күөгäl-удаһан, ајигин ыла кällim!*»

Көрүөх бәтарәҕи өттүнә, әтән баран таҕилитiһ бәтарәҕи өттүнә соҕору оңостубуттар барары. Тураннар барбыттар. Аҕыс уон атыр үөрә сылгыларын ураннар, тоҕус уон хотон ынахтарын уран барбыттар. Ыи-тојон кысыгар тiјән кälтәр. Сүбөүләри, үптәри, астары барытын iјә барбыттар. Бары барбыттар. Ўргал-тојон кысыгар кälбиттәр. Ўитәри, астары, сүбөүләри барытын iјә барбыттар, көсөн барбыттар. Ўс цахтарын кытта аҕаннан испиттәр.

Сысыларыгар кiрән тiјән кälтәр.

— «*Сасыл аҕалаҕым*» — дiән баран куога сүрдән хälбыт.

Маҕы өбүт цахтарын сулу тардан ылыт. Iјә кälән аҕан суолун ортогугар бәјәтин таңасын таңыннарбыт, тällәҕин тällән кәбисит, ыңырын сыттык кәспит, цахтарын сытынарбыт, суорданынан сабан кәбисит. Атын бәјән кәбисит тиккә. Сасан хälбыт.

Цахтаһлар аҕаннан куоҕатан тiјән кälтәр.

— «*Тыи, доҕор!*» — дәсиситтәр, сыраи сыраидарын утарыта көрөүбүттар. — «*Äрбит өлө сытар*» — дәсиситтәр, ытасныттар.

Кун-тојон кыса Күөгäl-удаһан ыҕыталабыт.

— «Үргәл-тојон кыса, Үргүк-удабан! Өбүтә хас сый буолбут кісіні тіріәрәр буолабын?»

— «Өбүтә үс сый буолбут кісіні сибілігін уңаң сытар кісі үсүсүнүгәр тылы оңорорум» — діабіт.

Бі-тојон кысыттан ыјыншыт:

— «Өбүтә хас сый буолбут кісіні тіріәрәр буолабын?» — діабіт.

— «Өбүтә үс сый буолбут кісіні сибілігін утујан сытар кісі үсүсүнүгәр тылы оңорорум!»

Кун-тојон кыса әннйт:

— «Өбүтә үс сый буолбут кісіні сотору сүрбүтуван-көппүтуван барар буолар тилләң — ол курдук [оңорорум]!»

Үргәл-тојон кыса үстә урдунан көппүт: уңа сытар кісі үсүсүнүгәр тылы буолбут. Бі-тојон кыса үстә урдунан көппүт: утуја сытар кісі үсүсүнүгәр тылы буолбут. Кун-тојон кыса урдунан үстә көппүт:

— «Утүбүтүм дү, уңмутүм дү? Үчүгәјин!» — діән баран туран кәлбйт.

Цахтаалар «әрбйт буолаба» діабйттара — цахтар буолан халбыт. Сосуібүтгар дабаны, куттаммыттар дабаны, саншыттар дабаны. Усә даідыга көтөн халтар. Үн дабаны, ас дабаны, баі дабаны, чыста барыта орто даідыга халбыт.

Үргәл-тојон кыса:

— «Харыан, баібыт халабын да¹⁾! Төһнүбүң!» — діабйт.

Кун-тојон кыса:

— «Туох дабаны іңігәр төһнүбм суоба²⁾! Мін ағам сүбсүтүн бір сыллабы уруга ара! Овуоха төһнүбм суоба²⁾!»

Усә даідыга көппүттәр.

Үчүгәі Үцујан білігі кыргыттар баідарын ылан, цахтарын тіріәрән, халах оботун ыңырдан, ілін өттүгәр Үрүләһән, кәлпн

1) Первоначально было: хаалагың да, затѣмъ переисправлено на: хаалагың до. 2) Въ подл.: суох.

оттүгәр сәтпәнән, оҗоҗос оттүгәр ырдыланан, хонноун¹⁾ исігәр цахтардаанан, халах оҗолонон аң даидытыгар, бар цонугар, іәрімә ціәтигәр тїян кәлбіг.

Кун бугуңдүтүгәр дылы бајан-тотон ололорлор усу.

Сыччах.

[The main body of the page contains faint, mirrored text, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is largely illegible due to its low contrast and orientation.]

1) Въ подл.: хонцугун (переправлено изъ хоннюн).

4) Біас-ынахтәх-Баибәрикәи-әмәхсін.

Бір сасыарда туран Біас-ынахтәх-Баибәрикәи-әмәхсін алас сысыга ынаһын сылгылы барбыт үсү. Алас сысыттан биас сәләләх бәрцигәс оту түбән ылбыт. Сілісін да лабатын да аһа-тымна хөицугар уктубут. Аһалан ціәтигәр суорһаныгар сұлабыт, сыттыгар уран кәбісіңіт.

Ол кәңјә тахсан ынаһын ы озорбут. Ы озорон ісібіт: хобочуоран лыңкынабыт, кыпты тыаса кыңкыр ғына түспүт. Онуоха әмәхсін ұтуи тоғо брахныт, ціәтигәр сұран кәрбіт, көрбүт: ото отуған сытар. Әміә тахсан ынаһын ы озорбут. «Әміә хобочуоран тыасатаға!» — діән — «әміә кыпты кылыр ғына түспүт!» — әміә ұтуи тоғо брахныт, көтөн түспүт.

Көрдөбуә — ціәтін хаңас өттүгәр ханцытәл тәс харахтах, укулат тәс уостах, сырдык тәс сырайдах, іккі хара кәс атахтасан сышытын курдук хәстах, таңас бугәи ағә көстүбүт, әт бугәи бугтәсә көстүбүт, бугтәс бугәи сілігә көстүбүт, уртүс¹⁾ курдук өрө таңнары цалкыльәә озорор, түктәрі бәјәләх учугәи кыс оғо буолан озорор. Билігі бәрцигәс ото маншык кыс буолан халбыт.

Бу кәңјәә Хајаһамсык-Харах-хән-тојон²⁾ уола хара кәс сәңәјахтах Харңыт-бәргән хара тыатыгар бултү барбыт. Біас-ынахтәх-Баибәрикәи-әмәхсін бу тасыгар чаһаллах тігігәр сәраі тің озорор. Билігінә манна булан ыгыаләтә, хара сасыардаттан ытар, бірә да таппат. Күн кәргә буолла — оноғосо үбіас ұтуи устун түсән халла.

— «Әмәхсін! Оноғоспун ылан кулу!» — ді сәтән кәбісіңіт.

Мунпун хана буралабыт³⁾, іңін хана ірімтібіт, сүсун хана сұруктәбіт, ојоғос өттүтгән уордах саната кәрбіт, кәтәх өгтүт-тән кісіргәс саната кәрбіт: көтөн түспүт.

1) Въ подл.: уртус, ниже: юртут. 2) Ниже онъ называется п Хајаһамсык-Хән-Харах-хән-тојон. 3) Въ подл.: бұоралабыт.

Көтөн тустаҕина ду — бу кысы көрбүт, көрөн баран уңмут; бу каяҕина тилибит, баҕарбыт. Тахсап сурбүт, атын урдугар ай-
ян ооро түспүт. Сурпүт, ийитигэр көтөн түспүт:

— «Аҕам!» — дйабит: — «Иям!» — дйабит. — «Бйас-ынах-
тах-Байбарикан-амхсин маппык учугай кыстах! Бу кысы ылан
кулуң!»

Маныха тобус аттах кйисин атарбыт [аҕата]. Бу цоп сур-
пугтар, бу Бйас-ынахтах-Байбарикан-амхсичца көтөн түспүттэр.
Бу кыс учугайттан барыла тараја уңмуттар. Бу кайҕина тах-
сыбыттар¹⁾. Бйр кйис бйрда халбыт:

— «Амхсйан, Байбарикан! Хајаҕамсык-Харах-хав-тојон
юлогар бу кыскын бйарйац усу!»

Опуоха:

— «Бйарйам» — дйабит.

Кыстан ыҕыппыттар:

— «Барыам!» — дйабит.

— «Алас сысыбын туолубун тоххору сылгыны ынаҕы то-
лору уран аҕалан кулуң» — дйабит — «сулугун! Маны истаан
баран чыпчылыҕыах батйрйаҕи оттуна, аҕан баран таҕилитйах
батйрйаҕи оттуна турҕайник уран туруҕан аҕалан кулуң, кысы
ылан барың!» — дйабит (амхсйн).

Ону сүбсүну турҕайник айпитин курдук аҕалылар.

Кысы сйп курдук сймиатйлар, тап курдук тацыннардылар,
тыллах-өстөх чөчүгүр²⁾ чуоҕур [маҕан] аты аҕалайнар бадылар:
көмүс ыңырынан ыңырдабыттар, көмүс уңуһан уһнабиттар, кө-
мүс суларынан сулардабыттар, көмүс кычымынан кычымнабыт-
тар, көмүс чапрагынан чапрактабыттар, көмүс кымчыһыан³⁾ кым-
чылабыттар.

Иятин ојојосуттан кымчыбатынан сйаппит ара, сйатан таҕар-
быт, атыгар миннйрбит, илја барбыт.

Ајаннан иситтйр. Бу исаһ:

1) Вь подл.: тахсап тахсыбыттар. 2) Вь подл.: чучугур.
3) Вь подл. эдьсй: кымчыһан.

— «Хара тыаға сасыл ајата бәр, манна бардым. Ан мапан бу суол устун бара тур! Суолуң иккі аңы арахсыаға: иин дикитигар үс-кис тиритин ыјабыт бар буолуоға, арба діаккі барар суол тыстах баттахтах моимордох атыр аса тиритин ыјабыт буолуохтара. Бу діаккі барыма. Бу үс-кис тиритин ыјабыт суол устун бар!» — [дiан] ыбыт.

Ыјан баран баран халбыт.

Бу цахтар баран испит, бу ыјылыбыт суол арахсытыгар калбит. Бу калан умнан кибиспит, бајата аса тиритин ыјабыт суол діаккі бара турбут, туруору тiмiр балабацаца тiјан калбит.

Цiа иситтан тахсан калбит тамыгын урдунан тiмiр лаппачы тацастах, самагын туорајыгар соччоґотох арillaгас атахтах, түбсүн тылыгар соґотох арillaгас иһлэх, сүсүн хаба ортотугар соґотох учча кiсi сулуда туннугун курдук кiлaбiр-халабыр харахтах буолбут үсү; сiттa былас тiмiр чыпчырба¹⁾ тылын түбсүгaр түсaрбiт; цахтары атыттан сұлларан түсaрбiт, сырајын тиритин ыјылы тардан ылыт, сырајыгар саба кaсiмiт, сiмaгын-тацасын бајатигар сiмaмiт-тацныбыт; абасы кыса атын мiмiт; билiгi аты мiнјан баран барбыт үсү.

Бу Хајаґамсык-Хан-Харах-хан-тојон цiитин тасыгар калбит; ара сипит. Тасин тутуохнут дiан тоґус уолан кiсi тахсан тiјан калбиттар сaргa төрдүгaр, аґыс кыс цахтар — тасин тутуохнут дiан — сaргa төрдүгaр мустубуттар. Бу кiит сiмaхсiн-aмaхсiн кyбaгaјар кyбх aриан оґусун бајар төрөтүттaн тунцaрi үбккa атын баiбыт үсү. Бу кiит-цахтар тасин тутаччыллара харыс халбыттар, сүбм түспүттaр — хомоiбуттар.

Тырк гына сыцтабыт сiригaр хоруоцка тохтон түсүбa дiан — маныаха сап хаттыбыттар: тырк гына сыцтатагына — хоруоцка ысыллан түсүбa дiан. Хамыт даiдытыттан кiс кыл сүрбүтүнaн барыаға дiан — бу тусугар оноґос оґостубуттар уолан цоп. Бу абасы кыса, бу кiиттaрa, сыцтабыт: кyбх аґы-

1) Въ подл.: чёбчирья [?].

рыа тохтубут — сиргамиттар. Хампыт сириттан сур кырынас сурбутуан барбыт — хомобуттар, сиргамиттар.

Сарга тордуттан иаба тылы күүх оту талгапиттар усу. Кинити күүх от усту сятан киллэрбиттар усу. [Кинит] уе титирик тоббтуван уот оттон крбит усу. Тордох иеигар кистибиттар усу. Асабыттар-сиабиттар усу; оинобуттар, кулбуттар, олорбуттар.

Уру ураибыт; олорбуттар усу.

Биае-ынахтаах-Баибарикан-амаксин алас сысытыгар ынабын сылгылы крбит: магытабар ордук биае салалах барцигае от уммут. [Ону] түүран ылыт, ажалбыт иатигар, сыттыгар сулабыт. Ынабын ыабыт. Хобо-чуоран тыаса, кытты тыаса кылыр-гына туспунт. Иаба кетон туспунт: магытабар ордук учугаи кыс олопор усу.

— «Ија!» — диабит. — «Арим ија барбыта. Бу баран исан¹⁾ — «бултуом» даян барбыта бу арим. «Уе тиритин ыжабыт суол дйакки барар, аса тиритин ыжабыт суол дйакки барыма!» диабита. Ону умнан кабиетим — аса тиритин дйакки бардым. Маныаха туруорбах тимир иаба каллим. Абасы кыса сыражым тиритин ижылыбы тардан ылан бажати сыражыгар саба кабиетинна; симахин-тацаснып хастан ылан бажата симайна-тацынна; аппын бажата бу абасы кыса минян баран барда. Уцуохпун тиритин брап кабиетита; тыцалах сурахин күүрт ыт ытыран сылжан брап кабиетита алас сысыга — барцигае от буолан унан тахсыбытым. Букатын ологго ыжабым-оңорум суох ибит — ыччат кишин танитарга ыжатабым буолуоҕа, ыччат сүүсуну игарга оңорулабым буолуоҕа. Бу оңорубун-ыжахын алжата абасы кыса арбин ар гыммыт! Ата-хана быртаханна, абасы ата-хана ина бу арбар... Бу арбин хаян көрүбүи?...»

Хажаҕамсык-Хан-Харах-хан-тојон сысытыгар крбит усу. Тыллах-өстөх чочугур²⁾ чуоңур маҕан ат иччита тиллибитин била —

1) Въ подл.: истягиня. 2) Въ подл.: чучугур.

кісілі тыллах буолла. Бу Харах-хан-тојоңцо тыллах-өстөх буолан уңгта:

— «Бу мін іччібін абасы кыса өлөрөн кабісан баран, сырајын тіртітін иҗылбы тардан ылан — бајатін сырајын саба кабісан, сімәјін-таңасын хастан ылан — бајата сімәнан-таңнан бу Хан-Харах-хан-тојон кінгта буолан кірән олорор бу абасы кыса. Бу мін іччім тиллән олорор. Бу ајы кыса¹⁾ киніккітін ылбат буоллахкытына — хара көмүс халғасалах, кысыл көмүс кыңымахтаһ, уруң көмүс долгуннаһ, урумәдібат ұт күөлләх, ұт тас олбохтоһ Уруң-ајы-тојоңцо уңуөм! Цііләрі-уоттары ціітангитәм, сүбүн²⁾ олордуом суоға! Абасы кысын ајы ылыах туса суох. Бу абасы кыса¹⁾ киніккітін хаңыл ат атабар бајан кабісің. Бу уолгутун ыи отут хонугун тоххору сүруктаһ ұга ојустарың — үөн-көјүр атин-ханын быртағын-былабајын әмин. Бу ұттан хостөн тасаран салгыныыр үрдүк маска ыи отут хонугун тоххору салгылатың: хотуттан собуруттан кәлар көі салгын сүрајин-бырын тобулу ојустун, быртаһ ата-хана [ы]расташнын, [ы]растанан баран цахтарын баран ылын артан!»

Бу оҗоңор бу ат әшпінгін істібіт. Істан баран іккі харағын ұтун іккі аңы³⁾ ілгән кәспіт усү, [ол гәвјә] ціітінгәр сүрдән тахсыбыт — көтөн түспүт. Маны көрөн баран киніт дјусуна⁴⁾ кубулуібут.

— «Ноко!» — діабіт [оҗоңор] — «хантан кімтән цахтар ылан кәлбітіңи?»

— «Біас-ынахтаһ-Баибәрікән-әмәхсін кысын ылан кәлбітім» — [діабіт уол].

— «Ханнык цүсуннаһ⁵⁾ аты аттанан кәлбітіңи? Хантан ыјахтаһ төруттаһ цахтары ылан кәлбітіңи? Цахтарың төрдүн білајин дө?» — [діабіт оҗоңор].

---

1) Въ подл.: кысын (переправлено изъ кыса). 2) = сүгүн; въ подл.: сөбюнь (переправлено изъ сябюнь); ниже: сьобюнь. 3) Въ подл.: анғы, ниже: ангы. 4) Въ подл.: дюгюня. 5) Переправлено изъ дьогюнях.

Маныха уол аһиит:

— «Усăѣ дадыга, ус халлāн урдугар уг тас олбохтох Уруң-аҕы-тоҕон иһитā кытыаны кытарар, мѳбурубуну¹⁾ мѳрүбдәр Цал-лик-Цасăгаи-тоҕон кыргытара сатта кыс, орто дадыга сатта кыталык буоланнар, кѳрүлүһәр. Бу алас сысыга түспүттәр, уңулабигттәр. Усā дадыттан иһиит Іәјәхсиг-хатын түспүт. Бу тусан сатта кыталыктан бастың кыталыгы туһпүт: «Кісі буолар кәскілің, саха буолар салалтаң бар бу орто дадыга; «быргах буордах дады» діәңҕиң сиргәиимә! Бу Хајаҕамеык-Харах-хан-тоҕон уолугар аҕыс кіс саңыјахтах Харҕыан-баргәңгә — маныха ыјахтаҕың. Мантан кісі буолуоң, оҕо төрөгүөң, сүбсү гтәәң!» — діән баран кынатын төбөтүн сарбыјан кәбістә. Кыс ытата. «Бәрүгәс от буолан кубулуван үп!» — діәтә: — «маны Біәс-ынахтах-Бәибәрікән-амәхсін булан ылан, кыс ғынан, Хајаҕамсык²⁾-хан-Харах-хан-тоҕоңо біәріәх тустәх». Ол оңорутунаан-ыјаҕынан баран ылбытым; атыны, муоданы тугу даҕаны ылтым буолуоҕа діәбәһиңиң».

— «Мін істан көрөн кәллім. Тыллах-өстөх [чѳчугур] чуоҕур [маҕан] ат уңар мяхә: цахтаргың араан іспіккін. «Суолуң іккі аңы [барыаҕа] — іһиң діәккі суолгар ус тіртә ыјанан турар буолуоҕа» діәбіккін. «Арҕа діәккі суолгунан әсә тіртә ыјанан турар буолуоҕа» діәбіккін. «Әсә тірләх суолунан барыма!» діәбіккін; «ус тіртә ыјаммыт суолунан бар!» діәбіккін. Маны умнан кәбіспит — әсә тіртә ыјаммыт суолун устун бара турбүт. Тімір ціәҕә тібіт — абасы кыса тахса сүрбүт утары, атыттан суллары тардан тусәрбөт, сырајын тіртін ијымбы тардан ылан бәјәтін сырајыгар саба кәбісмиит, симаҕин-таңасын таңныбыт-симамиит. Бу абасы кыса кинит буолан кәлбөт. Бу иңјгәр атын ијән самнах уөккә баибыт ібіт — бәліәтә манан билләр. «Абасы кысың, бу киникитин, хаңы ат атаҕар бајың» діәтә. «Уолгутун ыи отут хонугун мәлји сфруктәх уга оҕустарың» діәтә. «Быргах әтин-ханын уөн-кѳзүр әмнн діән — сфруктәх уга оҕустарың. Ілі отут хо-

1) Въ подл. овяска: мѳрѳню. 2) Въ подл.: Харагамсык.

нугун тоххору салгылыр мас урдугар таҕарап¹⁾ кабісц — хотуттан собуруттан калар кѳі салгын сураҕин-быарын тобулу оҕустун!» дѳан аҕар бу ат. Цахтаргын бараццын, артаццын, ылыац ысу. Кііар гын бу цахтаргын, кѳрдѳум! Кісіні-субеуу — бары сіаҕ! «Мапы араҕбат буолахкына — Үруц-аҕы-тоҕоҕо уңуѳм!» дѳр бу ат».

Маны істан баран барка дѳан саныт, куттаммыт. Сарыҗар-Сарык-Боллорук уоллара, кісі хамначыт уоллара, тордох ісігѳр озорор кініті атаҕыттан сыса тардан ылан тасарап хаңыл ат атаҕар баібыт. Бу абасы кыса кініті [ат] ілҕі табан ѳѳрбѳт, аҕа-хана сіргѳ уѳн-кѳѳр буолан халбыт — кѳн бугуңуцтѳгѳр тылы уѳн-кѳѳр буолан сылжаллар. Уолу сѳруктѳх Үга [оҕустар-быттар, салгылыр урдук маска] салгылаппытар — хотуттан собуруттан [калар] кѳі салгын тобулу оҕустун дѳан. Быртах атин-ханын [ы]растабыттар. Ціітігѳр тынын ара аҕалбыттар — уңуох-тірі буолан халбыт.

Урукку сулуҕунаҕар [ордук албаҕи] уран-тѳруҕан аҕалбыт. Цахтардѳх ціітігѳр сѳргѳтігѳр калѳн тѳсѳт.

Біас-ынахта-Баібарікѳн-амѳхсін уѳран-кѳтѳн тахса кѳнѳт: ѳѳбѳта тиллібітін курдук, сѳппѳта кѳстѳбѳтүн курдук санабыт. Сѳргѳ тѳрдѳттѳн цііҕѳ тылы кѳѳх огу тѳлгѳннѳт; тыстах баттах-тах маҕан сылгы тіртітін бастың оронугар тѳлгѳннѳт; усааҕы умсарбыт, тѳѳстаҕи тѳңнѳрбіт — урѳлабыт.

Бу кыс ѳрѳн атгыгар ыты-ыты тіҕѳн кѳлбіт:

— «Міѳхѳ туохха кѳллің?» — дѳабіт. — «Хара хаммын [тасардың], халың тірѳбін хѳҕыттардың» — дѳабіт. — «Ікка-куска сіѳттѳрдѳн» — дѳабіт. — «Аҕыс атахтах аҕараі кысыгар сіѳннѳтѳн» — дѳабіт. — «Ол кѳнҕіна мапна ханнык «цахтарым бар буолуоҕа» дѳан кѳллің? Кыс оҕо кыкынаідаҕар ѳлѳх, цахтар цаҕаҕар ѳлѳх!... Сураҕим куттанна, ѳјум хамната... Барыам суох!» — дѳабіт.

1) Ниже я тасаран.

— «Мин аҗигин «өлүн!» дйәммин аҕыс атахтаҕахха апабатаҕым — булту-асты барбытым» — дйәбит — «суолгун ыҗан бйәран баран. Өлөр симиәрди бйә-бйә бйәпагаҕым; бйә-бйә, көрө-көрө «симиәрди көрүс!» дйәбатаҕым. Иппит Тйәҗәсйт-хатын, айыт Аҗысыт-хатын мйәхә ыбыт оңорулах буолаңҕын тйәлән омордобуң» — дйәбит. — «Хаҗата даҕаны буоллар — утуонан даҕаны, кусаҕанынан даҕаны — әкчи ылым буоллаҕа!» — дйәбит.

Бйәс-ынахта-Баибарикән-йәмәхсйн икки хараҕын уту икки аңы¹⁾ илгән кәспит, икки оҕотун икки ардыгар оморө түспүт:

— «Өлөн баран тйәлбиккитгәр, сүтән баран көстүбүккүтүгәр уөран-көтөн көрсүбөт буолаңҕыт!.. Хаҗабыт даҕаны мин тылбыттан, сапабыттан тахсымаң!»

Кыс «әк» аҕаи дйән тылын ңй бйәрдәҕә. Уол уөран-көтөн тура әккйриән күсә түсән угурабытынан-сыллабытынан бардаҕа ити. Өйү булатын өйөбүтгәр, күлү бөбөтүн күлбүтгәр, кәспәти былатын кәспәттгәр.

Тыллах-өстөх чөчүгүр чубур маҕан атгарын ңйә [тасыгар] тасаран бйәбыттар, көмүс ыңырынан ыңырдабыттар, көмүс үнүнән үннәбиттәр, көмүс суларынан сулардан кәспиттәр, көмүс чапырагынан чапрактан, көмүс кычымынан кычымынан, көмүс арабадйәйән арабадйәйдән кәбиситтәр усу, көмүс кымнйәнан²⁾ кымнйәлән кәбиситтәр усу. Кысы симиәбиттәр-таңыннарбыттар.

Ңйәтитгәр илйә барбыт усу. Аҗаннан хәлбыттар. Кысыны кырыатынан, сажыны самырынан, күсүнү үкүсүйүнән билән аҗаннан истахтарә.

Хаҗаҕамсык-Харах-хән-тоҗон тоҕус ңйә добусуола, аҕыс ңйә арыалыта, сәтгә ңйә ңаҕисйәлйитә тоҕус туруҗа төрүөбүтүн курдук тоҕус тоҗон уолаттар:

— «Кйит кәлән ханар-ханар хәмтаҕына — кйс кыл сүрбүтүнән барыаҕа» — дйәбиттәр.

Оноҕос оҕостоллоругар арбахтарә хастарыбыт, харахтара кыңылларыгар кылар буолбут.

1) Въ подл.: анны. 2) Перепрвлено изъ кымнйәнан.

Сатта кыгалык убрдусан төрүбүтүн курдук сатта кыс цахар сан хагалларыгар тобуктара ижылыбырыбыт :

— «Киниг крдаҕина, тырк гына сьыҕатаҕына — күндү аҕырына тохтуоҕа» — дйаннар.

Уолаах киниг тйан калбиттар. Сйргй төрдугйр йккй кыс оҕо тйсий туппуттар, кйтббй тусйрбиттар. [Киниг] тырк гына сьыҕабыг — күндү аҕырына тохтубугунап барбыт; [ону] сотору санка тйспйгйнап барбыттар. Ханар-ханар хймыт дайдытынан кйс кыллар сырысыбытынан барбыттар — мапы ыгыалы уолаттар хара тыаҕа сырсап халбыттар. Сйргй төрдугтан ййаҕа тылы кyx оту тйлгйнап кйбйспйттар. Ус тйтйрйк тббгунан¹⁾ [кйнг] уот оттон кйрбйт. Тордоххо сасыарбыттар.

Тоус тоҕойдх салйни тйрбиттар, тоус уоп чубур маҕан куупнарын чубуспуттар. Цййййрйн уца дййккй оттугар тоус баҕаҕы аспыттар; тоус маҕан атыры бййбыттар; тоус аҕы оҕунун сатылаппыттар; ысыах ыспыттар. Цйййрйн хаҕас оттугар аҕыс баҕаҕы аспыттар, аҕыс уйр оҕусун бййбыттар усу; аҕыс аҕы удаҕанып сатылаппыттар, суоратынан маҕылаттарбыттар²⁾; ысыах буолбут, уру буолбут. Кйнг кйрбйт атыгар — таҕас тйастйбйт, бббс муштубут, кулан тоууоруйбут, курцун чйййбйт³⁾. Усййй дайдыттан тоус бйсйн уса тоууоруйбут, орто дайды уоп ордуга йккй бйсйн уса муштубут усу, аллары дайды аҕыс адйрыяр бйсйн уса муштубут усу.

Хардаҕас кымпйлахтар хап гына бйрй-бйрй хаҕарах-хаҕарах сйййрбиттар, мутук кымпйлах[тар] бот гына бйрй-бйрй боторох-боторох сйййрбиттар. Тймйр йсаҕалах[тар] тйастйбйттар, алтан йсаҕалах[тар] айгыстыбыттар — омук омуктан, улус улустан бары муштубуттар.

Сатта күнустйх тфну маййй асабыттар-сййбйттар, дйййбуттар, кулбуттар, кйрулйбйттар: ырыасыт манна буолбут, уцкфусут манна буолбут, олоҕхосут манна буолбут, тустйччы манна буолбут,

1) Вь подл.: тббгюнъ. 2) Вь подл.: малаттарбыттар. 3) Иже: курцун тйййбйт.

кылбыт маппа буолбут, ыстаңасыт¹⁾ маппа буолбут — тіахта̄х
тіа̄стібіт, атахта̄х айгыстыбыт.

Сатта̄ куууст̄ах тууу майји бинӣп кулан баран Үс̄а сирд̄ах Үс̄а
кбипут, аллара̄ цабынна̄х аллара̄ тімірбіт, орто да̄дыга сирд̄ах-
да̄дыла̄х цон орто да̄дыга тарвасаи халбыттар. Ілјірк̄аид̄ара̄
аллара̄ куңца тылы ілб̄аспіт, алјаммытгара бугуңцуга тылы хол-
боспут, төрбгөр оғолоро ујаламмыт, ітар субсулар̄а курубл̄амміт.
Кун бугуңцугугар діірі тобохторо-ыгчатгара олоромлор Үсу.

1) Въ подл.: ыстаналасыт.

5) Ураныкән¹⁾-оѳоңјор.

Ўс кыстах Ураныкән-оѳоңјор бар усу.

Бір сасыарда туос тытын тардан кәспит, балыкты ураххә кирбиг. Бастың арыгыгар тахсыбыт — туктәри утүө бәјаләх кісі турар [абит].

— «Ураныкән-оѳоңјор! улахан кыскын ыла кәллим!» — діабит.

— «Мін оѳом сытыган балык асылыктах, цука куобах асылыктах — туох анја цусуннах²⁾ буолуоѳаі?» — [дир оѳоңјор].

— «Тасарбатаргыи әрә атахкыттан ылан уга браҕыям!» — [діабит білі кісі].

Тыларыгар мәҕәстібиттәр; кирән устан кылбатап іспиттәр. Ураһ ортогугар кирбиттәр — халлан хара сапаса³⁾ түспүт, туос тыны туңнари тасыҕан кәспит: білігі кісі боруду-боруду тіміран халобит, Ураныкән-оѳоңјор муңнанан-муңнанан⁴⁾ тахсан кәлбит ціәтигар. Ўс кысын бастарыттан холбон оѳорон устүтә уңуохтарыи тоххору тасыыбыт:

— «Кубаҕаі маҕаннар, ісігі [кубаҕаігытыгар] кумсугурда⁵⁾ сылҕаңцыт... цылабан маҕаннар, маҕаңцытыгар баҕарда сылҕаңцыт — көстөр әҕы оѳото далаі тәса буола!» — [дi-дi].

Білігі кісі түсан іспит, түсан іспит — укҕанә түспүт. Кәлтәҕәі күннәх, кәлтәҕәі ыдаһ, собо мінин курдук солону цусуннах, балык мінин курдук бады-бүдү цусуннах дады[га] суол устун сүрән істә. Туруорбах уруң көмүс ціәҕәі тiдә — көтөн түстә.

1) Въ подлинникѣ здѣсь и ниже: Ураныкан. 2) Въ подл.: джюгюнних, ниже: джюкюнних. 3) Въ подл.: сапаса (переправлено из сапага). 4) Въ подл.: муңнан-муңнан. 5) Ниже: кумсугута (стр. 28, 30).

Каттаһарин ороцо таңас бутай аҕа көстүбүт, аҕа бутай бут-тисэй көстүбүт, буттас бутай сийтэ уртут¹⁾ курдук өрбө-таңнары ҕалкылыҕа озорор; хараны асабыта хабарбатын төрдүгэр хара-ңаччык курдук хамнабытынан озорор, уруңу асабыта урумаччык курдук күбөҕүн төрдүгэр өрукүбүтүнүн озорор; Хамчаккыттан кайбит хара кес атахтаса сынытын курдук улук өбүргөлөх хас-тэх буолбут. Хаңыгытас тас харахтэх, сырдык тас сырайдэх, уру көмүс уостох, таңас бутай тапталаңнах аҕа көстөр, сылаҕа бутай сыаналах аҕа көстөр [буолбут].

Хаҕас дйәккү көрдөбүнэ — халыбыт хасалах, хэр маған баттахтэх, хабаҕаһан аҕтэх хатын цахтар налагаһан озорор [айбит].

Билигі цахтар күлүм гына күлбүтүнүн туран доруобаласыыт; билигі киһиэхэ халың хасаны, суон салы, араҕас арыны, көй-нөрүлөх кымысы тардан биһрбит.

Асабыттар-сйәбиттәр. Кйәсә утуҕаллара буолбут.

— «Хоносоһутун ханан утутар буолаһыт?» — [дйәбит били киһи].

— «Сйргәммәтәргин — бәҕәһин кытары сыт! Сйргәһнәргин — бәҕәһ ханан да сыт!»

Сыңыһахтанан²⁾ баран көтөн түсәһн сыһыт; бйргәстәрә: «ән әр киһигин» дйәбәтәх, бйргәстәрә: «ән цахтаргин» дйәбәтәх.

Сасыарда турбуттар. Амйә асабыттар-сйәбиттәр. Бу кыс буор күрүң³⁾ оһусун көлүммүт; аһыс атахтэх нарта сыарбатыгар бустәх бурбаһытын [йбит], цаңхаләх аралыһн кәтәрпит⁴⁾:

— «Йә!» — дйәбит. — «Оту-масы кәлгйәр өтүбун ылан кулу!» — дйәбит. — «Оту-масы кырчаҕа бйнүр хорһоһуннах [унтәх] бысах-һын ылан кулу!» — дйәбит. — «Оту-масы кәрдә бйнүр сүгәһин ылан кулу!» — дйәбит.

Амәхсәһн ылан бйәрдә.

— «Озороһун даһаны туһу гыһыаһыңы? Барыах бйргә!»

Мәҕәстән бардылар (бу кысы кытары). Осохтох хан өрбө

1) Въ подл.: юртут; выше (стр. 16): уртус. 2) Въ подл.: сыһыһн-һыһтанан. 3) Въ подл. вездь: кюрюнь. 4) Въ подл.: пльбить (ср. ниже: стр. 31).

оргуја турар хан бајабалыгар тїян каллїлар. Муораттан муңу-табыт мучукталāх, Татгаттан тајабыт лабыкталах, Аңгїантан сїппїт сїбікталāх тїккә тїян калбїттәр. Оџусгарыттан туспүттәр.

Ар кїсїнї илгїттән хабан ылбыт, ус уөстāх тїмїр брғбїуиан тїккә хам калгїїбїт. Орө быса-быса сїан пїолбоппут, таңнары быса-быса сїан пїыларыппыт. [Кїсїтә] өлөн халбыт. Уңуобун илбї-сїннәрбїтїнән бајабалга илҗан бран кәспїт. Цїатїгар төнөөн калбїт.

Ураныкан-оџонјор туос тытын тордөн-тордөн баран бїр сасыарда урāзар кылбатан кїрән барбыт. Ортоку арытыгар тахсан тїян калбїт. Маңытазар усулччу ордук кїсї калан турар [абїт].

— «Ураныкан-оџонјор! орто кыскын ыла каллїм!» — [дїабїт].

— «[Мїн оџолорум] сытыган балык асылыктах, ұқкә куобах асылыктах барахсаттар туох анҗа цусуниāх буолуохтараї?» — [дїр оџонјор].

Онуоха:

— «Бїарар да буолларгын, бїарбāt да буолларгын ылым!» — дїабїт. — «Тасарбатаргып арā атахкыттан ылан ұга кабїсїям!»

Тыларыгар маҗастан баран кылбатан кїрбїттәр; урāх ортотугар тїїбїттәр. Халлан хара сәнаса¹⁾ таңнары сатылабыт — тыны туңнарі тасыҗан кәспїт: бїлїгї кїсї борулү-борулү тїмїрән халбыт. Ураныкан-оџонјор муңианан-муңианан²⁾ цїатїгар тахсан калбїт:

— «Асїгї кубаҗаҗытыгар кумсугута³⁾, нҗылабаңцытыгар ымсырда, маҗаңцытыгар баҗарда сылҗаңцыт кбстөр аҗы оџолоро далаї таса буолулар» — дїан усубннәрїн бастарыттан холбөн олорон устүтә уңуохтарын тоххору тасыыбыт.

Бїлїгї кїсї тусан испїт, тусан испїт — уллуцаҗа бїллїбат ұ буолбут, тугаҗа бїллїбат уөдән иса буолбут... Баран тура туспүт. Калҗаҗаї куннāх, калҗаҗаї ыдāх дадыга тїян калбїт. Сүрән испїт, сүрән испїт. Бїр туруорбах кэмүс балаҗаңца тїян калбїт — көтөн түспүт.

1) Въ подл.: җанага (ер. стр. 26 и 30). 2) Въ подл.: муңианан-муңианан. 3) Выше: кумсугурда.

Кэйтэҕарин ороццо таҕас бутаи аҕа көстүбүт, ат бутаи бут-
таҕа көстүбүт, буттаҕ бутаи сиптэ [көстүбүт], уртут¹⁾ курдук
өрб-таңнары ҕалкылҕыҕа олорор; хараны асабыта хабарҕатын
төрдүгөр хараҕаччык курдук хамнабытынан олорор, уруу аса-
быта урумаччык курдук өрүкүбүтүнэн олорор; Хамчаккыттан
кэлбөт хара кіс атахтаса сынытын курдук үлүк өлбүргэлэх
хастах буолбут. Ханчытал тас харахтах, сырдык тас сыраидах,
уру көмүс уостах, таҕас бутаи тапталацнах аҕа көстөр, сыалҕа
бутаи сыанаалэх аҕа көстөр [буолбут].

Хаҕас діаккі көрдөбүна — халыбыт хасалах, хэр маҕан бат-
тахтах, хабаҕайкан²⁾ аҕтэх хатын цахтар налаҕан олорор [абит].

Білігі цахтар күлүм гына күлбүтүнэн туран доруобаласпыт,
білігі кісіэхэ халың хасаны, суон салы, араҕас арыны, көнјө-
рүлэх кымысы тардан біәрбіт.

Асабыттар-сіабіттар. Кіасэ утуҕаллара буолбут.

— «Ховособутун ханан утутар буолабыт?» — [діабіт білі
кісі].

— «Сіргамматаргін — баябін кыгары сыт. Сірганнаргін —
бәҕәң ханан да сыт!» — [діабіт цахтар].

Сыңыңахтаһан³⁾ баран көтөн түсәи сыныт. Біргәстәрә:
«ән әр кісігін» діабәтәх, біргәстәрә: «ән цахтаргын» діабәтәх.

Сасыарда турбуттар. Амәи асабыттар-сіабіттар. Бу кыс
буор күруң оҕусун көлүммүт, аҕыс атахтах нәрта сыарҕатыгар
бустах бурҕалҕытын⁴⁾ [ібіт], цаҕхалах аралын кәтәріт⁵⁾.

— «Іҗә!» — діабіт. — «Оту-масы кәлгіҗәр өтүбүн ылан кулу!» —
діабіт. — «Оту-масы кырчаҗа бінүр хорҕоҕуннах [унтаҕх] бысах-
нын ылан кулу!» — діабіт. — «Оту-масы кәрдә бінүр сүгәбін
ылан кулу!» — діабіт.

Амәхсін ылан біәрдә.

— «Олороццун даҕаны тугу гыһыаҕыңың? Барыах біргә!»

1) Въ подл.: юргут; выше (стр. 16): уртус. 2) Въ подл. пере-
правлено из кубагайкаи. 3) Въ подл.: сыңыңнахтаһан. 4) Въ подл.:
булгаллҕытын. 5) Въ подл.: пльбить (ср. ниже: стр. 31).

Мăғăстан бардылар (бу кысы кытары). Өсөхтөх хан өрө оргуја турар хан бажалыгар тїян кăлїләр. Муораттан муңу-табыт мучукталăх, Татгаттан тажавыт лабыкталăх, Аңгăнтан сїнїт сїбїкталăх тїккă тїян кăлбїтгăr. Оғустарыттан туслутгăr.

Ар кїсїнї илгїттән хабан ылыбыт, Үс үстăх тїмїр өргөнупан тїккă хам кăлгїбїт. Орб быса-быса сїян иҗолбоппут, таңнары быса-быса сїян иҗыларыппыт. [Кїсїтă] өлбн халбыт. Уңуоҗун илбїсїннәрбїтїннән бажалга иҗан брән кăспїт.

Ураныкăн-оҗонҗор тьгын тордонон-тордонон бїр сасыарда урăҗар кїрбїт; ачыгыи арытыгар тахсыбыт. Мăғы дїән бар буолуоҗа¹⁾ дуо? — усулуччу ордук кїсї калан турар [ăбїт].

— «Ураныкăн-оҗонҗор! ачыгыи кыскын ыла кăлїм!» — дїабїт. — «Бїрдăргїн даҗаны, бїрбөтăргїн даҗаны ылыам; тасарбатаргын арă атахкыттан ыламмын ұга браҗым!» — [дїабїт].

Тыларыгар мăғăстан баран кїрән бардылар. Ұрăх ортотугар тїдїләр. Халлан санаа²⁾ таңнары сатылабыт — тьны тўңнәрі тасыҗан кăспїт. Кїсї борулў-борулў тїмїрән халбыт. Ураныкăн-оҗонҗор муңнапан-муңнанап³⁾ җїатїгăr тахсан кăлбїт. Кыргызтарын әмїә тасыбыт.

— «Асїгї кубаҗагытыгар күмєугута, җылабаңҗытыгар ымсырда, маҗаңҗытыгар баҗарда сыҗаңҗыт көстөр аҗи оҗолоро далаї таса буоллурлар» — дїән усүбннәрїн бастарыттан холбөн олон устутă уңуохтарын тоххору тасыбыт.

Билгї кїсї тусан іспїт, тусан іспїт — кăлтăгăї ыдаҳ, кăлтăгăї күннăх даїдыга тусан тїян кăлбїт. Балык мїнїн курдук бадыбуду даїдыга, собо мїнїн курдук солоҗу⁴⁾ даїдыга тїян кăлбїт. Суол устун сұрăн іспїт, сұрăн іспїт. Туруорбах көмүс балаҗаңҗа тїян кăлбїт — көтөн тусупт.

Цахтар дорубаласа тїян кăлбїт; [ону] батан бїппыт — дорубаласпатах. Атах ороҗо олорбут. Халың хасаны, суон салы,

1) Въ подл.: буоллага (переправлено изъ буоллога). 2) Въ подл.: санаҗа (переправлено изъ санага; ср. стр. 26 и 28). 3) Въ подл.: муңнанап-муңнанап. 4) Въ подл.: солонҗу.

арабас арыны, кбиңөрүлэх кымысынап остуол тардан биарбит. Билигини бу киэи тобо табан биньыт. Киэса буолабут.

— «Хонособутун ханна утутар буолабыт?» — дйабит.

— «Сиргэмматэргин — бајабин кытары сыт. Сиргавнаргин — ханна даҕаны сыт!»

Мас кыстыкка баран тусан сыпныт.

Сасыарда турбуттар. Багэсэ киэсэңи курдук күбэстэн абалан туруорая биарбит. Билигини тобо табан биньыт.

Буор күрүң оҕусун аҕыс атахтах нарта сыарбатыгар кбиүй-бут, бустэх бурҕалытын илбит, пјаңхалах аралын катарыт. [Огаңја:]

— «Іја!» — дйабит. — «Оту-масы калгіјар өтүбун ылан кулу!» — дйабит. — «Оту-масы кырчаја өипүр хорҕолјуннах [унтаһ] бысахпын ылан кулу!» — дйабит. — «Оту-масы карда өипүр сүгэбин ылан кулу, іја!» — дйабит.

Маньаха бу амэхсия икки хараҕын угун икки аңы илгэн кэспит:

— «Улу күтүр, богдо харахан¹⁾, күтүр бөстөх! Алҕанар ајы оҕолорун сымара тас куртаххар сыгыттың абат! Сата-канчата тибат буолар ибит! Орто дадыга мин Баі Бајанай-тојон цахтара буолан олодохпунна — ысыах муспутум; тоҕус ајы ојунун сатыланытым, аҕыс ајы удаҕанын сатыланытым — ысыах ыстарбытым. Ус оҕобун иңибар уктап баран тахсан ціам тасыгар хама сырыттым. Уллуцаҕым оројуттан харбап ылбытың. Іја оҕостон кубулунап олоҕобун, ајы кыса буолап кубулунап олоҕобун. Ус оҕобуттан икки улаханьн сіятің, аччыгыи оҕобун ордор: сяттэх-канчалэх буолуоҕа!»

Билиги кыс:

— «Олороцун даҕаны тугу гыныабыңи? Мэгэстэн барыах!» — дйабит.

Барыттар. Осөхтөх хан өрб өрукүја турара уостан халбыт. Маҕы титэ хам хатап халбыт. Маньаха бу цахтар аһпит:

— «Осөхтөх ханынан өрб орҕуја турар бајабалым, туохха

1) Въ подл.: хараган (перепр. изъ харахан).

уосунуц? Мијигин тўйдәҗиң дү? Кәибәлҗиңбат кәтит утуған үвүб-
 бұтҗан ыла¹⁾ үмүт, җәләтәр җә буолбут масым — туохха әрillä
 хаттың?.. Мин саргым самных бәјәтә буолаҗа, мин цолум
 тостуох бәјәтә буолаҗа!..»

Тҗан кәлбитәр, туспүттәр. Әр кісini илҗитҗан хабан ылбыт—
 тоң масы тардар курдук кытанах буолбут, барбатах. Билігі абасы
 кысын үс үстәх тiмiр өргөнүнән хороччу кәлҗибит. Орө быса-
 быса кәңишән илҗан испит, таңнары быса-быса:

— «Ыарылах буолар ибит дү, ыарыта суох буолар ибит дү?
 Икки убајым үңуоҗун булан кулу!» — дiабит.

Суөрән тусарбит. Билігі хам хата сытар бәјәҗалыттан бұлат-
 тан биәрбит (бу абасы кыса). Бу абасы кысын төбөтүнән хәҗа
 тардан баран бәјәҗалыгар бран кәспит. [Онтуката] төттөрү хә-
 тырыктәх, таңнары цантаннах, уолугунан аҗахтах икки өлү алы-
 сар балык буолан өлү бәјәҗалыгар тусын халтар.

Билігі кісі икки убадарын үңуоҗун сүгән кәлбит (билігі абасы
 цiәитiгәр). Җәтә әппит:

— «Бу цiә арҗатыгар бир толбоннөх курбусахтах күөх бороң
 ат, икки санныттан саба цабыллах, сисигәр хатыс курдук орохтох,
 икки бүтүн тасыгар амәҗәттәх²⁾ сур ат бар буолоҗа — көс туо-
 ралах, күннүк усталах күндәл ат. Бу ат үңуо кулҗаҗар өлбөг мөңү
 ута бар буолоҗа. Мавы ылаңнын убадаргын тiриәртә!»

Бу баран бу аттары ыла, бу атын үңуо кулҗаҗыттан хасан-
 хасан өлбөт мөңү утун ыла; билігі убадарын үңуоҗун аңынах-
 тата: аттарин оннугар ат унан кәллә, тiрiләрiн оннугар тiрi унан
 кәллә — сибилігин уца сытар кісі цусунугәр тылы буолулар.
 Аҗахтарыгар кутан биәрдә:

— «Уңмунпүт дү, утуібунпүт дү? Үңүгәҗиң баҗасын!» —
 [дiәш] күлбүтүнән, өинөбүтунан туран кәлліләр тилләннәр.

Җәләрин мәҗәстәниңәр бу үс уол үсә дадыга көтүппүттәр,

1) Въ подл.: юннигитгынь кытта. 2) Въ подл.: эмиягтяхъ, въ
 русскомъ же текстѣ: «съ эмиягтями».

орто даадыга тахсан кэлтэр, ии ісіттэн тахсар кэриятин тахсан тѣһэн кэлбѣттэр.

Ураныкѣн-оҕонҕор улахан кысын улахан уол ылбыт, орто кысын орто уол ылбыт, аччыгыи кысын аччыгыи уол ылбыт. Даадыларыгар ажаннабыттар.

Кысынын кырыатынан билэн, саҕынын самбырынан билэн, күсүнүн бөсүбүнүн билэн кэлбѣттэр тѣһэлэригэр.

Кун бүгүңүгэ тылы олоролор үс уол буолапнар, үс ыал буоланнар. Сыччах.

6) Бяр¹⁾-Хара.

Бяр¹⁾-Хара атгъх Бүөрсун-бөбө — кісіттан кіріс устата ордук, уса дадыттан улуғар көрдөсөр, аллара дадыттан алцархай көрдөсөр, орто дадыттан айдан көрдөсөр — уе күнүк дадыттан күлүмүрдүйөн көстөр ціаллăх буолбут: баі тіт бағаналăх, урдук мас усуөілăх, утуө мас уруттăх, албах мас әркиннăх, тоғус уон куруңах мас холодостөх, ағыс уон айдаң түнцүктăх, тоғус уон гуолун кыл уолуга кілбаја²⁾ көтөн ісарін курдук көхөлөх буолбут, сосолөх уңуо діаккілăх, бічіктăх billіріктăх³⁾, капсата турар катабариннăх, хаңарғастăх хапахчылах хаңас діаккілăх, ұғарғи турар ұғăхтăх, хосуја турар холоруктăх, муостăх уе бәрғасетін сағаччи катан баран, уе саңыјағын иалбігірді кәбісінін баран хатын цахтар арба діаккі хағысан турбутун курдук мазағар көмүе осохтөх буолбут. Кыадаңнан калар кытыалах⁴⁾ буолбуттар, дөдоңион калар цорөинөх буолбуттар, дадаңнан калар матарчахтăх буолбуттар, хамаи калар хантасыннах буолбуттар, сүрән калар сүгәлăх буолбуттар.

Улуобаттăх суорғаннах буолбуттар, сахыматтах тәллăхтăх буолбуттар, сымырғастăх сыттыктах буолбуттар, ојулаҳ ороннөх буолбуттар. Сарыттан тыҗысын таңныбыттар, тунаттан түнүктәғи таңныбыттар, кістан кіргилләғи таңныбыттар, ұстан өлбүргәләғи таңныбыттар, бөрөгтөн бөртөлөғун таңныбыттар, кысыл сасыл кылаңнағын таңныбыттар; ута суох комусунан сімаммиттар. Сатгә кыс цахтар сатгә тісәх аса тірітінан сатгә күнустăх түн тоххору тәпсан-тәпсән, тіәјән-тіәјән тікніт⁵⁾ іп-хан ціаллăх буолбуттар. Тоғустăх соноғос атыр тулујаи турбат цу-

1) Въ подл.: Беръ. 2) Въ подл.: кильбелянь. 3) Въ подл.: бяляриктякъ. 4) Въ подл.: кытыэлах. 5) Въ подл.: тикпняръ.

лусханнах цулуор көмүс тусасаларын іс өттүгөр — үс улус кулу-бата: «ол ырахтағы ыјаға маннык», «бу ырахтағы сокуона маннык» діан баран, тыл тылларыттан, саңа саңаларыттан уснуордасан баран үс аңы тәіса хама турбуттарың курдук — үс тојон сәргәләх буолбуттар. Бастыкылара кысыл көмүстәх буолбут, ортокулара хара көмүстәх буолбут, кәңжікәләра уруң көмүс сәргә буолбут. Утүөнү санабыттарыгар үс күннүк дајыттан: «үс кісі үјәтә үјәләх буолуң!» діан бу сәргәләр алгылар, кусағаны санабыттарыгар тоғус күннүк дајыттан: «куруңах масы күспутунап курулу-харылы туруң!» діан кырбылар. Маннык іччиләх сәргәләр [әбіт].

Бу кәңјинә сәттә начәтинәі ині хасныт, сәттә тәргән тіті дәліби мастән бу дадыга уот оттубут; үсәји дадыга, кутуругар хоболох маған кырт оғото буолан, көтөн тахсыбыт; бу уокка төбөтүн оројунан түспүт — уота сырылы-сырылы утуған халбыт.

— «Алаатыгар, абаккам, оғолор!» — дәбіт. — «Сатан бардағына — мјігін уот сәбәт!» — дәбіт.

Усуктаһ кылын сиргә сәйбыт, усугун барытып туруоруғына, үсәји дадыттан быарынан кәлән умса түспүт. Білігі бі бысахтар, батыја төбөлөрө чыста барыта усуга сынтарыјан хәллә, бігә ијилчиріјан хәллә.

— «Алаатыгар, мін буолтум ијигәр усуктаһ кыл усуга сынтарыјан біәрлә, біләх кыл бігә ијилчиріјан біәрлә!» — [дәбіт].

Мантан абаланап іккі атағар [іккі] күрбә тәсы банна, іккі илгигәр іккі күрбә тәсы банна, іккі кулғағар іккі күрбә тәсы банна — бајағалга төбөтүн оројунан түстә. Туос курдук дағдајакөбө сырытта — тімірбәтә. Тахса көттө.

— «Мјігін дірің далаі ылбата!» — дәтә.

Сатын кіреін сүбрән ылан моңнон харчыгынабытынан барда — быса ыстанан түстә.

— «Өбөккө оғорулаһ-ыјахтаһ кісібін ібіт!» — дәтә.

Ціятигәр тахсан кәллә.

Бір сасыарда турбуттар. «Күөх тун іјәбітігәр көбөрбүшүт буолуоға» діан күөх далаі утуған көңү аңымыттар, «хараңа

тун іжабітігәр харарбышныг буолуоҕа» дйән хара далаі утупан хасты аиҕыммыттар. Көмүрүө уңуоҕунан тістәрин саібыттар, көиңјөрүлэх кымысынан күөмәйдәрин оңорбуттар, араҕас арбынан аҕахтарын сајаабыттар; халың хасанан харчы кәспіттар, суон салынан тоноҕос кәспіттар.

Сысытыгар уруң хара сүрүгүн көрө кіран барбыт. Урујан-турујан асата-сіәтә турбут. Халлан түөрт муиуугуттан түөрт уордах атиң аһиіт. Халлан қабыта суох тыалырбыт. Бу тыалтан бу кісі иісәйә қіәтігәр тахсан тіјан кәлбіт. Атын бајыах күс біәрбатах — тәсініттан күрүө тоҕосотугар ия кәспіт, быарьнан сылан крбіт қіәтінәр. Қахтара:

— «Харыан, доҕочукам! Хаітах буоллаңыи?» — дйән көтөҕөн илбыт, олох маска озорнут.

— «Усаји даідыттан улуғар көрдөсөрүм, алларабы даідыттан алҕархаі көрдөсөрүм, орто даідыттан улуғар көрдөсөрүм сәтә-кәнчәтә тідә. Өлөхлүпә — тоҕус курдулах Хоңоро-туму-сахпар уңуохун тутар! Арба діәккі өттүбун алтаннар, күн өттүбун көмүстәр, соңурү өттүбун ојулар, илв өттүбун ірім-қірім¹⁾ ојулар, хоту өттүбун хорҕолууннар, чарданын сандардәр, уңуохун уварытар, кіріәспін килбатәр! Ол тун сото ортотунан хар түсүбә; ону харды кәләр уңуохнар! Іккі булгунум урдуттан іккі бәрқиғәс от унан тахсыбыг буолуоҕа. Салатын тосутумнабын, сілісін дағаны ајатымнабын сйән кәбісәр: кісі буолларгыи — онтон кісі буолуоң, өлбөрүн — онтон өлүбң!»

Өлөн халбыт. Аһиітін курдук уңуоҕун тутан кәспіт.

Уңуоҕун харды крбіт. Іккі бәрқиғәс от унан турар уңуоҕун урдугар. Маны түбрән ылан сйән кәспіт.

Бір хонон бір ыдаҳ, іккі хонон іккі ыдаҳ, үс хонон үс ыдаҳ, түөрт хонон түөрт ыдаҳ, біәс хонон біәс ыдаҳ [буолбут]. Бәсіс ыјыгар бігәнән білбіт, алтыс ыјыгар адыланан білбіт, сәттис ыјыгар сірәліібіт, ахсыс ыјыгар ахтыбыт, тохсус ыјыгар

1) Въ подл.: примь-дсерпмь.

тобосоҕо кѣрбѣт, онус ыҕыгар озорбут — іккі ігірія уол оҕону төрөһүт.

Бір хонон бірдѣх, іккі хонон іккілѣх, үс хонон үстѣх, түөрт хонон түөртѣх, бѣс хонон бѣстѣх, алта хонон алталѣх, сѣттѣ хонон сѣттѣлѣх, аҕыс хонон аҕыстѣх, тоҕус хонон тоҕустѣх буолбуттар, уон хонон уоннѣх буолбуттар. Оноҕостох санаан бинүр буолбуттар. Сылҕыбыттар. Хаптаҕаи хажысарынан сылжаллар бу оҕолор.

— «Атахкыт анныгар мѣнѣр аналлах атта булаңыт мѣнѣ сылҕың!» — дѣр іҕаларѣ.

Маньаха буолбаттар.

Үөй тыаны улту уктуби, хара тыаны хампы уктуби сылжаллар. Улахап уол ата — Бас-арытын-курдук-бакір-сіяр-атта-Баріят-барған, аччыгыи уол ата — Сатта-сыллаҕы-чыцырыкан-суолун-ірдіячи-Царбах-барған.

— «Орто дадыга бѣсігіннѣҕар ордук кісі бар буолуоҕа дуо?» — дѣан сананаллар.

Убаја:

— «Хотугу халзан улаҕатыгар барт булу бар усу — барыа!» — дѣабѣт.

Бу кісі інітѣ:

— «Ісіттѣм ісітѣтѣм!» — дѣабѣт.

Хаптаҕаи хажысардарын кѣшнѣттѣр, батастѣх саларын курдаммыттар, сугалах салырдарын амнахнѣттѣр — бара турбуттар. Бу булулаах дадыга тѣјаннѣр булту озорбуттар.

Бу іҕаларѣ арн уцуоҕар тѣјан кѣлбѣт. Амѣя мѣјітѣттѣн барңи-гѣс от улан турар. Бѣлігѣні бу цахтар түөрдѣн ылан сѣан кѣбѣсіт. Буос буолан мотоңибут, хат буолан ханаңабыт. Бір хонон бір ыдаммыт, іккі хонон іккі ыдаммыт, үс хонон үс ыдаммыт, түөрт хонон түөрт ыдаммыт, бѣс хонон бѣс ыдаммыт, алта хонон алта ыдаммыт, сѣттѣ хонон сѣттѣ ыдаммыт, аҕыс хонон аҕыс ыдаммыт, тоҕус хонон тоҕус ыдаммыт, уон хонон уон ыдаммыт. Учугаи кыс оҕону төрөһүт. Бу кысын ус-кіс тірѣтѣгар сулан сылҕан ініт. Уон хонон уоннѣх кыс буолбут.

Бир сасмарда тахсар кунпӳрӳ тахсыбатах, сырдыр халлан-нара сырдабатах; сӳлӳхтӳ¹⁾ кӳсӳ сӳллӳбӳт сӳлӳ сӳргӳ тӳбӳтах; бӳдӳ халырык турбӳт; дӳр-дӳр дӳр-дӳр ӳгӳц ӳппӳт, дабдыр-дабдыр самыр тӳспӳт.

Аӳс атахтах тӳмӳр нарта сыарбаӳлах тацнары кӳлӳбӳт кӳб-гӳдӳр кӳбӳх ӳрӳн ӳбусун — сӳсун хаба ортотугар соботох ӳрӳлӳбӳс муостах, сӳсун хаба ортотугар соботох уотгах чолбон саба харахтах. Бу абасы самаӳын туораӳыгар собуч-чоботох ӳрӳллӳбӳс атахтах, тӳбӳсун тылыгар собуч-чоботох ӳрӳллӳбӳс илӳлах буолбӳт; сӳсун ортотугар ӳчча сулуда тӳннӳгӳн курдук соботох харахтах буолбӳт; сатабат ӳс арбатын саба онно-манна тӳстӳх буолбӳт; улӳ ӳрӳх ӳрӳтӳн курдук онно-манна ӳбӳнӳ-тӳбӳнӳ баттахтах буолбӳт. Сыр быстыбытын курдук сылларытгабас сыраӳдах, хаӳа хӳӳдыбытын курдук харахтах, оӳбон моцӳботун курдук долбуртгабас уостӳх; тамыгын ӳрдӳнӳн тӳмӳр лаппӳччы тацастӳх, тобугун ӳрдӳнӳн дуодӳн кӳбӳкалах; хоннобун ӳппӳттан ӳтгӳгӳн басыгар тылы халлан тӳмӳр лысыбай²⁾ кӳшӳгынан курдаммыт; бӳӳстӳх алталах обо мӳнӳх маӳтӳн саба онно-манна тӳмӳр хамысыл тӳмахтардӳх; сӳттӳ уон бӳтгах сӳлӳпӳ³⁾ баргӳсалӳх, бӳӳс уон бӳтгах барчӳткӳлӳх буолбӳт, тобус уон бӳтгах монтолуоннӳх буолбӳт, аӳс уон бӳтгах ыстаннӳх буолбӳт.

Кӳлӳн кӳмӳс цӳӳ кӳрӳтгӳбӳн⁴⁾ тоххору, алган цӳӳ аӳгырыа-бӳн тоххору, ӳмаӳ цӳӳ ӳмӳрӳӳӳӳр тылы, бӳор цӳӳ бытары-ӳмаӳар тылы тоцсуӳбӳт. Турган-Чоӳу уоллара тахса кӳппӳт.

— «Хатыцар итӳллӳх илӳт, тусаннӳх суорумӳу буол!» — дӳӳбӳт. — «Кысын бӳӳрӳр да буоллар, бӳӳрбат да буоллар ылым!» — дӳӳбӳт.

Уол кӳтӳн тӳсан кӳпсӳбӳт.

— «Кыс обо атылах-сулалах буолар!» — дӳӳбӳт [цӳата].

— «Аныгы ыӳ кытарар кысыл туолтугар тӳцӳрдӳнӳн хо-

1) Въ подл.: шляхта. 2) Въ подл.: лысабай; ниже: лысыбай.
3) Въ подл.: шляпа. 4) Въ подл.: кӳрӳтӳгӳн.

доҕоидонон каліам!» — диабит. — «Соботоох-атахтаах-Суодал ба¹⁾-бухатыр дян буолар атым».

Мань истан баран іжалара амэхсин — іккі ала тојон оботун італлара²⁾ — уолаттарыгар ыппыт:

— «Барың хоту дікі, аналлах іччилэргігін, тусаннаах добот-торгутун булуң!» — дян.

Тус хоту діаккі көтө турбуттар. Көрөн баран чынчылы-
ялах батараҕи өттунэ, атан баран тахтарітіах батараҕи өттунэ
тібіттэр — тобус куруңах масы холбу тардан олобуттар. Ула-
хан уол оноҕостөх сатын сууту тардан ылбыт — ытары гым-
мыт. Аччыгыи уол тоцолобуттан тардан кэспіт:

— «Мағы бісігі ітэр тојоммут оҕолоро калбіттэр — туох
іпрэ муода бар буолаҕа!» — [диабит].

Маньаха тыллаах буолбуттар:

— «Устата биллібат үйү буаңнаахкыт, катіта биллібат катіт
кэсілэхкит — онтугутуттан кэбаліян сырыттаахкыт! Калін өттү-
гүтүгэр абыс атахтаах аңараі-бөҕө доңцутун сіэрі гыһна —
өрсүјя тардыахкыт үсу!»

Аччыгыи уол:

— «Бачча тоххору бултабыт булуутун кэспаннин!» — [диабит].

Улахан уол «сігтіім істібэгіім» дян барбыт. Көрөн баран
чынчылыялах батара өттунэ тібіт. Абасыга түңүрданан ходо-
доидонон калан олорор. Бу кісі абасыга тіпдэ тіятігэр кіримиі іпрэ.

— «Абасы абасыга аналлах буолар, ајы ајыга цуоралаах
буолар!» — [диан баран] уеун дурда батасын сулбу тардан ылан
бу абасыны кырбабытынан барбыт.

Өлрөсүбүтүн бардылар³⁾. Ајыны өттүгэр миһнэран брах-
ныт, түбөттүн мијя түспүт. Цибиннаах бысаҕынан түбөсүн ласы-
грачы⁴⁾ быспыт, сырајыгар быса брахныт. Сурајин тіара
олујан тасарбыт. Маньаха бу ајы аһпіт:

1) Вь подл. здесь: Суодарба (перепр. язъ Суолларба), ниже: Суодалаба. 2) Вь подл.: птыллярь. 3) Вь подл.: барда. 4) Вь подл.: ласыграччи.

— «Сәттә-сыллабы-чыңырыкан-суолун-ірдіяччи-Дарбах-барған инім! Обут буоларгын — өбүккүп билләр, тынах буоларгын — тынахкын билләр!»

Ханан-ханан кәлігә буолла — абасыны кәтәҗин асыттан сыса тарда барда. Өөрсүбутунан бардылар. Абасыны өттүгәр миһнарән брахпыт аҗы уола. Хорҗолҗунах уптаҕа бысабын сулбу тардан ылан дәлі кырбан — кун ыи ысыада ғынан ысан кәспит. Тыллах сыцаҕа сүтән хәлбыт.

Өбүлөр җіәләрігәр тахсан кәлібттар. җіәләрігәр тахсап кәлән оморбуттар. Улахан уол:

— «Іәрімә җіә іччитинан ітәҗастанним» — дәбіт. — «Ал уот аналлах атасынан атаҗастанним!» — дәбіт.

Маныха іҗәтә:

— «Көмүс-Бөкөнүкән-оҗоҗор кыса бар буолуоҕа — баран ыл!» — дәбіт. — «Ачыгыи кысын ачыгыи уол ылыах ыҗахтаҕа».

Улахан уол «ісіттәм істібәтәм» дәбіт; атын ыи отут хонугун мәлҗи өйөбүт; аҗые сыл тоххору барбыт ахта бәйтасын біатин өлөрбүт; тымыра суоҗун сьја бысан ылыбыт, хана суоҗун хасты быса баттан ылыбыт. Сахсыҗан-сахсыҗан бір салыр хата оҗорбүт, атын култаҕар іңәрән кәспит. Аҗые ісіт хәҗаҕын аһман-саһман арылабыт, астабыт; баттан-баттан нјөкөјөн-нјөкөјөн сімтрчәхән оҗото ғынан баран атын култаҕар іңәрән кәспит. Тус созуру бара турбут. Баран іспит, баран іспит.

Өрүөбәт өтөннөх, харабат кәҗәләх дәдҗыга тіҗән кәліт. Сысы иһн кырытыгар арылыас кус сымбатын курдук уруң көмүс җіәҕа сүрдән тіҗән кәліт — ус мас олуорун урдунан көтүтән крбіт. Бастың сарҗатігәр түспүт. Сіс туттан баран хамыталән сылҗыбыт. Сімахсін-амәхсін бастіәлләх сысын көтөҗөн баран тахсыбыт. Усуун тартаран өрө әккірә түспүт. Бастіәлләх сысын төбөтүн ороҗунан брахныт. Іккі хараҕын іріҗатін іккі аңы ілҗән кәспітә — іккі харкырыар хабҗы буолан хара тыатыгар бәбәрбітінән¹⁾ барбыттар. Тарбаҕын өбісынан җаранчыланан кыңна-

1) Въ подл.: безъярбитнянь.

Цыян көрбүт, кып кысылынан кытарыччы көрбүт, цаба курдугунан цабаччы көрбүт Батаҕаи алытыгар охтон өлбүт убаса түбөсүнөн туттан ичолбох-ичолбох туттунан кэспит. Цас ытарҕата іадасин ібілі тасыбыт. Ціа алынан кіріах уок біарбѣтах — ыт кірѣр кулларынынан кірбіт, іаһин атин бірда иҗылыбы тіјан кірбіт. Осох хоротуттан тардыстабын діан, кыраіканы көтүрү тардан, аҕыс ыаҕастах сүбгәјі тоґо тардан тусарбіт.

— «Ачікјя!» — діабіт. — «Көрүөхтан атыны көрдүм, ісігіахтан атыны ісіттім. Хаја даіды туңујун Урдугар томтоґо толоруі-бутаі? Хаја даіды [кымысын] кырцаҕас сөңөлүгар кынтаја кырбаібытаі? Халҕан асаґчы Халыгыс-батыр, халҕаңчыи асан біар! Ціа! талајаччі Талабіс-батыр, ціагін талајан біар! Хамы-јахпар хәрда, урчахпар ұта!» — уңан тартас ғына түсуут.

Ынах саґын күрцәр күрцәгінан ортотунан быса анґан кәс-тар. Калін бысаґаса толугурдах торбос буолан тоңкурчахтабы-тынан барда, ілін бысаґаса күөрт ыт буолан кірә-тахса сургу-лҗуіда.

Бу кісіні тоґус өттүттән дурдалан, аґыс өттүттән арыллан сәттә кісі сәйтанинәр килләрбітгәр.

Ўтулуктах барґасәтин ыјары ғыммыга — көхөлөрө ылан түсуут, өјү тутан кәспит. Сыңасаларыгар оморбут — сыңасалара нәңдәібігінан түсан барбыт, сототун бөтбөґүнән өјү тутан омор-бут. Катаґәріңці ороңцо көрдөґүнә — «тоґус өргөстөх толорон маґан күнүм туллан түсан турар ду?» діабітә цахтар кісі тунал-ґаниах ијүра буолбут.

Бір атгәх кісі сысыга сүрдән кірбіт, бір атырдах сылґыны ұран тасарбыт, далга хаібыт. Бір баітасын біані оғурдаччы Озутаккы-уол оғурдан ылыбыт, сулардаччы Сулур-батыр сулар-дабыт, үдө тардаччы Ўббагәі-обургу үдө тарпыт, сүләччі Сур-дурґас¹⁾-Сабдарґас сүлбүт, атгәччі Кыбырґас-Хабырґас²⁾ іт-тіабіт, бусараччы Бусухан-обургу бусарбыт, сыа сылааччы

1) Въ подл.: Сурдурґас. 2) Въ подл.: Кыбырґас Хабырґас (въ русскомъ текетѣ: Хабырґас).

Ырбаибан-Мылахсын сьма сьмалабыт, хотороччу Холоибон-обургу хоторбут, тугатӓччи Ёраиба-Сараиба тугаппит. Хоносолоругар бир сьмгы тиритигӓр хоторон аҗалан тардан биартӓр, бысаҗасыгар тылы арьмлах кьмысы — тубрт кулугулах сирі ісйтӓх кьмысы — тубрт улан кісі аҗалан туруоран биардилӓр. Бастың кісі хаҗас дікі тїӓ 'лігінӓ, кӓнҗікі кісі состуок тумсугар тїӓ 'лігінӓ:

— «Остуолгутун тардың!» — діабит.

Ӓргіӓ хаҗысан кӓрбуттӓр: маҗы уҗаҗӓ кур уцуовун тибран кӓспит; кьмысын буолаҗына — тӓсӓбӓ даҗаны ас кирбатах іс-тин курдук гына, кур ісиг цусунугӓр тылы гына кубарыччы салан кӓспит. Симахсин-ӓмаӓхсин ськ-ськ ытабыт:

— «Алатыгар¹⁾, оҗолор!» — діабит. — «Тух сахтан тубурабыт²⁾ кісіні? Хаҗа сахтан ханпыт кісіні? Бу мин буббакан уігу быҗацын, усун кӓстін у курдук обороух, хӓр курдук симаітіӓх ӓмук кісі каллаҗинӓ — «асыам-сїӓм» ді санабытым, «ӓсӓх хан сїӓм» ді санабытым, «ісиг-хомуос пичаҗӓјин салыам» ді санабытым. Сонун саңыҗаҗын іккі ардыннан тусартӓбитӓ буолоуҗа — ылың, кӓрүң! Оронун бысынан толортӓ³⁾ сыгара буолоуҗа — кӓрүң!»

Ціалӓх кьс ӓппит:

— «Ачіӓ, кугур ӓтӓбу саңардымаң, оҗолор!»

Сарыҗаччы сарык Боллорук уоллара атаҗыгган сьса тардан тасарбыт, сыңаҗын биліртӓн усӓ тит мутугар ыҗан кӓспит.

Кіӓсӓ утуҗаллара буолбут. Кьс орунун оҗостон баран сынпыт. Уол сыңыңахтапан⁴⁾ баран хӓинугар кӓтӓн тусӓн сынпыт кьс кытары.

Бу даідьга ціалӓнӓн олорбут — ӓр цахтар іккі буолан.

Бир сасыарда — сасыл суолугар аҗа тарныта бӓра — онтун кӓрӓ барбыт. Сасыл кӓлан ӓспит — билігитін суоллаң багысан барбыт. Баран (сасыл) хорӓңцо туспут. Батыспытынан кьтта кирбиг:

1) Въ подл.: улатыгар. 2) Въ подл.: тобурабыт (переправлено изъ тубарабыт). 3) Въ подл.: толорто (переправлено изъ толоро).

4) Въ подл.: сыңыңяхтанан.

тустар — тусан испит, тустар — тусан испит, муцурун булбатах. Бу тусан истэвинэ — сыңах тыаса хап гына хаалбыт. Хабыс хараҕаҕа кирэн хаалбыт.

Мағы иҗалэх иштэ тун тусуөн тулларинан билбиттар, кунусун буттаван буттаринан билбиттар, олтон биллилэр. Уол буолаҕына — атын урдугар олоро тустэ, ҕитигар тарыҕа сурдан табыста. Иҗтэ:

— «Ханна бардың, иҗигам?» — дятэ.

— «Тојон убајым өлбүт» — дятэ. — «Онтубун ірді бардым» — дятэ. — «Кубаі хатын іјам, брастыі!» — дйабіт¹⁾.

Тус созуруу дйаккі котутан істэ. Сірэ баранан сіс буолла, дайдыта баранан тас буолла. Атыттан тустэ, канјин хајысан турда.

— «Ахталытан төрөппүт ар тојон ајам уңуоҕа, брастыі!» — дятэ. — «Кубсәлітан төрөппүт кубаі хатын іјам, брастыі буол!» — дятэ. — «Аҕыс ілэх-саҕалах ан іја даідым, брастыі буол²⁾!» — дятэ. — «Ус кунуук даідыттан кулумурдуөн көстөр көңдөі көмүс ҕіім, брастыі буол!» — дятэ. — «Оттон озорор ал уотум іччитэ, брастыі буол! Хан Ғарылык атырым, брастыі буол! Кун Көл-бөрө біім, брастыі буол!» — дятэ. — «Тојон Додоҕо орусум, брастыі буол!» — дятэ. — «Ыі Ыанныксыт³⁾ ынадым, брастыі буол!» — дятэ.

Іккі харағын утун іккі аңы ілгән кәбістэ — іккі көлүјя куөі буолан тајіріјя тусан халла, түөрт арылыас кус сүна тасыграспытынан⁴⁾ бардылар.

Тоң масы тосту тәптәрбитә — тојон учча буолан дороболу турап халбыт⁵⁾, хаппыт масы хаја тәптәрбитә — хатын цахтар буолан хасыра турап халбыт, кырнасын масы быса тәптәрбитә — кбс цахтар буолан кылана турап халбыт, көңдөі төңүргәсі булгу тәптәрбитә — бөјөлү улујан халбыт⁶⁾, нјамыкта талазы

1) Переправлено изъ дѣти. 2) Въ подл.: буоллун. 3) Въ подл.: Ыәныксыт. 4) Въ подл.: тагыбрасыгынан. 5) Въ подл.: хаалылар. 6) Въ подл.: халбыгтар.

тәрыбыта — сасылы чакыя халбыт. Бир бәјәтә биәс уон кісі бәсіліјәтінәп ајаннабыт, соҗотох бәјәтә түүрт уон кісі көрдүөсә көрдүөстанан¹⁾ ајаннабыт.

Маҗы саңасын җәтгәр тјән кәлбәт. Тоңсуја турда. Саңаса тахсан тјән кәллә.

— «Кубаҗаи маҗан, кубаҗаигар кумсугурда²⁾ сыҗаңцын!.. Нҗылабап маҗан, нҗылабаңҗар ымсырда сыҗаңцын!.. Кырсың кыртајан, субаң туртајан, басың аңара маңајаи баҗарда сыҗаңцын!.. Убаибын хајатың? Аҗалан туруор, көрдөр! Төббүн түүрт гыным, урдугун үс гыным, [бәјәҗин биәс гыным], ортогун отут гыным, аныгыш алта гыным, амаидыам. җәләри-уоттары җәганітәм!» — ді турбут.

Саңаса сык-сык ыты турбут.

— «Туохха баҗас саңаң күсәи-уоҗаи?» — діәбіт. — «Міјгін «өйөрөн кәспгә буолаҗа» діәтәҗиң дү? Бајам ытан-соңон, асыјан, санарҗан-санҗыјан оморобун. Ону ан күстәх тылгынан көбуөләңҗин³⁾ ытаттаҗың? «Уоран озороро буолуоҗа» діәтәҗиң дү? Хара хаммын тасарыах буолаҗың, халың тірібиң хајыгыах буолаҗың? «Сасылга ајалахныи» діән көрө баран халта. Тынаҗынан даҗаны сыҗарын билбәшиң, өлби даҗаны сүһпүтүн билбәшиң. Кун тура-тура ытырга оморобун!»

Бу даидыга хонон, оруөн, сынјанан баран суолун суоллап барда. Сасылын ајатыгар тидә. Сасылын астаран батысан барбыт суолун батысан барда. Суоллара хорбңо кәрбәт — көтөн түстә. Түсәп істә, түсәп істә. Түсәп ісәп көрдө: өрбөтүгәр сугурҗан⁴⁾ атахтах халлап Мәк-тугуи кыла көтүөргәхти сытар.

— «Тојон асәм дү, хатын аҗам дү буолаҗың — дү? Мин убајым суола маныха ділі кәллә — хајатың?» — діәбіт.

Абасы аһит:

— «Мин сәәбитім! Өстөхпүн сәәтәҗим!» — діәбіт. — «Ајгін

1) Въ подл.: көрүөсә көрүөстияпан. 2) Въ подл.: кумсугурда.
3) Въ подл.: көбөтәңҗың. 4) Въ подл.: сугурҗан.

даҕаны сйам!» — дйабит. — «Остббуц мин буолаадым: Соботохтахтах-Суодалба-бухатыр; ол тыллах сыңаа сунпута!»

— «Ол кубулуан сытаҕын¹⁾! буюмчара дайдыга сытаҕын!»

Исін хаја тарта: убаја уркурур уруц тына, сыркырбыр²⁾ сырдык дұшата тахса 'лік — тынах сытар. Бу дайдыга сйгтй пй-чйтинйй ийи хасныт, сйгтй тйргйн тйтй дйлбй мастйбыт, уот отту-бут. Маныаха абасытын браҕан баран сйгтй кунустйх тун тох-хору уот убашныт. Уцуоҕун сйстйн тасарбыт, иккй суоруна³⁾ тас иккй ардыгар дйлбй мйлибйт, бајаалга кйтбббн киллйрбйт⁴⁾, куннут, сйлйрйахтах тйтй кйтурй тардан ылаи дйлбй ытыжан кйспйт. Кун бугуццутугйр тылы убй-ккйур буолан сыҕаллар.

Убајынан мйгйстйбйттйр. Цййййрййр кййгйр. Бу цахтар убрйрй бйрбут. Бу дайдыга сунпуттйрй ккбсубутун курдук сананнар, бйбуттйрй тйллйбйгйн курдук сананнар олорубуттар. Ийилйрй апыйт:

— «Ан дайдыгытыгар, аймах цоццутугар, кубай хатын йжй-тйгйр, уйгу бујаццытыгар, кййтй кйспйгйтйгйр барыахкытыгар учу-гйй. Кыс тйрбббтугйр олорор цоло суох буолар!» — дйабит.

Тураннар, оцостон тйрйнаннар туох имйрйр тыасыр сйбсйлйрйн-кйсйлйрйн йлйй барбыттар дайдыларыгар.

Ор до, отор до ајаннабыттарыи билбйгйхтйр, тйјйн кйлбйттйр. Ийилйрй бйлігй цахтар цййтйгйтан арахсан баран халта.

Кйлйн сйргй тйрдугйр тустулар. Иккй кыс оҕо ат иккй уосту-гавыттан иккй комус кулускйи бйбйбыттар, онтон тутан тусйртйр, кйтбббн тусйртйр. Сйргй тйрдугйтан цййаа тылы кйбх оту тйлгйп-лйгтйр. Ус тоҕус ыјырдаммыт, ус тоҕуста учуйт. Иккй тйгйрйк тйббтун цйй аныгар туора тутан бййртйр иккй кыс оҕо: тудсунан тосто ајан кйрбйт, ус тйгйрйк тйббтунан отгон кйрбйт. Тордоххо сасыарбыттар. Уцуо дйаккй уланы охторбуттар, бйллйрйккй⁵⁾ йлй-мйсй охторбуттар, кйтаҕйрйи⁶⁾ кйрй сылгыны охторбуттар, уот

1) Переправлено изъ сытгагыи. 2) Вь подл.: сыркылыр. 3) Вь подл.: суорунаи. 4) Вь подл.: киллярбять. 5) Вь подл.: бйлрйккй. 6) Вь подл. зйгь: кйтйгйлйпй (переправлено изъ кйтй-гйрйи), но ияже вездй кйтйгйрйи.

иңигар кұраң (сылгыны) охторбуттар, хаңас діяңкі хара (сылгыны) охторбуттар, суол аныгар сур сылгыны охторбуттар. Урұлабыттар, асабыттар-сабйттар. Олоролор.

Ца, мағы кісі баран іста, — иилары баран іста, баран іста. «Хара ыарға» діабіта хара сұрук буолан барда, «урұң ыарға» діабіта урұң сұрук буолан барда. Сысы иин мәјітигар, арылыас кус сымытын курдук, урұң көмүс ція көсунія. Бу ція арбатыгар ағыс атахтах тімір араңас урұғар тосоғос от бысағасын саға абасы атамана, көстубат «устарға-күтура кәлиу күтүөттән сыгар.

Ону көрдө бу кісі. Уру буолбут діан — атахтах айгыстыбыт, тілэхтәх тіістібіт, кісі кісігін білісбәт буолбут. Атын тәсіин тардан турда, саварған турда; көрө цулаіда, көрө баркісіяга, куттаипа. Атын Араңас-судус ғына табан кәбіста, ұнуу Үргәлгә туттарда, ыңырын Кындыска туттарда, суларын Чолбоңцо туттарда. Бәјатә кәдәргі барбыт иіләх, дәдәң курдук істәх, ыга уктүөбүт алчәх харағын курдук былчаја сытыибыт харахтах, әріан торбос тіртә соннөх, багтаға барғасаләх, иин тыса утулуктәх, кәлиу тыса атарбастәх, кутуругунап курдаммыт, мөшөчүгуи тірітә ханнардах, тітірік салах, әріан сабаҫа кірістәх, әріан талах оноғостөх оғо буолан кубулуммут, ція тасыгар кәлібіт, ачәх күлүгар көмулла сынныт.

Сылгыларын ы тахсыбыттар. Хаңаластардағы Хаххан уола Чојун¹⁾ Мәхәилә²⁾ курдук кісі тахсыбыт. Ол кәңјіттән баидылардағы Мәндәл Мітраі курдук кісі тахсыбыт. Ол кәңјіттән боропуктағы Атарбас курдук кісі тахсыбыт. Ол кәңјіттән сәттә сімәхтәх-таңастәх кыс цахтар тахсан кәлібіттәр. Ол кәңјіләріттән³⁾ аңалардағы Кусгүр Саба улахан уола⁴⁾ Дәдоі курдук кісі тахсыбыт. Тіәргәнигар кәлібіттәр, сылгыларын сылгылан тасарбыттар. Бір да сылгы тіәргәнигар тохтөботохтор — усутаса-усутаса⁵⁾ сырса турбуттар. Ачәхтарын ісігар кушары өрө бур-

1) Въ подл.: Чоюн (переправлено из Чогоюн). 2) Въ подл.: Мекял (переправлено из Мехал). 3) Въ подл.: кянияттянь. 4) Въ подл.: уолун (переправлено из уолан). 5) Въ подл.: оьутаҫа-оьутаҫа.

жаја сытар. Билігі уолатгар кулу булжуян көрбүттәр: туохтан [да] атын кусаҕан дүсүһүннэх¹⁾ оҕону атаҕыттан сысан тасартар.

— «Өчүө, абасыбыт дү?» — дйабиттәр. — «Өчүө, былыт ыама дү?» — дйабиттәр.

Чигдга басын дйлбй охсбру гыммытгар. Маныха бу дйаллх кыс:

— «Хаја [ама] брантан быста сылјар, хаја [ама] оронтон ойдо сылјар барахсан буолаҕа! Олөрүмаң!» — [дйабит].

Ат кымыҕытын курдук уруң көмүс наҕаикалах, бу кыс бйр кйсіні басын-атабын тырыта-хајыта кырбан сылјан уһан сүт-тарбыт бу оҕону, дйаҕа киллартәрбит — мас кыстыкка кйрән оло-рбут. Бйр сылгыны өлөрөннөр тугаттан асабытгар. Ар барда Алк-турган-кйсі тугаһнит; бу уолга хара бычыңын туттаран кйспитә²⁾ — тйсіні бйрдә көтүрү тардан ылбыт, ыты оло-рбут.

— «Ама мйн буолтум иҗигәр бйр ама харын кырасыһын бйрбөг буолаахтара: хара бычыңын бйранныар отут хорооҕка тйспиттан матардахтара.. Бу тугаткчйні аңар хараҕын тйсә тустун!» — дйән баран браһыт.

Хараҕын тйсә тустунт.

— «Абытай!» — дйабит.

Онуоха бу кыс аһнит:

— «Алатыгар, барахсаны!» — дйабит. — «Аҕалың баттах!»

Аттыгар олорут, хорҕолуһуннэх уһтах бысаҕын бйрбйг, уһ-түттән уран асаһыт.

Кйсә угујалара буолбут. Билігі уол мас кыстыкка сыһ-пыт — тйгйрйабит-тйгйрйабит. Игй кйсіні «сытыарың!» дйән артас-пыт, бу кйсіні «сытыарың!» дйән артаспыт: иллх охсубуттар, атахтаһ тйһиттәр. Кыс ыгыран ылан сытыарбыт — атаҕар туора тусан сыһпыт. Цахтар тунун туктәри утуө кйсіні «куса сыта-бын» дйән тусуөбүт; усуктан кällәҕинә — соҕотобун сытар абит!

Сасыарда турбуттар. Абасыларыгар бйр сылгыны бусаран илјән бйртәр. Уол кытта батысан тйбйг.

1) Въ подл.: дюгюнних. 2) Въ подл.: кыспятгырь.

— «Тоюн-тоюн асам! Кутуот-кутуот! Бәріс-баріс!» — діабіт.

— «Абатын!» — діабіт. — «Маңақан астан тыллана тур-даға!» — діабіт.

Ағыс тәлілэх алан-чалан кымыбытынап төбөтүн сөгін устун біярбіт, сіргә тімірдә охсон кәспит. Кымыбытын төбөтүттән тус-тусуан тахсан кәлбіт.

— «Тоюн-тоюн асә!» — діабіт. — «Ариән талах оноғос халымтағаи, халбарымтағаи, харымтағаи буолар!» — дән баран ытан кәспит.

Хаңас хараға әргәлэх әбит — әргәлэх харағын тәсә ыппыт. Олор уса бу буолбут. Олон халыт. Дәлби кырбастан-кырбастан, бу дады убуи-кбурун асылыга гынап ысан кәбіспит.

Бу уол уруккутун курдук буолбут, бу кубулуна¹⁾ сылжан. Атын Араңас-сулус гыммытын ылбыт, уиун Ургәлтан ылбыт, ыңырын Кындыстан ылбыт, суларын Чолбонтон ылбыт. Бу цоңцо тјјан кәлбіт. Халған асаччы Халыгыс-батыр халғанын арыжан біярбіт, цәл тәләјәчч²⁾ Талабіс-батыр цәлүн тәләјән біярбіт. Уөрәри уөрбуттәр.

— «Оғобут ағыс атахтах анала буодоға діабинит. Ајб оғото кәлән абәсыттан арардаға, бысатаға!» — діабиттәр.

Кыстарын біярбиттәр бу кісіәхә. Нәсілә хоммуттар әрә. Күөс туоралах, күндүк усталах аттабыттар, симиәбиттәр-таңын-нарбыттар, бадарын ус гыммыт бирдәрін біярбиттәр; сүөсүнән әмиә әнјәләбиттәр, кісінән әмиә әнјәләбиттәр. Көсөн ијіріән-ијік-күрән³⁾ ајаннан кәлбиттәр.

Іјәләрігәр убадарыгар кәлән күрбиттәр. Кинит күрәрін курдук күрбіт. Бу уол әһит:

— «Ајб буолан баран олон халара дән бар дү? Ағабын тјіріәрім!» — діабит.

1) Въ подл.: кулубуна. 2) Въ подл.: дсіе асаччи; ср. стр. 41.
3) Въ подл.: ирквлянь.

Атын мимит, уса дадыга көтүннүт.

Ўргал-тојоңо тїян калбїт. Ўргал-тојон кыса абыс атахта алган араңас урдугар озорор.

— «Мїаха калїаң ду, хатгаї?» — дїабїт.

— «Барыам!» — дїабїт.

— «Төинөрбөр ылыам!» — дїабїт.

Бїи-тојоңо калбїт. Бїи-тојон кыса абыс атахта алган араңас урдугар озорор.

— «Мїаха калїаң ду?» — дїабїт.

— «Барыам!» — дїабїт.

— «Төинөрбөр ылыам!» — дїабїт.

Кун-тојоңо калбїт. Кун-тојоңо калан түснүт, уңа-сукта озорбут.

— «Кыскын мїаха кулу!» — дїабїт.

— «Бїярабїн!» — дїабїт.

— «Тун ховиорума, кун өрөтүмэ: тїатајабїн!»

Син курдук сїмїаннар, тан курдук таңышараннар тасара анҗан бїартар. Тыллах-өстөх чуовур атын мимит. Бїи-тојоңо тїян калтар — Бїи-тојон кысын ылан бартар. Ўргал-тојоңо тїян калтар — Ўргал-тојон кысын ылан бартар.

— «Сїмах сїмїах атїбїт, таңас таңышарыах атїбїт, анҗа анҗалїах атїбїт!» — дї сатан кастар.

— «Бажам да баїдах кїсїбїн!» — дїан батан каспїт. — «Туохха да кысаммаппын!» — дїабїт.

Орто дадыга түсән калтар.

— «Булгу бардым!» — дїабїт.

Куота сурдан халбыт. Мабы абатын хостон тасарбыт, бажатин таңасынан таңышарбыт, бажатин таллаҗин талҗан бїарбїт, бажатин суорҗанынан сабан бїарбїт. Бажата сасан халбыт.

Цахталар тїян калтар. Кун-тојон кыса Күөгал-удаҗан аһнїт:

— «Ўргал-тојон кыса Ўргук-удаҗан! Төсө удаҗаннах атїң?» — дїабїт.

— «Өбүтү тогус сыл буолбут кісіні сібилігін өлө сытар кісі цусунугар¹⁾ тылы гынарым».

— «Ыі-тојон кыса Ыңалы-удаған! Төсө удағаннах атиң?» — діабіт.

— «Өбүтү тогус сыл буолбут кісіні уңан сытар кісі цусунугар¹⁾ тылы оңорорум».

— «Чајиң! Аргитів тиріариң!» — діабіт.

Ўргәл-тојон кыса устә урдунан көппүт: сибилігін өлбүт кісі цусунугар тылы буолбут. Ыі-тојон кыса урдунан устә көппүт: уңан сытар кісі цусунугар тылы буолбут. Кун-тојон кыса урдунан устә көппүт:

— «Уцмүтүм дү, утуібутүм дү? Учүгәјия бағасын!» — діан баран туран кәлбіт.

Бу ус удаған көрдөхтөрүнә — чыка атын кісі! Усуөн сосу-жаннар усә дадыга көтөн халтар — дадыларыгар-сирдәригәр көтөн халбыгтар.

Ол кәңјинә уол ојуртан ағатыгар сүрән кәлбіт. Ағатынан қіәларыгар тахсан тјан кәлбітәр.

Өлбүтгәрә тилән, уолаттар цахтар ыланнар, іккі уол іккі аңы қіә буоланнар олоубуттар — ус таң ыал буоланнар олоубуттар.

Сыччах!

---

1) Въ подл.: джюгюннугарь.

7) Оҕоҕордох амаһеин.

Оҕоҕор амаһеин иккі бэллар¹⁾ усу. Күөцү-көстүбат-Күп-Туналыҕса²⁾ буолбут кыстах буолбуттар усу.

Ус күннүк сиртэн күлүмүрдүүн көстөр көңдөй көмүс балаҕаннах буолбуттар усу: Ус хат көмүс сыбахтах, урдук мас усуоһах, баи тит баҕаналах, утуо мас уруттаһ, айбах мас аркиннах, тобус уон куруңах мас холлобостох, тобус уон холун көтөн исарин курдук тобус уон көхөлөх буолбут, аҕыс уон айдаң түннүктәх буолбут, сосолөх уңуо дйәккиләх, бичиктәх биллрктәх³⁾ буолбут, кәһсәтә турар кәтәҕәриннах буолбут; [хаңарҕастәх хапахчылаһ хаңас дйәккиләх, угәргә турар угәхтәх], хосөиннөх холоруктаһ буолбуттар. Хатын цахтар Ус саңыҕаһын нәбигирдйән нәмсигидйән баран арҕа дйәккә хажысан турарын курдук осохтөх буолбуттар: сәттә кураннах мас уоһәсйн Утүн устун уган кәбсгәхтаринә — сәттә күнүстәх түн тоххору күлүбүрү халыг[ы]ры убаја турбут усу. Бйәстәх түйөртәх оҕус басын атаһын бысыта сынја кәбснйнтин курдук состуоктаһ буолбуттар усу. Сәттә тисәх йсә тиритинән сәттә күнүстәх түн тәһсән тйәжән тикпнт⁴⁾ Ип-хан хаҕаннах буолбуттар усу.

Цйәләрин тас өттүгәр тоҕустәх соноҕос атбыр сылгы тулуҕан Уктаймәт цулуоханнах цулуор көмүс тусасалаһ буолбуттар усу. Бу тусасаларын йс өттүгәр тоҕус тоҕон сәргәләх буолбуттар: бастыкыта бар кылләх [буолбут], ортокута тоҕон кылләх буолбут, кйәнжиктә кәҕә кылләх буолбут. Аҕыс масынан арҕара кәспнт даллаһ буолбуттар, сәттә масынан тисә кәспнт кәрчимардәх буолбуттар усу.

1) Вь подл.: бар. 2) Вь подл. вездә: Туналыҕса. 3) Вь подл.: бирликтияхь. 4) Вь подл.: тикпнтгырь.

Ағыс пӕх-сағалах ан іја дады арағас кӕнӕр ағыс салалах ар кудралах мастах буолбуттар: хара кӕмӕс хатырыктах, ӱрӱц кӕмӕс тумӕиджілӕх¹⁾, кысы кӕмӕс бастах буолбут, тоғус томтор-болӕх цорӕн аҗах курдук туорахтардах буолбут, кытылыр сылғы тіртін курдук сӕбірдахтах буолбут. Ӱрӱц-аҗы-тоҗон ӱрӱц сӱлү-гӕја ӕрӕ ulla турар, Ӱрӱц-аҗы-тоҗон арағас сӱлүгӕја айғыста турар: асыт асыр, сырғатабыт сылара турар, торботобут торо-луја турар, ырыгы уоја турар — маннык мастах буолбуттар.

Бу кӕнҕина тоғус җиӕ доғусуолахтар, ағыс җиӕ арылҗытҕахтар, сӕтҕа җиӕ җӕсӕлҗитҕахтар.

Бу кӕнҕина бу кӕстарын ӱс хат ӱрӱц кӕмӕс чулан ісігӕр сасыран сытыараллар: «харахтах кӕрбӕтун» діан, «кулҕахтах ісігӕтин» діан, «тыллах аһпӕтин» діан хӕжан сытыарбыттар. Хоммуттар.

Бір сасыарда турбуттар, сӱммуттар, тараммыттар. Халың хасанан²⁾ харчы кӕспӕттар, суон салынан тоноғос кӕспӕттар, кӕмӱрӱо уңоғунан тістӕрін сӕйбыттар, арағас арбынан аҗахтарың саҗаҕабыттар. Асабыттар-сӕйбӕттар.

Тус арҕа діаккиттан тыстах баттахтах атыр ӕсӕ тіртін курдук даң хара былыттар ӕрӕ ӱрӱцӕбӕттар, сӕлӕхта кісі сӕлліӕбӕт сӕіӕ сӕргӕ түспӕт сӕлліӕ-болуо буолбут ӱсу, улӱ оҗун туоӕбут тоҗуга тохтӕбот туман кӱдӱо буолбут, халлан хара сӕпаса таңнары сатылабыт, халлан түӕрт муңуғуттан түӕрт уордах ӕтиң аһпӕт, дабдыр-дабдыр самыр түспӕт, Болцоңур-оҗун мӕнӕх басын саға бӱс толон түспӕт. Бу ӕтиң ӕтан бараң халлан түӕрт муңуғут сӕллан халбыт. Цыбардағы аҗы тыасын курдук чыбыгыр-чыбыгыр сӕлларӕн кӕлбӕт — кӕмӕс җиӕ кӕрӕттуӕбӕн³⁾ тоххору, алтан җиӕ айгырыағын тоххору, буор җиӕ бытарыҗыағын тоххору, мас җиӕ барчаланыағын тоххору, амаӕх җиӕ ӕмгӕрҗиӕн тоххору кісі кӕлӕн тоңсуіда.

1) Ниже: тумӕцилӕх. 2) Въ подл. переправлено на хасаннан — форма, встрѣчающаяся въ языкѣ народа съ хасанан. 3) Въ подл.: кӕрӕттеҗонь.

Турган-Чоҕуи уоллара тахса көппүт. Бу тахсап көрбүт: бу көрдөбүөн — өрбөтүгүр ус субурҕан атахтаах буолбут халлаан Мак-тугуи кыла аттаах буолбут, бу кэҥинэ тамыгын урдунан лаппачы тааһастаах, тобугун урдунан дуодан соннох, бийстээх алтаах оҕо мөһөнөх мајитин саға тими́р хамысыал тимахтаах буолбут, халлаан тими́р мбысыбаи кушагынан өттүгүн бысаҕасыттан хонноҕун¹⁾ аһныгар тылы курданан кабіспит, сэттэ уон буттаах сийлэ²⁾ барҕасилээх, бйэс уон буттаах парчаткилээх буолбут, тоҕус уон буттаах тими́р понтолуоннаах, аҕыс уон буттаах тими́р сыалжалаах, онно-манна арбыа саға тистээх буолбут, сыр быстыбытын курдук сылларыттаҕас сыраадаах буолбут, хаја хајдыбытын курдук харахтаах [буолбут]. Ымаах-ымаах ырцаах-ырцаах күлбүт, атыттан түсэ аҕккіриабит.

— «Итаҕаллаах илјит, тускумијулаах суорумију, сатабыллаах сарык буол хатыңнар-тојоңор!» — дйабит. — «Куңҕа көрдөрбөт кыстарын биардиһнар миэхэ!» — дйабит. — «Биарар да буоллаллар, биарбат да буоллаллар, утуөнн³⁾ даҕаны, кусаҕанынан даҕаны, хајата да буоллар, аҕкчи ылым!» — дйабит.

Манн истэн баран уол ијитигар көтөн түспүт тојонун-хатынын ијигар.

— «Куңҕа-көстүбат-Куи-Туналыңса оҕобутун абасы каллаан көрдөн арар: «биардаллар даҕаны, биарбаталлар даҕаны, утуөнн даҕаны, кусаҕанынан даҕаны, хајата да буоллар, аҕкчи ылым!» дйан арар. Биарар биарбат тылгытын аҕтйахкит усу!» — дйабит.

Оҕоңор амахсин [икки] ытабыттар.

— «Киниэхэ биарбатахитинэ — киниэхэ биариахитинэ?» — дйабиттар.

Уол тахса көппүт:

— «Биараллар!» — дйабит.

Абасы аһнит:

— «Аһныгы ыи кытарар кысыа туолутугар каллаан!» — дйа-

1) Въ подл.: хонногор. 2) Въ подл.: љяна. 3) Въ подл.: ютөн-мянь (ер. стр. 52, вын. 2).

біт. — «Атым-суолум: Тобус-хоро-чопчу-ісаңаілах-Хоро-Дыбыр-дан-бухатыр буолабын!» — діабіт.

Барбыт.

Бу кыстарыгар маны кәпсәбәтәхтәр. Кыстара маңы білбіт, іті сімініәс¹⁾ буолан сирі сунту түспүт, ампары ортотунан күөрәйбіт, көмүс сулардах быаны ылбыт, тахсыбыт. Сысытыгар кірбіт, абыс салалах ар күдралах²⁾ масыгар кірән оҕоһон турбут.

— «Абыс атахтах анала буоллум!.. Өлөрбүн — көңсүм буол-лун!» — діабіт. Бу көмүс сулардах быатынап: — «Уйгу быҕаҕа-мар³⁾, катит кәсібәр⁴⁾ аналабым тубас!» — иңји дһан барап брахныт.

Табылаһ убасаға катардә түспүт. Тутан ылбыт.

— «Ама мін буолтум иңјігар маннык цусуннаһ кусаған тү-бәстәһә!» — діабіт.

Чағаллаһ маска кәлгібіт. Бу кәңјә цһатігар тахсыбыт, үс хат уруц көмүс чуланыгар кірән утубут. Сасыарда турбут, суммут, тараммыт, асабыт-сіабіт. Іті сімініәс буолбут, сунту түспүт, ампар ортотунан күөрәйбіт, сімәммит-таңныбыт, сысы-тыгар суран кірбіт. Бағасәңі чағаллаһ мастах атыгар кәлбіт: масын көтүрү тардан ылбыт сіһестәрі бу убасата, сура сыҕар. Бу кыс тутан ылбыт, хорҕоһуннаһ унтах бысабын ылап бу убасатын өлөрөрү гыммыт.

— «Ама мін буолтум иңјігар, сото үбәт сордөбүм иңјігар маннык цусуннаһ сүбөсү түбәстәһә!» — діабіт.

Маныха бу убасата тыллах:

— «Бу кыс оҕочоңо ат буолуом суоға дү? Мыныма! Ман-тан тус іһин дһаккі іһә бар: үс кырылаһ ампар бар буолуоға — манна іһаңңин уган кәбіс!»

Іһә барбыт. Төһ төгүрүк хонү оҕото: бу ортотугар үс кыры-лаһ ампар турар — манна іһән уган кәбістә, ампарын урдугар тахсан утуйда. Усугунна, түсә кккһрһтә, ампары аста: көрдө-

1) Въ подл. зһсь: сһмһлс. 2) Въ подл.: кудра. 3) Въ подл.: быҕаҕар. 4) Въ подл.: кәсһтһгарь.

буһи — бајатиттан уммут көмүс ыңыртах, бајатиттан уммут көмүс сулардах, көмүс уһнах, көмүс кычымнах, көмүс чапрактах, көмүс арабадайдах — маннык ат буолан турар. Атын көнтөсүттэн сiятан тасарбыт. Бу ата тыллах:

— «Аналлах иччим! Абасыттан таскiлiях, куранiях! Ајы-тојон аны абрыаја даҕаны» — дiйбiт. — «Уон кундук тоххору сурдiҕинi — сурдiҕин тоххору уоја харабат Угајылын-улан аһын атым!» — дiйбiт. Иччигин: — «Мин!» — дiйбiт.

Мимиг. Сурнут, сiллiрбiт, цоруоланпыт, хамтарбыт, Харчы-Сото Хаңкыра-Хоннох¹⁾ Салiбiр-Бытык Сiркiн-Сiсiн Хан-Цаллыксыт-тојоңо тiҕан кiлбiт.

— «Аҕыс атахтах аҕараи цахтар ыла мiҕигин. Тыммын таскiлiтiн кiллим: абра-быса, кiаңнар кiсiтiа, кыарабаскар сасыар, быттыккар-хоннохтор хорҕот!»

Сулбу тардан ылбыт, кысыл көмүс бiлiсiх кына кубулуншут, хаҕас дiйкi ылгын чiкiјiтiҕар кiтiн кiсiтi.

Оҕоҕор амахсiн iккi ыдара кытарар кысыл туолута буолбут. Маҕы абасы кутуоттара — тобус туһурдiх, аҕыс хотободох — сулутун уран-сiятан-турујан кiлбiт. Сысы арба кыттыгыгар тусуттар. Балтын ыппыт. Кiлбiт, сiллiрiн уцо оттугар кiлiн турар:

— «Оҕоҕор, амахсiн! Кутуоккут калла: уругутун уруласыахкыт усу, кыскытын бiрiлiхкiт усу, сулугутун ылаахкыт усу!»

Маныаха бу оҕоҕор:

— «Кыспын уса даҕаны кiппутун бiлiбiнiа олоробун, аллара даҕаны тiмiрбiтiн бiлiбiнiа олоробун, орто дады²⁾ устун³⁾ барбытын даҕаны бiлiбiнiа олоробун. Кубулбаттар, бајiҕит уоран ылабыккыт буолуоја — ону мин бiлiбiн ду?» — [дiлiн] хаңарбастах тороскотун сулбу тардан ылан басын-атаҕын тырыта-хајыта кырбабыт: ус кулук кiсi буолан сыса оҕустарбыт.

1) Въ подл.: Ханнах; ниже: Харах. 2) Въ подл.: дадыга. 3) Въ подл.: юстиоп, но ниже перенравлено на устун.

— «Урдук атым, уруң солом» — даабт: — «Даба-баргася Цјалбан-тусахта Сары¹⁾-таңалаі Калбістаі-куога²⁾ Тиллэх-Каллп[?]-Талбістаі-куо» — даабт.

Арба халлан улабагыгар уотунан усуран халбыт, убагыгар тјан калбт.

— «Ачікіја, убајым! Көмүс бајаләјин көстө көтүтан кәспит-тәр, сүтарбйттәр, мәлиһиттәр» — даабт.

Бу Хоро-Дыбырдан-Бухатыр өрө аккірі туспүт, іккі өттүгүн тасыммыт, өрөбөтүгәр ус субурған³⁾ атахта халлан Мәк-тугуі атын мимит.

Кышыгар калбт, кәлән туспүт. Ціәтин уңуо өттүн көтүру тарпыт, канјин діаккі асан кәспит, отут кісі озорор оңочотун саба куораі ытысын холбоғоидү тосуібут:

— «Көмүс бәјәләх цахтарбын⁴⁾ сип курдук симиәңин, таи курдук таңыннараңдын ытыспар озордон кулу!»

Оңуоха оңоңор әппит:

— «Ханна дабаны бартын-кәлтин білібіна озоробун! Оңом асытын асыјаммын ыты-санаргы озоробун. Әңигиттан куттанарым әміә улахан. Бајабит уоран талан ылбыккыт буолуоҕа. Тылгын іситиннәримә, харахиар көстүмә, кулгәхнар ісиллә!» — [дiән] хаңарҕастах торбөскөтүн хабан ылбыт, басын-атабын тырыта-хајыга кырбабыт: ус күлүк кісі буолан сыса оҕустаран халбыт.

Бу абасы үсә даідыга, халлаңца, былыт буолан көппүт, халлан түбрт муннугуттан түбрт уордах атиң буолан өрө әтән, халлан оројугар әтән ытыллан тахсыбыт. Бу тахсан ціәләрі-уоттары, сірдәрі-даідылары, сүбсүләрі — ынахтары-сылгылары

1) Въ подл. ошибочно сары съ переводомъ: сарное (небо), что дало поводъ редактору «Верховнскаго Сборника» предположить, что слово «сарный» происходитъ отъ слова сары, т.-е. выдланныя конская кожа съ крестца, идущая на обувь (предисловіе); въ другомъ мѣстѣ у Худ. данъ переводъ: ровдужное небо, т.-е. сары таңалаі. 2) Въ подл.: куогуи; въ русск. текстѣ: Куога. 3) Въ подл.: собурга, но ср. выше стр. 53. 4) Въ подл.: цахтарым.

аҥиҥ калан далаби тусан кабиеспит; туох даҕаны туох-та суох буолан халбыттар: имирир тыасыр суох буолбут, далаби тусан кабиеспит — олон халбыттар чыста бары.

Бу абасы туспүт, тыллах сыңабын көтүрү гардан ылбыт:

— «Соҕуру дйакки барта буолаҕына — олоро тус!» — түү-рахтабит.

Умса туспүт.

— «Арҕа дйакки барта буолаҕына — олоро тус!» — түү-рахтабита.

Умса туспүт.

— «Хоту дйакки барта буолаҕына — олоро тус!» — дйан¹⁾ түүрахтабита.

Умса туспүт.

— «Иин дйакки барта буолаҕына — итгана тус!» — дйан түүрахтабит.

Итгана туспүт.

Сулбу гардан ылбыт, тус иин дйакки барбыт (бу абасы). Саркян-Сасян Хаңкыра-Харах²⁾ Хан-Цаллыксыт-оҕонҗорго тйян калбит.

— «Саркян-Сасян-оҕонҗор! Цахтарбын — аҗйаха дылы суола калбит, барбыт суолун булбатым — аи кистиабиккин, аи сасмарбыккын! Кулу баттах! Биарбатаргин ара — сйан кабиесам, оҕонҗор!»

— «Маҕаикап аллах тылын кысын, сацатын сататып! Мйигиттан цахтар былжан ылбыт кици даттарари турабын абат! Бу бар цахтарың: бу бар — кысыл комус билсах гынан катан турабын!» — дйабит.

Бу абасыны аттары баялары ус уостох тимир бргонунан лук маска ылан калгйян кеспит. Цахтарын ылбыт, атын ылбыт, атыгар утан биарбит, атарбыт:

— «Бу суол устун бара тур! Киситидяхкина — мантан киситийаң, олдохкунэ — мантан олуоң. Бара тур: туохха ама тйар-дйаҕа!» — дйабит.

1) Въ подл.: дйебитъ. 2) Выше (стр. 55): Ханнах.

Бу кыс бара турбут.

Бу баран исән ата бидди кәлләҗивә — ичнигә суган халбыт. Бу ат ызылы түспүт, тоттору сурбут суолун устун: ичнигә бар-гәсәтин тутан атын суолун суоллан исәр; ата сытан биәрбит — аттамыт. Аттанан баран бара турбут суолун устун. Баран иснит.

— «Ол курдук оту көстөр» — бу ата тыллах: — «ол отулах кісі көмүс кыннах бысаҗа бар буолуоҗа, [ону] уоран бар!» — дйәбит.

Бу цахтар тјән кәлбит. Тоҗус таҗаҗы үблбут, тоҗус таҗаҗы бусарбыт. Көмүс кыннах бысаҗын уоран барбыт. Ата барыаҗынан аҗаннабыт.

Бу отулах кісі атын сылгылаҗ кәлбит. Бу көрдөбуна — барт дйән бәҗәләх суолах аттах кісі кәлбит, кыннах бысаҗын уоран барбыт. Күбсүн сиргә тоҗон кәспит, атын сылҗа хәман исән ыңыр-даммыт, соннөх саңыҗаҗын сылҗа хәман исән кәппит, атын мим-мит, билігі кісі суолун суоллан батыспыт: кысынын кырыатынан билән аҗаннабыт, сәскытын салгынынан билән аҗаннабыт, саҗыңытың самгырынан билән аҗаннабыт, күсуңцүтун уксуоңуңнан билән аҗаннабыт, ситән тјән кәлбит.

Туктәрі учугәи цахтар исәр, кыннах бысаҗын ыңгырын муң-пугар илән исәр.

— «Туохха уоран кәллиц?» — дйәбит.

— «Аҗа курдук аҗаттан төрүөбүтүм, иҗә курдук иҗәттан төрүөбүтүм! Аҗыс атахтах абасы кәлән суорумуҗулабыта. Куттанаммын-хорбөммун, ат атаҗар билләрән, ханна даҗаны өлөрүм сін дйәммін, суолу батысан сылҗабын: өлбөккө оңорулаҗым-ыҗахта-бым буолаҗына — уруң тыммар... бір ама кісі уруң тыммын өрусүҗүбә дйәммін атахпар билләрән сылҗабын».

Бу әр кісі атыттан көтөбөн ылбыт, сыллабыт, угурабыт, таптабыт. Бу даидыга озорбуттар. Бултән-астән асы озорбуттар.

Хас ама хонон баран бу әр кісі:

— «Ан даидылаҗым, иәримә¹⁾ ңиләҗим, баидаҗым-тоттөбүм: барыах!» — дйәбит.

1) Въ подл.: эримяй.

Тураннар бір сасыларда барбыттар.

— «Атым» — діабіт: — «Тогосо-төбөтугар-тура-түспүт-Цуруо-бөбө діан кісібін».

Цахтара аһніт:

— «Күңңа-көстүбат-Куп-Туналыңса діан цахтарбын» — діабіт.

Барап іспіттар. Кәңжіләріттән аттах кісі тыаса сiällärän тіјән кәлбіт. Кәңјін хаҗысан көрбүт: лүк маска¹⁾ калғалāх абасы тіјән кәлбіт.

— «Хаҗа Ут-тас-бајалāх-тојон оғолоро ісаҗит? Мін букур муңвах, такыр таңнах, усун араидāх, хара сордōх кісі кәллім ән үтүө аккар, үрүң солоҗор: бу сорбуттан быса-арар! Туохпунан толүөмү? Күбскүтүн күөстән күөкәлјјән биәриәм, аскытын астан ачарыңнан биәриәм, ороңцутун оңорон уодараңнан биәриәм, атар-бәскитін күрдан биәриәм, атахкытын сыгыңахтаң биәриәм! Мас-тан биәриәм, оттөн биәриәм! Сылгыгытын сылгылан биәриәм, ынахкытын ынахтаң биәриәм, үләҗитин үләлән биәриәм, илн кәлн²⁾ сүран биәриәм. Мін кісі әрдидәхпнә — діаләгәгә³⁾ діәлітиәм дү, булаҗагә буҗатыәм дү?» — діабіт, артаспыт-көрдөспүт.

Бу ар кісі:

— «Бітыахпыт дү?» — цахтарыттал ыҗышпыт.

Онуоха цахтар аһніт:

— «Міјігін былҗасар абасы іті абāt! Ону бытары гынаҗың дү?» — діабіт.

Іспібатах, ытан кәбіспіт лүк масыттан. Усүөн ајаннан іспіт-тәр. Бу ісан илн өттүяң бысыта сүрлүт бу абасы. Маныаха цахтар аһніт:

— «Куттанным, доҗор!» — діабіт. — «Бу абасы туғу әрә оңоруоҗа!» — діабіт.

Абасы іккі аҗы [іккі] өлөрсубуттәр цахтааларын былҗасаннар.

Бу Угаҗылан-улаң ат үсәҗи даidyны үстә әргіјән түспүт, аллараҗы даidyны үстә әргіјән тахсыбыт, орто даidyны үстә

1) Въ подл.: мас. 2) Въ подл.: кянянь. 3) Въ подл.: дялядягя.

әргіян кәлбіт, ічтігіәр ағыс атахта алтан араңас буолан биәр-біт. Бу урдугар озорбут, уруң көмүс тоғосоҗо ағыс былас алаи солку асын әријән кәбісан озорон тарана озорбут.

Бу цон өлөрсө тураннар өйдөбөн көрдөхтөрүна — цахтардара ханна даҗаны суох буолан халбыт.

— «Туохпутун быҗасаммыт өлөрсөбүт?» — діабиттар.

Бу цахтамырын суолун суоланнар, бу ханан сыҗыбытыын барытын әргитә батысаң, абасы бастан тјән кәлбіт. Бу лабаска тардыстан тахсан ардаҗина — аҗы (кісі) ситән тјән кәлбіт. Өлөрсүбүттар.

Угаҗылан-улан ат буола түспүт, ічтігін миннарбіт, бара турбут тус ілін діаккі. Усаҗи даidyны саттата әргіибит, аллараҗы даidyны саттата әргіибит, орто даidyны саттата әргіибит, әргіян кәлбіт суолун төрдугар, ұсаттан даҗаны ситімә суох, аллараттан даҗаны тутаҗа суох, арылыас кус сымбытын саҗа, туохтаҗар даҗаны сырдык тас ісігәр озордон кәбіспит. Бу ат биәраңали турбут.

Бу аҗылаҳ абасы өйдөбөн кәләхтарина — цахтардара ханна даҗаны суох буолбут.

— «Тугу даҗаны өлөрсөр цоммуту?» — діабиттар.

Цахтамырын суолун әргитә батыспыттар. Абасы бастан ¹⁾ кәлбіт. Цахтара ұсаттан ситімә суох, аллараттан даҗаны тутаҗа суох сырдык тас ісігәр озорор. Тута сатан кәбіспит, мулту тутан ісәр, хәјән даҗаны табан туппат; уордајан бөлөх-бөлөх кылана турбут. Маҗы аҗы тјән кәлбіт. Өлөрсүбүтунан барбыттар.

Угаҗылан-улан ат ічтігін озорнут, ұсә даidyны тоғуста әргіибит, аллараҗы даidyны тоғуста әргіибит, орто даidyны тоғуста әргіян кәлбіт. Сылгыта сылгы урдунан барбыт, ышаҗа ынах урдунан барбыт даidyтыгәр тјән кәлбіт. Сысы ілін діаккі өттугар ұс күнүк сиртан күлүмүрдүн көстөр көңдөи көмүс балаҗан көстүбүт. Ат барыаҗынан барбыт. Сурдан тиібит, ұс мас ұт баҗаналаҳ олбуорун урдунан көтүтән кирбит, лабас атаҗар атын

1) Въ подл.: бастын.

таснигтан илэ брахныг, баҕыах уоҕ биэрбэтэх, ҕаҕа көтөн түспүт, уоту харыҕа охсубут: уота чох буола ¹⁾ сирэлиҕа сытар.

— «Сэттэ төгүрүк сыл тоххору умуллума!» — диин отгон барбыт.

Уота аһиит:

— «Тоҕус төгүрүк сыл буоллук: арычча утуҕа сыстым».

Бир да кісі суох. Ыаҕан — ырдыстыбытынан, талларан — тататтабытынан, ынчыктан абытадабытынан барбыт. Аҕыс күнүстэх тун тоххору муңнаамыт, арайданмит. Угаҕылан-улан ат ытык сиилин кутуругун кынаттаан, үсэҕи дадыга Аҕысыт-хатыҕа тахсан тѣҕан кэлбит.

— «Айыг Аҕысыт-хатын! Мин аналлах іччібін²⁾ Тоҕус-чочу-ісаҕаллах-Хоро-Дыбырдан-бухатыр суорумиҕулабыта; онтон куттанан атаҕар биллэртэ. Тоҕосо-төбөтүгэр-тура-түспүт-Цуруо-бббб көрсүсөн ылбыта. Бу абасы бу кыс іжэтин-аҕатын, атич буолан, дәлби түспүтэ. Бу абасы Саркын-Сасан-оҕонјорго тѣҕан кэлбит, [ону] үс үбстэх тимир өргөһүнөн лүк маска хороччу кэлгѣҕан кэбіспитэ. Бу әр цахтар іккі аҕаннан істэхтэринэ — сиппитэ, албынан сүбдэрин кэбіспитэ. Цахтардарын былҕасаннар өлбөсөн іспиттэра. Мин іччібін муодабынан кубулаанпынан куоттаран іспитим. Бу аҕин ҕаҕтар калла, талларбытынан барда, аҕыс күнүстэх туну мәлҕи арайданна. Маны, бараңнын, іжэ буол, өрсүсү!» — дийтэ.

Бу Аҕысыт орто дадыга отут былас оҕочо кутуруктаҕ, сэттэ былас налим көмүс сииллах, үс былас өрбөгөр кобуллах буолбут, өрбөгөр³⁾ кулгахтах буолбут, уолаҕ танбылах буолбут, үс хат көңдөй⁴⁾ көмүс туллах буолбут; тарах тыңырахтах, абірдах харахтаҕ, налыгыр саҕын саналах, бий сылгы буолан, кубулунаҕ ытык сиилин кутуругун кынаттанан түспүт. Бир ҕаҕ тасыгар кэлбит; төкүнүжэ түспүт, хатын цахтар буолбут, кіран тѣҕан кэлбит.

Бу цахтар кісіні билбэт буолбут. Маны илбیبит, көтөхпүт;

1) Въ подл.: буолла. 2) Въ подл.: иччимь. 3) Въ подл.: ьрьбө. 4) Въ подл.: мөдөй [?].

түктәрі учугаи уол оҗо торубут. Үс кис тиртигар суланнар шнит-
тәр. Бу Ажысыт үс хоммут, үсә көнпүт.

— «Канаҗасин үҗәтин тоххору үс хонон баран [җахтар] отутган
сүнан турар буоллун!» — дйән оңорон кабісипт.

Кун бүгүңцә дйәри оннук үс хонон баран турар магы бар.

Бир хонон бирдйах, иккі хонон иккйлйах, үс хонон үстйах, түөрт
хонон түөртйах буолбут, биас хонон биастйах, алта хонон алталах
буолбут, ситтйа хонон ситтйалйах буолбут, аҗыс хонон аҗыстйах
буолбут, тоҗус хонон тоҗустйах буолбут, уон хонон уоннах буол-
бут; ар кйибигар кйрбит, мастйах-оттйах дайдыга баннат буолбут.
Басымҗылап-бухатыр дйән аттабытгар. Бу йҗитин атын, Уга-
йҗылап-улаң атын, ананан ат гыммыт.

Бир сасыарда сысытыгар кйрбит. Сылгытын ынаҗып көрө
истйа аҗа кйрбит. Тојон Дөдоңсо оҗуса суох буолан халбыт, Хан
Царылык атыра суох буолан халбыт. Сысы кйабиван көрдү са-
табыт — булбатах. Йҗитин дйаккй сүрдан тахсыбыт. Йҗитигар
урдайбыт; асабатах даҗаны, сйабатах даҗаны. Йҗата:

— «Туюхтан уордайдың?» — дйәбит, ыҗыта сатан кабісипт.

Мајитин сүламмыт, биллирик ¹⁾ муннугар түспүт, утуйбут.

Сасыарда турбут: сүмматах даҗаны, асабатах даҗаны, уту-
луктйах барҗасйәтин харбабытынан тахса көппүт. Атын мимит,
сысытын арҗа өттүгар сүрдан кйрбит. Хан-Царылык атырын үс
салалах уөт мас утасаҗа аҗабытган таңнары уөбүт, Тојон Дө-
доңсо оҗусун ²⁾ — амасйәтин утун устун; бу оҗо көрдөбуна — босхо
тумул быстыбытып саҗа абасы атамана Хоңолой-хорсуна озорор;
аййә бысан сй-сй озорор. Бу абасы көрбүт, ымах кына күлбүт.

— «Маҗаикан аллах абатын! Сурахлиң хайытйары кйән ту-
раҗыш дуо?» — дйәбит абасы.

Онуоха оҗо ашпит:

— «Хаја тојон асабиний дү? Хаја тојон аҗабынын дү? Сйах-
чигим буолаҗын дү? Хантан кйәбит кабал уолунаҗышын? Бастың

1) Въ подл.: близирькь. 2) Въ подл.: огоѡун.

уөрүм атырын¹⁾, бастың уөрүм оҕусун²⁾ уораңцын талаңцын сi олоодоһуң! Төбөбүн түөрт гыныам, урдугун ус гына уһарыам, бајаңи биас гына мәсиәңиктәм, анныгын алта гына алжатыам, хаңцын хан ураһ гына хайыгырата тоһуом. Бу дады уонун-көжүрүн өңдөңнөтүөм; бу дады суорун сокуската гыныам, бу дады тураһын асылыга гыныам, усун уңуохкун урусхал гына усарыам, кылгас уңуохкун кычымах гына усарыам!» — дййбiт.

Абасы аһпiт:

— «Маҕаикан аллах! Талах төбөтүн сыстан сiр чарыас оҕотун саҕа буолан баран — саңатын күсүн, тылын аһимин! Бу мiҕигин хаја бајаңиан өлөрүөх бајаңиинi? Аҕиәхә өлүөх нусуһиәх киcи олоробун дү? Аҕахпар бiрдә уоптахына, бiлiмнә халысыбын» — дййбiт.

Өлөрүөттәр. Тоң сiрi тобуктарынан тобулута уктүөбүттәр, ирiәнәх сiрi iәрчәхтәрiнән iбiлi уктүөбүттәр. Хаһыт сiрi атахтарын салбаһынан хәр курдук хардырҕаччы уктүөбүттәр. Бу дады сiрiн кырьын бүгүнә суох гына iбiлi уктүөбүттәр; бiр тiс аңыһыах мас суох гына атахтарынан дййбi уктүөбүттәр; бiр иҕуоскаҕа у суох гына дййбi атахтарынан улмуңахтарынан күр-пугтар. Аһыттан абасы бiрдi кырбас әтi логлу харбы-харбы сiән iспiт. Абасыттан бiрдi аһы уола iрбiт болуо саҕа тiмiрi логлу харбы-харбы кәңгiн дййккi илгән iспiт. Бу аһы абасыны өттүгәр миһиәрән сатта һачәтiнәи дадыны тобулу браһыт, түбсүттән миһиит, миһиән олорбут, хорҕолуһиәх уптаһ бысаһынан түбсүн ласырҕаччы быспыт, сыраһыгар саба кәспiт. Сураһиң гiәрә олуибут, төрдүттән тутан олорбут.

Маныхаха абасы аһпiт:

— «Маҕаикан аллахтан өлүөм дййән санабатаһым» — дййбiт. — «Атар тыл аһылах саттаһ-кәңгiлiлх буолар iбiт. Кун дййккi өттү-бун кәмүстә, созуру өттүбун сосолө, арҕа өттүбун алтанинә, хоту

1) Въ подл.: агырым. 2) Въ подл.: оҕосун (переправлено из оҕосун).

отгубун хоршо[л]уннā, киріаспін кілбат, уңуохпун туксара тут, чардāппын сандарт!» — діабіт.

Ойон халбыт.

Сатта пачāтінāи іні хаспыт, сатта тарган тіті дāлбі мастабыт, кута [уоту] отгубут, сатта кунустāх тун тоххору уоттабыт; уңуоубун сыстан тасарбыт. Іккі суоруна¹⁾ тās іккі ардыгар дāлбі мāліібіт, абыс уостāх Арат-бајағалга киллāрāн кунпуд, сіліргāх-тāх тіті кōтүрү тардан ылбыт, ытыжан кугуннатан кāбіспіт; кині уңуоубун куодасына кун аныгытыгар дылы алчак, тымыт, чоху, хомурдуос, у кыса, уон-кōжүр буолан сылжалар.

Бу уол діятігар тахсыбыт. Бу діятігар тахсыбытыгар:

— «Абабын сылгыла! Бу мижігін суорумчулабыт абасыны өлөрбүккун; бу абасы сiабітін сiабатаҗин, өлбүтүн тыннабын — маны бiі! Ир суолун ірдā!» — діабіт [iҗātā].

Маны «сiгтiм-ісiбātим» діабіт, тахса кōппүт. Атын мiммiт, тус собуруу барбыт. Баран іспiт. Бу кōрдōбунā — туохтан даҗаны атып ачыгыи кудāiбiт уңуох тiрi буола ханпыт аттах кiсi ісāр: кāппiт бāргāсātā тōбōтүн оројугар āрillā хатан халбыт, кāппiт саңыјаҗа āпсāрi ханпыт, кāппiт утүлүгā тарбағын тōбōтүгāр ытыса тарда ханпыт, кāппiт атарбасā бāрбāкāјiгāр āрillā ханпыт, хараҗа хāңкыра уолбут — уңуох тiрi буола ханпыт кiсi ісāр.

Бу аяраҗы кiсi кōрдōбунā — кiсi буолан уоскāбiтiн тоххору маннык утүб кiсiнi кōрбōтōрбō: усулччу утүб кiсi мағы кiнi цахтарын атын мiнјāн баран ісāр. Бу кiсi кōрөн баран сүрāҗār-быарыгар уордāбыт:

— «Бу мiн цахтарым āр булбут буолаҗа» — дiāн уордāда.

Бу уол āппiт:

— «Кiсiгiн дү, абасыгын дү? Хāјата буолаҗын? Сылјар кiсi, мiн абабын кōрбүтүң буолараi, ісiбiтiң буолараi?» — діабіт.

— «Мiн буолабын!» — діабіт.

Тусā кiкiрiабiт, аттары бāјāлāрi атыгар туора тōргүлāн кās-

1) Въ подл.: суорунам.

нит. Ыјитигэр сурдан кѣрбит. Ыјата-амѣксин уѣрбут, арич кѣтѣѣн киллѣрбит. Ус кѣс тѣртѣ таллабар суорѣнаныгар сулабыт, араѣас арбыннап асаппыт, урѣц урумѣннѣн асаппыт. Уоѣбут, топпут; урукку бѣјатигар туснут. Тѣгѣннѣн-тагынаня олорбуттар.

Бѣр сасыарда уоллара асыр асын асабатах, Ыјѣтѣн-аѣатын кытары кѣпсѣппѣтах, — уордаѣбыт.

— «Туохтан маншык буоллуц, ѣчѣгѣи?» — дѣабѣтгар.

— «Сурѣр атахтах арасынаја барыта тысылах атырдах буолар абѣт, кѣтѣр кынаттах агѣлгѣтѣ барыта тысылах атырдах буолар¹⁾ абѣт. Мѣн бѣяча сѣсым тоххору харабын²⁾ хам кѣса сатѣн кѣбѣстѣм» — дѣр — «ханы буолбата; суон сотобун туора кѣса сатѣн кѣбѣстѣм» — дѣр — «доѣор буолбата; тыс таллах тымны буолла, сѣрѣѣ таллах сѣрун буолла, андѣр орон ѣрѣйдѣх буолла, ыѣбѣр сыттык сылазах буолла, саѣыјах сабы сахсархаѣ буолла, сон сабы туорхаѣ буолла. Кытта сытар холбоннѣх доѣорунан тутѣйдым, таллахха сытар таѣннѣх атасынан ѣтаѣастѣннѣм. Хаѣас ѣттубѣр озорѣр хатын цахтара суох буоллум» — дѣабѣт. — «Цахтарда ыјап кулуц!» — дѣабѣт.

Маныха аѣата ѣноѣт:

— «Аллараѣы даѣдыга тоѣус хос бастах Цѣба-баба, Цѣис-хотѣбо, абасы ѣмѣксѣна, аттах-сурахтах Баѣ-Акымаѣ-тоѣон цахтара сѣттѣ ыѣдах олодоѣуна — тѣбѣтѣн ороѣунан кыс оѣону куоттаран ылан оѣо [гынан] ѣган озорѣр³⁾. Бѣрт ѣрѣ учѣгѣи оѣо ѣтѣ; ѣјаха цѣбрѣлѣхха сон оѣо. Ону сѣтан хотон ыларыѣ буоллар — сѣптѣх цахтар буолуох ѣтѣ» — дѣабѣт.

Оѣо буолаѣына — «ѣсѣтѣм ѣсѣбатѣм» дѣан — турар сѣрѣнѣн ѣтѣ сѣмѣнѣс буолан сунту тусѣн хѣлбыт. Орусѣян харбаѣабыт дѣан цѣѣ сысын харбаѣн хѣлбыттар. Тусѣн ѣсѣт, тусѣн ѣспѣт. Сѣргѣ уктѣнѣ туснут: кун аѣара куннах даѣдыга тѣѣбѣт, ыѣ аѣара ыѣдах даѣдыга тѣјаѣн кѣлбѣт. Балык мѣнѣн курдук бады-бѣду даѣды буол-

1) Въ полл.: буолааллар. 2) Отъ хара = хары. 3) Въ полл. — никѣ конструкция слѣдующая: оѣо куоттаран ылан ѣган озорѣр.

бут, собо миѣн курдук солоңу даиды буолбут. Өңүрүмәр¹⁾ оғус саға бағалах буолбут, тісаңа ынах саға тымытгәх буолбут, туолан²⁾ оғус саға чохулах буолбут.

— «Манник сурдәх даидыга — алатыгар! — кыс оғо кырс кыртайбыт сурабар істібіччә кәлләғим! Бу даиды уйна-көзүрә сийән дә кәбісісі» — дийән санага, турбут.

Сурән ісиг тус арға дйәккі — «бу дйәккі буолаға» дийән. Отут уорғалах тігини турар тімір қиәғә тіјән кәлбит. Анын көрдү сатан кәбіспит: ханан да булбатах. Токунуја көппүт: күн чыңырыкана буолан қиәни өрө сурән тахсыбыт, уолаҥ төбөгүгәр тахсыбыт. Өңбөн көрбүт: үчүгәи бәјләләх кыс оғо олорор, сәттә кісі мәјигин кыжахалән әрәр, сәттә кісі сурәғин-быарын ысарылдан әрәр, ыты-ыты саңарар:

— «Бөлүн түсүбүтүм бар әбәг. Бу даиды отун-масын іччигә алағә буолаға!» — дйәбит. — «Мийә ханник аҗы оғото кәлиғәи? Кәлтгән дағаны ијигәр — Цаба-баба, Циәс-хотөбо, сүс ордуга сурба кубулағатын хәјән баран ылағаи? Мин курдук усун сордөх бар буолоға дү? Аҗы сиригәр бу кәриәтә өлтүм буоллар бу курдук әрайдәниә суох әтм!» — дйәбит.

Бу кісі істібит, білігі чыңырыкан буолан олон; уот оројугар түспүт. Білігі кыс хорғолжуннах уртах бысағынан уолугун тірітітән сунту аспыт, уңуо дйәккі ілјән олондон кәспит. Харағын аралҗыта түспүт; ивја гынан баран көрбүт: туктары дйән бәјләләх утуө кісі олорор; кыс уңан хәлбыт. Тиллибит. Уол кыс іккі учураспыттар, сыласпыттар, тантаспыттар. Бу даидыга ар цахтар буолан олобуттар. Субәләспиттәр:

— «Бу Цаба-бабаттан, Циәс-хотөботтон, хәјән куотуох-пуги?»

— «Ханна 'мә баран кәлләғинә — уордајар-күсүрәр [дуо]? ону біләғин дү?» — дйәбит әрә.

1) Въ подл.: ёгёрёмёръ (переправлено изъ югнпюрямяръ). 2) = дуолан.

Онуоха аһиit:

— «Billirigim¹⁾ муниугуан тусан баран каллаҕинä — уор-
даҕар-күсүрär» — дiäбит:

Уол турбут, billirik¹⁾ муниугар тiiбит. Сытар ынах ханвын
саҕа курба тас сытар; арыҕа тарпыт: уодан аҕаҕа чөмөрүҕän
турар. Төбөтүн оројунан тусан халбыт. Тусан исиit, тусан исиit.
Маныаҕар хараҕа даидыга тiiбит, соҕотох атахтах абасы кбса
буолбут; бу уол былахылы²⁾ ыстаҕалан исиit, аҕыс кырылах гимр
ампарга³⁾ тiiбит.

— «Ампарым iччигä, ампарбын асан кулу! Мастах-отгöх
даидыга баһиit Басымиҕылан⁴⁾-батыр сiäри гынна» — дiäбит.

Ампарыл⁵⁾ ана кыкыр-кыкыр асыллыбыт. Кирбиit. Ёс бытыл-
калах у турар. Биргäсигär сомујätин батары биäрбиit — сомујата
дäлби барбыт, ортокутугар укпугт — осон тахсыбыт; онтон бир-
гäсигär укпугт — туохтаҕар даҕаны күсүрбугт. Бу киäи iккi уу
ылан тахсыбыт. Ампарын iччитигär дiäбит:

— «Miјigинän кубулунан кäläҕä, — онуоха асан биäрäјä-
јии!» — дiäбит.

Аса арҕа барбыт. Бир тiiр мäтärгär маска кälбиit. Былахы
буолбут, бу маска сыстан халбыт. Ситгä чуоҕур таба иsäллär,
ургä-ургä сырсыбыттар. Маныаха бу мас тыллах:

— «Сир-халлан уннаҕиттän кытта уммүтүм, äсигi үдскү 'lik-
кититтän үдскäбитim. Миn быҕылгы цылга тостон түсүдхиин би-
лäцциг куорурдäтэхкит?» — дiäбит.

Маны iстän баран сытырбаса-сытырбаса кälбиitтär, сiгäm-
митинän барбыттар. Бир бастың кысыл чуоҕур таба бар, уi
курдук iстäх. Маны иäин хäҕä тарпыт бу болотунан — тiiр цäсык
түспүт, хäҕä уктуобугт — алтан цäсык түспүт, хäҕä уктуобугт —
тоҕус хос бастäх сатара моңoi түспүт; ортогунан быатынан⁶⁾
бобо тарпыт. Хас маска, хас талахха, хас сир кусаҕаныгар дälbi
сабан, дälbi кырбан кälбиit.

1) Въ подл.: биляригимъ, биляричь. 2) Въ подл.: былахалы.
3) Въ подл. здѣсь: амбарга. 4) Въ подл.: Басамиялан. 5) Въ подл.:
ампара. 6) Въ подл.: быэһыннан (исправлено изъ быэһинан).

Мағы хажабасынан тахсан кәлбиг. Сәттә пәчәтинәи иһи хасныт. Сәттә тәргән тигі дәлби мастабыт, кутә [уоту] оттубут: манна салшыт, салла-салла турбут. Кун киәә буоабут. Тус арба дйәккиттан ырыа дйән, тожук дйән, ысы дйән, хасы дйән, кылас дйән исәр, — уотунан убатаң, ыпчыкты дйән, ыты дйән исәр; хосһо маннык:

— «Кубағаи маған кысым, нйылабан маған кысым, бу сордотобуң ийигин! Тугу әрә булга буола? Барка ыарыдым, әтим бары хабырытынна» — дй-дй исәр. — «Мағы куппун булгара буолаға!» — дй-дй исәр.

Тйән кәллә.

— «Кутуң бу бәр!» — дйәбит. — «Кутүб оҗо кәлән турабын».

Кутун уокка брахшыт.

— «Куппун!» — дйәбит.

Тббтун оројунан уокка түспүт, кутун батысан. Маны баттан сытыаран, бусаран өлөрөн кәбіспт. Бу дадыга кун-ыи ысыға гына ысан кәбіспт уңуобун.

Цахтарын уруң көмүс тусахта гына кубулушут, сйәбигар уктубут. Уәәйи дадыга көшпүт, былыт бысыгар кыбыттан турбут; бу [туран] корбут: алларағы дадыттан тймір бисиги кыбыммыт абасы кыса, күлүн булкупут, аңар сыңабын уңуобун булан ылбыт. Бисиккә бйлиәбит:

— «Бәй-бәй, бйәбәй, бйәбәй!» — дйәбит, тйңкйр-таңкыр бйлиәбит тймір бисиги. — «Ан дадыга баппат Басымиҗылән-батыр¹⁾ ир суолун ирдйәң буоллар — илбәс-илбәс!»

Нййрәи оҗо ийриләччи ытабыт.

— «Тор суолун тордуоң буоллар — торолуи-торолуи!» — дйәбит.

Баҗыр оҗо ытән маккыраншыт. Бу кйси: «бу абасы үдкәтәри кынна әбәт» [дй] санабыт, әгйң буолбут, дәлби түспүт, өлөрөн кәбіспт.

Уәә дадыга ан дадытыгар көшпүт, тахсыбыт.

1) Въ подл.: Бағамшилан-бағатыр.

Тахсаннар Угаҕылан-улан атын ыңырбыт: ата кэлбѣт. Тус илн дѣаккі барбыттар. Цахтарын маңастыбѣт, аяннаан испѣт. Кы-сыңцыта¹⁾ суох саҕынынан аргѣя турар даҕдыга, туңцута²⁾ суох кунускуһан³⁾ аргѣя турар даҕдыга кѣрэн тѣян кэлбѣттѣр. Сысы илн кытытыгар⁴⁾ ус кундук даҕдыттан кулумурдуоһн көстөр көңнөй көмүс цѣя көстүбүт.

Бу көрө істѣхтарина: кісі кісігін білісбат, уруң сүруктара урган тахсыбытын Оймөккөн омуктара ута гынан барбыттарын ойдөн білбѣттѣр, хара сүруктара хара тыаларыгар тахсыбытын хара тыа хаңаҕыта хас ылан асан барбыттарын хасан даҕаны білбѣттѣр — оннук баїдах цоңо кэлбѣттар. Бастың сѣргѣларгар түспүттѣр. Цахтарын ылан аҕыс атахтаһ алтан араңас урдугар тасараан омордоп кѣбіспѣт. Өттүк туттан өрбөлүжѣ⁵⁾, біл бат-таван⁶⁾ біякѣлѣя, сото кѣбісан цоролуҕа сылҕыбыт.

Симѣхсін-амѣхсін іккі цѣс ыаҕасыгар у амнѣхпѣт, біарас оҕон ісар. Білігі цону көрбүт: уөсүн таттаран түспүт, ыаҕастаһ утун тоҕо брахпыт. Ціятігар кѣріаһ уөх біярбатѣх, куөрт ыт кѣрар кулзуранынан кѣрбіт, осох хоротуттан тардыстабын діан аҕыс ыаҕастаһ сүөгѣі тоҕо тардан түсѣрбіт.

— «Тоҕон-нум!» — дѣбѣт — «хатыным, уостубут уолаттар, кымырбыт кыргыттар, кінділ-ханды кіниттѣр, істің барыгыт! Сѣргѣбіт төрдө сѣпѣхсібіт, тусасабыт тукусубут: көрүөхтѣн атыны көрдүм, істіахтаһ атыны ісіттім. «Араңасныт урдугар аҕыс өргөстөх аламаї маҕан куммут тахсыбыта ду?» дѣбѣтім — цахтар кісі туналҕаннаһ иҕура абѣт! Туктара діан утуө баҕалаһ кісі калан тоң сѣрі тобугунаһ тобулута уктүөн арар, іріанѣх сѣрі іярчѣҕинан ібілітѣ уктүөн арар. Мін ыдар ардаһинна тоҕус бісін уса тоҕоңо... уолугунаһ аҕахтаһ Уолуҕар Улу-тоҕону кытары

1) Въ подл.: кысыныта (переправлено изъ кысыныгыта). 2) Въ подл.: тюнютя (переправлено изъ тюнютя). 3) Въ подл.: кюнюськюн-инн (переправлено изъ кюнюськюннннн). 4) Въ подл.: кытытыгар. 5) Въ подл.: өрбөлүөһөн переправлено изъ өрбөлүөһ. 6) Въ подл.: билъ кыбсѣянъ (оба слова зачеркнуты).

көрсүлсән сылжыбытым — оңоңор аміа ордук; алларағы дайдыга адарыяр ағыс бисін уса Адам-бұрай-тојону кытары көрсүлсән сылжыбытым — оңоңор аміа ордук; орто дайды уон ордуга іккі бисін уса түбсүгәр күстәх Туона-бухатыры кытары көрсүлсән сылжыбытым — оңоңор аміа ордук кісі кәлбіт. Ханна убскабіт-төрүбүт кісі булла!» — діабіт. — «Хамыјахшар харда кулу, урчахшар ұта кулу!» — діабіт.

Уңан халбыт. Бнах сағын курқар курқажынан¹⁾ ортоғунан быса охсон кәспітәр. Кәлін бысағаса, толугурдах торбос буолан, тоңкурчахтабытынан²⁾ барбыт, ілін бысағаса, куөрт ыт буолан, ісірқә-тасырқә үрбүгүнан барбыт.

Халқан асаччы Халыгыс-батыр халқаннарын арыбыт, пәй тәләјәччә³⁾ Тәлібіс-батыр пәйтін тәләбіт.

Бу қон кірбітәр. Кіраннар пәләләх тојоңо-хатыңна атахтарыгар ұңпұттар. Бу тојон-хатын төсбө дағаны харахтарынан көрбөтөх қоно, кулгахтарынан ісібөтах қоно буолбуттар.

— «Ханған аттах-сурахтах қон тіјән кәллігіт — бісігі биләшпәт».

Маныха ар кісі:

— «Мін атым-суолум, іјәм-ағам аттара: [ағам ата] — Тобосо-тобөтүгәр-тура-түспүт-Цјуруо-ббб-дәп, іјәм ата — Куңңа-көстүбәт-Кун-Туналыңса дәп, бәјәм атым — Мастах-оттөх-[сирдәргә]-бапнат-Басымнәјман-батыр дәп кісібін. Ан цахтарың сәттә ыдәх олодоғуна — Цәба-баба, Цәс-хотбө, оғо куоттаран ылбыта, оғо Ітән озорор; ону істәмін ылан кәллім. Маны туғунан биләхкитіі? Ол іңігәр ағалым — көллөрүбун»⁴⁾.

Үөрәрі үрбүттар:

— «Мағы былыргы үјәбә оғо куотан кәбіспәт оғобут кәлтә буоллаба дәхшәт дү? Биләшпәт. Аттахкәна — биләшпәт!»

Усалағы умсарбыттар, түбстәји түңнәрбіттар, асабыттар-сіабиттар үсу.

1) Въ подл.: курджар курджагынан. 2) Въ подл.: тоңкуржахтабытынан. 3) Въ подл.: асаччы. 4) Отъ көллөр (v) = көрдөр.

Бир сасыарда араһан барар куня буолбут.

— «Субсуттан талбыккытын ылың, таңастап талбыккытын ылың!» — дйабиттар.

Маныха бу кыс аһпит:

— «Кулунтатан кббнуп ылыам» — дйабит; — «торбостон урубтуп ылыам» — дйабит; — «иситтан хамыжабын ылыам» — дйабит.

Туран барбыттар. Кулуннар аһпиттара:

— «Кббнмттуттан халбаппыт» — дйан барылар кббннбрун батысан барбыттар.

Бйалар аһпиттар:

— «Оболорбутуттан¹⁾ халбаппыт» — дйан²⁾.

Атырдар:

— «Урбрутуттан халбаппыт» — дйабиттар.

Торбос:

— «Урубм бартын каня тобо халыамы?» — дйабит.

Бнахтар:

— «Оболорбутуттан³⁾ халбаппыт» — дйабиттар.

Обустар:

— «Бнахытыттан халбаппыт» — дйабиттар.

Бары сусу батыспыт.

Часкы:

— «Хамыяхтан халбаппыт» — дйабит.

Ас:

— «Испиттан халбаппыт» — дйабит.

Уптара:

— «Ханыбытыттан халбаппыт⁴⁾» — дйабиттар.

Кисилар:

— «Упнрутуттан, аспытыттан, сусубутуттан⁵⁾ халбаппыт» — дйаннар барылар тураннар барбыттар.

Ийалх абата халбыт, Симяхсин-амяхсин халбыт. Бу Симяхсин-

1) Въ подл.: олобуттан. 2) Въ подл.: дйабиттара. 3) Въ подл.: олоорбутуттан. 4) Въ подл.: ханыэбиттан хаалбаппыт. 5) Въ подл.: юниюттан, аспытыттан, сусубютттан.

дмәхсін тоғус холлоғос ілжікәјін булан ылыбыт, балаған урдугар убаныпты, халлаңца тіјәр уот буолбут.

— «Хатыкаам!» — діабіт. — «Іјаләх аҕаң уоту кытта убайдылар¹⁾. Хаңас діәккі харабың кырбытынан кылап гына көрбүт!» — діабіт.

Маныха бу кыс хаңас діәккі харабынан кылап гына көрбүтүт. Бәја-тото төбө тырбыг аңара быса ыстанан²⁾ туран халбыттар. Бу халбыт кісі-сүбөү, ун, ас төннүбүтгәр. Ол — азылаҳ: күн аныгытыгар дылы суктар кыс кәјін хаҕысан көрбөт³⁾ ыҕахтаһ — цоло халар дән.

Тураннар аҕаһабыттар. Мағы іјәләрігәр-ағаларыгар тіјан кәлбөттәр. Сарҕаҕа кәләннәр түспүтгәр. Сарҕа төрдүттән күбө оту тәлгіәбөттәр, киніті тәсін түппүтгәр, көтбөһ түсәйтгәр, кым-иҕытыттан сәйтән килләртәр. Ұс іччәҕәі тітірік тоботунан уот оттон кәрбөт.

— «Кәһәҕәсін ујәтін тоххору киніт бу курдук уот оттон кәрәр буолун⁴⁾!» — дәннәр ол оңорутун оңорбуттар.

Ону утуктәммит күн аныгытыгар дылы уот оттон кәрәбит сахалар бисігі.

Тордоххо килләран сасыран олоруттар, урұлабыттар, асабыттар-сәибөттәр. Тәҕәс тәстөбөт, атахтаһ айгыстыбыт, кулан тоғуоруөбүт⁵⁾, курҕун тилібөт, тәмір ісәңаләх тәстөбөт. Урұ буолбут. Буоланнар ұраибыттар⁶⁾. Күн бугуңцүтүгәр дылы олоролор усу.

Сыччах!

1) Въ подл.: убайдылар (переправлено изъ убайда). 2) Въ подл.: астана. 3) Въ подл.: көрьбетюнь (переправлено изъ көрьбөть). 4) Въ подл.: кяринь буолуннар. 5) Въ подл.: тоғурайбыт. 6) Въ подл.: урайтар.

8) Хан-Царгыстаі.

I.

Ўруң Уолаң.

1.

Ус күүгэҕар күлүстэх, сэттэ ҕаллигирар тасиннах, тоҕус цу-
лусханныах цуларыҕар цулуо маҕан халлап алын сындысыгар,
сэттэ цинниасиннах, аҕыс сындыстах лоҕуҕар лох түүртүгөн¹⁾,
кайбалҕиібат катит утуҕан урут өттүгэр, ыраҕа миасталаһан билі-
лібаттах, урдүгэ цылзаламматах, халыҕа холоммотох, діріңа тур-
гутуллубатах; уктүөн көрдөр — өһүлүбат, баттан көрдөр — ба-
јаттыбат; көнөр көлүөсатә көстүбат, әргіјәр іарчаҕа билібат; ох
кырсын курдук оломнох, орто түсүлгә даідыга, сір кінә сіргә,
даіды далгырата даідыга; аҕыс ііах-сағалах, атаннах-мөңүөн-
нах алаҕаркан ән іја даіды араҕас далбар быарыгар, сырдык
ыгаі кінігәр, көмүс көі кіәлігігар, урдүк үөбар²⁾ өрөсөтүгәр —
сір кінә діән, халлаң оројо діән, отут уорзалах кулумурдур көңдөі
көмүс балаҕан тулха буолуоға діән — тоҕус бачаітінаі даідыттан
тоҕус бәрәбіна³⁾ масынан устүрүп охсон баран, оҕосуллан-орчул-
лан, убскән-үөдујән, тәнјән-тәлгәнән, ірән-іччіләп озорбут усү
урдүк аттах, уруң сололөх, ар тојон аҕаттан үөскәбітін тәјым-
матах, күбәі хатын іјәттән төрөбүтүн өідөммөтөх Ўруң Уолаң
діән кісі, Ўруң Үкәідән-куо діән балыстах буолбут.

Өідөнөн көрөн ціәтін-уотун әргітә көрө турда:

— «Ціәм-уотум чәрчитә⁴⁾ туох холобурдах буолусу?» — діән.

1) Въ подл.: төрдь-тюгянь. 2) Въ подл.: ёбарь. 3) Въ подл.:
деребня. 4) Въ подл.: чиртити; ниже: чярчити.

Холобурдан көрөр: баи хара тыатыттан бастың масын бал-лырдан килләран мағанатын баитаччы аңан кабіснит, үөл хара тыатыттан утүө масып өннөн килләран бөүөтүп өндөччү уран кабіснит; ол урут өттүнан үс хос сүсүөхтәх урдун тигинәччи тәлгәтән кабіснит, әлбәх масынан әркинн ләчигрәччи туруоран кабіснит. «Тоғус өргөстөх толорон күвүм соғурү әргижәрин сағана толорон кирдин» — дән тоғус уолған-чуолған туннүгүн тобулута бысан кабіснит. «Хотуттан соғуруттан кәләр көи салгын саја охсуоға» — дән алта арсын хара туојунан хам сыбан кабіснит; ол урут өттүнан үс арсын өрүкүр кү кумағынан өрө ысан даңнан кабіснит.

Цятин исігәр крән көрдөһүнә — тас үрәх ұта тасымны сүр-бүтүн курдук таскыл хән муосталах буолбут; ол урут өттүгәр кәра сылгы кәибәччи сынытын курдук килә-хала кәтәғәрн орунун кәибәччи тутан кабіснит; бәс хат бичкәх биллirik¹⁾ орунун баибәччи тутан кабіснит; үгалга охсон, усурдү ојулан үс сүсүөх-тәх уңуо дйәкки орунун өндөччү охсон кабіснит. Хаңас дйәкки өт-түгәр — «хамначчытым оруна буолуоға» дән — тигириги хаты-рыктары бағастары хардары-тары²⁾ аңан тутан кабіснит. Ол урут өттүнан баи кәси маңнагын салатигәр бајан кабіснит маған кулунун басыттан баибыта басынан³⁾ атағынан оиү турарын курдук бардам бас усуктардәх буолбут. Ол урут өттүгәр көтөрү күрәммит мөпөһон күс мөинөх мәјтгін күөкәлјитә турбутун курдук күөкәримә көмүс көхөлөрдөх буолбут; көлүјә куөл бусун түүрәиди хабан⁴⁾ ылыбыт курдук күндәл көмүс остуолләх⁵⁾ буолбут; тиңәсә сылгы тиритин тиәрә үрбут курдук бүлүдәләх буолбут; кәрсәй сасыл кәтәғәрн уңуоғун кырәскалән үрбут курдук кысыл чәскыләх буол-бут; тысы кыталык сыңағын уңуоғун сәја бысыныт курдук кыр-бытаммыт кыдам көмүс билкәләрдәх буолбут; иситә-хомүоса, сәбә-сәбиргәлә тобус толору, санатын хоту, буолбут...

Мантан әргитән кәлән көрдөһүнә — үөл хара тыатыттан

1) Въ полл.: бляриякъ. 2) Въ полл.: хардары-мары. 3) Въ полл.: бысынан. 4) Въ полл.: хаман. 5) Въ полл.: остолох.

көбө цылбан титирик масын өрүтү тунпахтан, иан иңрин сыја тар-пыг курдук иҗамыкта талаҕынан хардары-тары¹⁾ бајан баран, алта арсын хара туојунан хам сыбан хатын осоџун палаччи-хоточчу туруоран кэбисит: сэгэл уөләстэх, цэргэс кымнах, алэс буруолах түөрт кырылах цаңкир тас осохтох буолбут; аҕыс курдулах алэс сысыны түөрөйдү хабан²⁾ кэбисит курдук ар маҕан холүмтаниах буолбут. Онуоха сатта сипрэхтэх тиги сиңнэри тардан киллэрин оттон кэбисит: сатта күннэх тун тоххору тигиш-тагыны убаја турбут.

Бу уот үсэйи суостугана суосан тахсан аҕыс хаттыгастах аңарыҗар араҕас маца халлан арҕа цаҗыңар, кууһса суох тунуһуһу түөүлөбүт, саҗына суох кысыһан кыскыбыт, туңнари арҕирдэх туңнастигэс туң хараца күннэх, кэдири арҕирдэх калтагаи кэрис баран ыдаһ, арҕа барбатах арҕах кыстах, ојох ылбатах цулусхан уолах, биһ ылбат цуриҕаи атырдах, ынах ылбат³⁾ муцутах оҕустах, урдүһүн умүрүк, аһыһан палбисах, ортотунан бурчайдаһ наңнал тас тигир лыгыҗа цилэх Уолуҗан-Усуктар-Улусханах-Улу-тојон Хан-хатын дииһ бар даидытыҗар — бу цон орто даидыга өлү-сүтү үөскэтин дииһ ол өсбөүлүн тусугар өсүкүдүҗан олодохторуна — бу киси уотун суостугана, уотун төлөһө цөлө өргөсөһ⁴⁾ тахсан кэлиһ куңиарыһ кэбиратан, асаҕас сирдэриһан сајан, бутэи куңларыһ суосан туран ыарылатан, сүррэхтэриһ-быардарыһ⁵⁾ цаҕа ыары гыһан орто даидыга өлүһү-сүтүһү үөскэһнэһт буолбуттара онтон усу.

Онтон буолаҕына — ол аллараҕы өттүҗар кэибэһиһбат кэтиһ утүҕаңца кыстыр сысы быран сысылаһ, саҗымыр саи күдүө саҗылыктаһ, барык-сүдүк балаҕаннах, улук-сулук уөләстэх, куохарыма сэргэлэх, тасылыма часкылаһ, кылана турар кытыҗалаһ, төбөтүн оројунан аҗахтаһ, аһын чаңчыгыһан харахтаһ, Аһ Дарасы⁶⁾ бисин усун атамана буолбут Арсын-Дуолаи-тојон дииһ,

1) Въ подл.: хардары-мары. 2) Въ подл.: хамаһ. 3) Въ подл.: ылбатах. 4) Въ подл.: өрыгеһэһ. 5) Въ подл.: сүрях быэр. 6) Въ подл.: аһ дараһы.

Ан-Цасын-хатын дiан баллар усу. Ол цон «орто даидыга олусуу уоскати» дiан осуон олодохторуна — бу Ыруң Уолан уотун суостугана таңнары сирiадiан тусан, бу цон тобөлорун орожунап цөлө суосан тусан, мiсai олү гынан, сiллик олү гынан, күгуначы сötöllötön, күрдургаччi сiллiтан орто даидыга олунусуу тасарбат гыммыт.

— «Бу гынагына — туохха тускулах, хантан тардылыктах¹⁾, туохтан тутулуктах оттулубут уоту?» — дiан холожуан көрдөсүнi: — «ут тас олохтох, ус уруң көмүс үктiллiх, саты намылы саналах Ыруң-аҗы-тоҗон ачыгыи оҗото, саха урацхаи аламаи тынын тутарга аҗыллан-кардiллiн төрөбүт, бас мас бариктiх, үөл мас уталiх, куранах мас хопуктах, асах мас асылыктах Кыра-бырцал-тоҗон, Быра-бырцал-хатын, Дабыи дархан²⁾, Дархан тусу, күн чаҗан³⁾, хатан цолоу⁴⁾, хаңарҗастах төрөско, хатан баиба, хахаи саңыҗах, кырыктах кымҗылаах, толоннөх төрөсколөх, бордо мурун, бодо борбуи, уорда цасын, ал уот iччiтi Ан-Улахапы асам, Ан-Сабаҗа-хатын дiан аттах-солөлөх буолусу».

Мантан тахсан — сиркiар сиркiрiаҗы⁵⁾ дiан — сатта кыс цахтар сатта бүр таҗах iңирiнiн, сатта аса тiрiтiнiн сатта күннiх туи туххары iлiҗiн, тiаҗiн, тапсан оңорбут сиксирҗанинiх iлн хан iлiллiх. Бу iлiлiн талаҗi анҗан таҗыстагына, тахсан көрөн тураҗына — тоҗустах атыр сылгы таба тiрiнiн турбат тоң цулоу хан тусасалах буолбут; ол тусасатыгар тоҗус уостах томторбөлөх тоҗон сiргiллiх буолбут; ол тас өттүнiн бүр таҗах кыл дабдаҗа сiлiлiн iсiрiн күрдүк лабыстах буолбут; кыс цахтар сара кыталыгы атаҗыттан таңнары тушута iлiлiн атахтын талаҗачыҗа мөхсө турарын күрдүк ыла, биiрi, сарбалҗына турар сарадахтах буолбут; күнүн анын дикитiтiн⁶⁾ көстө күлүмүрдiн кирбiт күбкiс кыммыт күрүбiллiх (буолбут).

1) Въ подл.: бу гынагытына (переправлено изъ гынытына) хантан тускулах, хантан холобурдах. 2) Дархан дабыи? 3) Въ подл.: чага. 4) Въ подл.: цоло. 5) Въ подл.: сиркiегя. 6) Въ подл.: дикиттянь.

Онтон тус собуру дікі кордөбүна — тонобос-кыл быса тору-лан тахсыбатын курдук торбо ирім дайдылах (буолбут); ус биһ-лэх үрүмдидбат үт күүлэх (буолбут). Омук үтүбүттэн, ои хол-тон, уоран арантан¹⁾ сурулур сур цабыл атыр сылгылар сулбу-рута сиилэн кирэн хоһнох хоһнохторуттан, быттык быттыктарыт-тан сылласан баран сожуласан цохсөттосо турбутгарын курдук сулбурута үнэн кирбит суо-хан тумулуттара усулута үнэн тах-сыбыттар.

Онтон иһин дікі аргита хаһысан кордөбүна — аһис ынах итірін сыатын талганит курдук илэх-садалах ија туру дайдыта аһисіян түсән барда. Сімахтэх-тацастах качигір²⁾ кыс цахталлар ысыах буолла діән ылласан, түсүлгә³⁾ буолла діән түгүрүян, оһну буолла діән сурабалан, кәріән буолла діән кәккәліән, иһ иһ-ләрүттән сіяттисән баран, «ол кісі үчүгәі, бу кісі үчүгәі» діән кәһсәтә ісанһәр, «тыһ, доһоттор! мань кісіләр⁴⁾ ісігилә' иһ» діән баран, тоһута охсусан баран, ібірі-сібірі хамсан іспіттәрін кур-дук кәмә биллибат кәигәі тігірік мастара кәккәләсә үмүттәр. Ол мас анара өттүнән кордөбүна — хағдарыбат парасын талах мастара тардыаласа үнән тахсыбыттар. Ол анара өттүгәр — сүдгәі арытын курдук сүрүктәх сүргә далаја үлүсүя сүрүктән барбыт. Хороттон кәлөіг көһөн күс табыталын тасын тарбаты туһут курдук күөх ургуусун өттөх-мастах (буолбут). Аттәх ат кутуругун әріја туттубутун курдук аһнік аскал хара тыата аһі-сіја үнән тахсан барбыт.

Оһгон хоту дікі: хоһор хәс төбөтүн курдук, хоһурах мус-тубат, хоһороі дуорсуи тумусахтара туоран кірбіттәр; сурулур сур бөрөлөр⁵⁾ улуја озорбутгарын курдук төһүргәстәрдәх буол-бут; Сімахсін-аһахсін ијалбан тусахтата туналыян, цәс іәмәһә ајаңалән хаман сарымтаһтан іспітін курдук арбаі мастардәх буолбут.

Оһтон арба дікі — кәһәһәсін дә буолаһына абасы артык-

---

1) Въ подл.: оран араттан. 2) Въ подл.: кычыгыр. 3) Въ подл.: төгюльги. 4) Въ подл.: кыси. 5) Въ подл.: бөрө.

таныах даҕыта — адархаи мутукта̄х, акыр-букур сiлiст̄ах алас сысыта анысыҕан тахсан барбыта; сүсүг̄ар тоҕус сiрiн̄ан туора тусахталаах, холугар бохтолох, бутугар сашыҕалаах, боҕуралаах кутурукта̄х öлөр öлү луо-хан¹⁾ оҕуса «öлү-сүгү үдөк̄абат» дiан бeурганан öлөрсөн үбгүлэс²⁾ турбутун курдук буордун буор хан булгуҕахтаах буолбут. Ол урүт öтүг̄ар: тоҕус чоңкуур чуор мутукта̄х, аҕыс арахсыбат айдан сазалаах, сэттэ сиңибат сiлiрг̄ахта̄х сiгiрi сiлiст̄ах, тыала суоҕа тыаһыбыт, саагына суоҕа саагыдыбыт, тiлiгri-таһыгri унан турар тiр̄ах маста̄х (буолбут).

Аҕыс атырдаах сылгылаах, тоҕус хотоннох ынахтаах; бырыгар ыи ылана сiгiлiлiммiт, күдiнiг̄ар³⁾ күн көбөрө күрүөлiммiт; Хан-Царалы атырдаах, Күн-Көдөлү бiлiл̄ах, Тоҕон-Тоҕолоу оҕустаах, Ыи-Ыдалын ынахтаах буолбут; күндүк усталлаах, күөс туоралаах, көхсүттiн көтөр көмүс кынаттаах күөх⁴⁾ маҕан аттаах (буолбут). Мөңө⁵⁾ халлаан хашгарбата уннаах, урдүк халлаан мөңөсүнi ыңырдаах, сiр iшнiтiтi тiллiхтiх, курбу-цiрбi холуунаах буолбут.

Туттар сабыната, сiбi-сiбiргiлi: Көкүөнiн-үс күөртiбiт, Баканiн-үс балгалабыт, Таканiн-үс таптабыт, Көнөгө-үс көрөн, Кыгынан-үс кыңан, Алыс-луо-хан⁶⁾-үс алыт, Хатыс-луо-хан⁷⁾-үс хатарбыт, Кiкiнiн⁸⁾-үс кiлbиңнiт⁹⁾, уолан кiсi уостаа тiсi орцолуҕан көстөр, убун ортоугар дiлi усуор оҕулаах, улү даiдыны улабатынан охсуллар уру нураҕа батаастаах буолбут. Кiмiн-iмiн даiды кiлi кiлл̄ах, Хаман-iмiн даiды хатыҕа хатыҕнаах, Туман-iмiн даiды туоса туостаах, ала кулугунаи балык күта куттаах, үбгүлэс¹⁰⁾ балык iнiнi тiрiтi iчарчыл̄ах, улү таҕаах-кыла тулума кiрiст̄ах, ыи отут хонугун тоххору таһиҕин көннөрбөт, öңүбөс ур̄ах тоҕоидү охтубутун курдук, цiрiлi муос салаах (буолбут); баи кiсi туос урасатын саҕа басахтаах тiмiр тiңсiрiкi онобостох (буолбут). Аллаах ат басын саҕа ала чокурдан хататтаах

1) Въ подл.: лохан. 2) Въ подл.: ёгюляяся. 3) Въ подл.: Кюдянигя (перешрвлено изъ кюдянигя). 4) Въ подл.: кель. 5) Въ подл.: мёгё. 6) Въ подл.: Алыс Лукан. 7) Въ подл.: Хатыс лукан. 8) Въ подл.: Кикянянъ, въ русскомъ текстѣ: Кикенянъ. 9) Въ подл.: кильбяшпя. 10) Въ подл.: ёгяляся [?].

(буолбут), сылгы быарын саҕа уоһ хара аҥтирiктiх (буолбут), тые хасах кыалыктах буолбут, аракаһнах-царакаһнах унтах, iадiаһнах-куданах илiе-холус бысахтах (буолбут).

2.

Кiсiттiн кiрiе ордуктук, сахаттан сар ордуктук, ураҕхайтан усулу ордуктук санаан олорто.

— «Уосаттан ургуор ургујар буолабына — манан буоһу аҥыям» — дiаһ бiртiлiх бiрi тысынан утулук тiктiрiи баран мiбiччү ыјан кiбiстi. — «Орто дадыттан кiи салгыһ кiллiрiнiа — манан буоһуом» — дiаһ бiрi тiрiтiнiн саҕыях тiктiрiи баран сарадабар мiбiччү ыјан кiбiстi. — «Аллара дадыттан аргыар аргылабына — манан саба уктубом» — дiаһ саҕахтах аса тысынан аҥарбас тiктiрiи баран лiпшытыгар кыбытан кiбiстi.

Бу гыһан баран халыҥ хасаннан харчы уруһан, суон салыһан товоҕос кiбiсiн, кiју кымысыһан кiбiмiн оҕостон, кiмiруо уцуоҕуһан тiсiн сајан олордобуна — бiр сасыарда сырдыр кiмiгар халлана¹⁾ сырдабата, тахсар кiмiгар кiпi тахсыбата.

Мантан куттанан-куојан, санарбаһ-саныјан олордобуна — хара тысаас саҕа кураи iччiлiх модут халырык орто дадыга сапсыјан тiстi. Буор баттах кiттi, кујар-бiбi куорсуида, аһ талҕа сатылата, хара саһнае турда, кытарар кысыл от кыһдыстанна, от судурун судуида, куо дапсылҕан дапсымыида. Бу гыһан баран тыстах баттахтах iабиi²⁾ хара былыт бiрi кураһ таҕыста, iлiлiх атахтах иiи суорун былыт тацнары сатылан тiстi. Бу буола. Бу буолабына — бiр турулуру тiн убуһу сајана уса дадыттан, былыт быстыбытын курдук, халлаһ хiдiмытын курдук, туох даһаны тыасыттан улахан³⁾ тыастах кыһ кiтiнiн тiјiн кiллi; уе сусуохтах уруу кiмiе иiа урдiн урiјi кiбiсiргi дiи гыһан баран муостаҕа туох даһаны тыасыттан улахан³⁾ тыас кiллi ие гыһа тiстi.

1) Въ подл.: сырдыр халлана сырдык кыһыгары. 2) Въ подл.: лебе (переправлено изъ лёбi). 3) Въ подл. записъ: лохон, улохон.

Мааны Ұруң Уолан: «хаја кылы?» дiан куттанан кӧрӧ тусан олордосуна — сырдык iккi хараңа аккӧрдiгӧр бiр арыын уста-лах, бысаҕаса — сыраi, бысаҕаса — бајата, абасы тiрiтӧ арба-ҕастӧх, ытык тiрiтӧ ыстаннах, кӧрӧх тiрiтӧ катiнчалӧх, сүт тiрiтӧ сүтүролаӧх, халлӧн чалахаја тiмiр лбисыбаi курунан хон-нобуттан бiлiгӧр дiлi лычыграччы аринӧн кӧбiсепiт курдӧх; ардах-тах алӧс сысы саҕа алан-цалан сыраидӧх, җабинӧнӧх җӧс алтан салыр уллуҗабын тӧбӧрӧ тунпут курдук җӧс мајанҗ¹⁾ тӧбӧйӧх; ол тӧбӧтӧн тӧгүрумтатигӧр²⁾ iсiрiк ојур курдук тiмiр тӧгiнҗӧр астӧх; арӧдасинӧнӧх ун тiӧрбӧсiн курдук харахтаӧх; аллах ат хара-тын саҕа сӧталӧх мурунӧнӧх; байыат ыал тохсуңу ыҗга дiлi уола³⁾ сатӧн баран олонон кӧбiсепiт оiбонун хајыңын курдук томторболох уостӧх; ол урут ӧттүгӧр кур кӧрӧх сiӧллӧх кутуру-гун кӧккӧлӧччi тушпут курдук куруӧ карамӧс быгыктаӧх; былыргы кiсi туруору охсон хардаҕастан охторбут харыалаӧх тӧцүргӧсiн курдук хардастыгас тiстӧрдӧх; хаҗас дiӧкi iлтигӧр улу кӧӧл бун-пугун курдук тӧӧрт кырылах тӧрбӧ таҗас дӧрдӧлi кӧӧх алӧмӧс чоңкүпүр чоi улан тӧңүрдӧх; уңуо дiӧкi iлтигӧр улу таҗах-кыл санын уңуобун арӧра быспыт курдук сымалалаӧх хӧн-җаргын⁴⁾ быллаҗахтаӧх абасы аккӧрдiнӧн баҕаңы кiнi дiкi сырајын җюлоччу тутан туран, саңара-иңӧрӧ, аҗа-тына, ыллбi-җаңсатгы, ырца-лҗыҗа, кiсiнi (Ұруң Уоланы) утары кӧрӧн олонон ылыр:

— «Доҗор кiсi! Орто даidyга кутуң кубулдҗан тӧрбӧут, ураңхаi саха, дорбo! Хоммут уосун хоңорум, ӧрӧбӧут уосун ӧсулум! Карӧс кӧс тылбын кӧпсӧтӧхнiнӧ — аҗаха iтӧллӧх iлҗит кӧллим. Аман ӧспун амалыдахшына, тӧрбӧут даidyбын тӧргүр буоллахкына, ыар апын, ытык солобун ыҗытар буоллахкына — iрӧн халлаңҗа iҗӧлӧммiт, маңариктаӧх халлаңҗа мајiлӧммiт, хара былыт халхалаӧх, босхо былыт олохтӧх, тыллаӧх тылбӧс, ӧбӧт уҗалӧх, быстыбат тынӧнӧх Тiмiр Суодалбы дiан ојун буолабын. Бу iҗiгiн iлҗӧрiбiн кӧллим: барар да буолларгын iлҗӧм, барбат да

1) Въ подл.: маллят. 2) Въ подл.: тӧгюрюмтятягярь. 3) Въ подл.: ула. 4) Ниже: хӧн-җаргыр.

буоларгыл илјіям. Мантан тус илн дікі хатың чараң діап алмлаах даиды бар; Туора-томтор діап сіргә Кун-тојон кыса Кубалјин-удабан діап аңјіям ыңыртарар аңјігін. Халыга аккын мін, олунук таңаскын таңып, көңсү аскын асә! Мәјіләх баяҕын мәнәритіям, сапалаах баяҕын сағыям, өйдөх баяҕын бөүлүөм! Чаі, барыах!»

Уруң Уолан: — «Маҕаікән аллах, асар былыт албыпа, көтөр былыт көлјунә! Тылын кысын, аҕабын абатын, уосун угаҕытын, тісін сілігін!»

Иңә діән баран кісіргәс санага кәгәх өттүттән кірәп кәлбіт, уордәх санага ојоҕос өттүттән ојон кәлбіт, күстәх санага көҕүс өттүттән көтөн тіјән кәлбіт. Аламаі күн туналзаниах ијүрун курдук ијүрдәх кісі убаібыт осох буорун курдук бөүкүдүјән түсәи барда; төбөтүн оројуттан саннын баятыгар ділі түсәр кылбалјы-јар кысыл көмүс курдук кудралаах астах кісі куҕахата бысытта¹⁾ гынан баран өрө ариллән кудралаан тахсан тіјән кәллә.

Бу гынап баран абасыны батыјатынан:

— «Төбөбүһәи хајытыам, ортобунап бысыам! Мін ән әһи-тиң хоту барыах кісі буолбатахпын!» — діән баран төбөтүн сігін устун түсәрдәҕә.

Бу охсубутугар асара көтөн суох буолан хәлбыт. Муостыттан ус масы үлү охсон түсәрбіт.

— «Бу үдәиңә уордајаммын саппи-сәбиргалби алјаттаҕым усу» — діән саңарда.

Бу гынап баран тахса көтөн көрдөбүһә — күнә көстүбүт, халлаи сырдабыт. Арҕа дікі көрөн турдаҕына — білігі кісәтә тахсан ус баяҕиңәи усталаах буолбут; бу гынап баран арҕа дікі аләс сысытын быса әккірәбитә — урах сурҕа²⁾ далаі оңорбут; сысы дікі көрөн барап, хорутан баран туңуругар охсубута — кірән уста турда сылгы сүбөута; хотон ісінәҕи ынаҕа — бірдә мәңирәбитігәр — маңыры-маңыры уга уста турдулар. Сылгыта тыбырбытынан, ынаҕа маңырабытынан бајаҕалга кірән кыңымах курдук уста турдулар. Маны бу іппит сүбөсутүн көрөн аҕы

1) Въ подл.: бысыттата. 2) Въ подл.: сюрбя.

кісі асыда, абарда, абасы дікі көрөн тураи ыты-соңу, ылы-туоја турда:

Ўруң Уолаи: — «Гојон асам, ытык кырцабасым, улў харабаным, туох буолуң? Тохтө, болҗо! Тонобостун нуоҗаидым, сусубхтун сугуруидум: кал баттах, усун уигум кутун симаитима, катит касибин сикайитима! Ажытган-таңараттан ыжахтах сылгыынах буолуоҗа, саттах-канчаллах буолуоҗа. Ити кариятин бажам илјар даидыгар барыабым».

Маныха абасы кула тусан баран кун дикшии аргияр: бажала сысы буолан халла, сылгыта-ынаҗа асы тураллар ибит — харабын ирпит.

Абасы: — «Мин да баябар утуоңу оңостубанын. Ан буолбатагың абатыттан кусабан оңоробун, ажыгың-бурујун билларбин даҗавы».

Ија дия баран тонвөн тиян калла.

Маныха бу кісі (Ўруң Уолаи) барары сип курдук симаина, тах курдук таңына; сарыттан тызысын, бдротгон бдртлбун, кистан килбанинҗин, бадартан бардин, асаттан харатын, тичтан кубун, сасылган саҗахтабын, цуолакптан муоцутун таңпап-симаина бырахпыт бира курдук бысыланна, ышыт ох курдук умнанна¹⁾, кустук курдук куосанпа, ту курдук кырыланпа; кыргыс илтигар кырыктах батасын таңнары таҗаханна, илбис илтигар илтиктах уңутун брө тутта, батастах сатабын курланна. Ија гынаи баран аяпнары таҗыста.

Бу гынаи баран кундук усталлах, кос туораллах, хотуттан собуруттан калар кби салгын асылыктах, кхсугтан котор комус кынаттах кор маҗан атыгар маңа халлаи хантарҗата уңуи уңиябит, сир иппата таллаҗин талгабит, урдук халлаи мөбөсуня ыңырын ыңырдабыт. Бу гынаи баран атын сомоҗо тонобосугар, катит тасатыгар, урдук норуоңугар, хара сийин тордугар, хара туораҗы бырахпыт курдук, хасытабытынаи олоро тусар.

Маныха билги абасыга туңурун туңнари биаран баран миңа

1) Въ подл.: умнанна.

түспүт, былажабынан ус тәгил кымыҥылабыт — оуоха туңура ус атахтах миңа биә буола түспүт; мантын миңан барап, абасыта бастан түс илэн дикі бара турбут. Бу кэңиттэн кісита бардаҕа.

Сүруктэх сүргә далаи ох кырысн курдук оломун булан кәсардәи күгунатан тахсан бардылар. Сіәл сіәгиләх, кутурук кулусуунах кәңкәмәләх кіәң урәх тәлә тардан кірбітін курдук дөргөм далагәи әртыгын устун аҗаннатан тахсан бардылар. Өр дә бартарыш, өтөр дә бартарын білімәтиләр.

Ўруң Уолан балыса җахтар, маҗан кыталык-кып буолап, ситәя көтөн тјән кәләп, атын тәснәттән өттүгәр миңаран тарда сытан ылы сыналыҗа сныпыт.

Ўруң Ўкәидән: — «Убаидатар убајым, аҗалатар аҗам кәриятә кісим! Бу ән барбытың кәңјина аҗыс уон атырдах сылгыбытын кім сылгылыаҕаи, тоҕус уон хотоннөх¹⁾ ынахпытын кім ынахтыаҕаи? Көстөр олу бајатинан кәлән түөкәидәбигигәр бајаҗинан көстө барап биәрәри гынаҕың ду? Барыма, җәбәр-уоккар, сиргәр-даидыгар төнүн!»

Маны істимнә атып быса атаҕынан²⁾ сиргәхтән көтүппүтә: балтын уон тарбаҕын тиритін бәрәстәңкі утулук курдук атын тәснәгәр усулу тартаран ылан сәбигәр уктан кәбіснпг.

Бу гына халтарын кәңјә абасы кісә кинини куота барбыт. Бу куотан кәләп — оҗоҗос өттүнән тушугаса суох, алын өттүнән әртыга суох, урут өттүнән ытыара суох халлаңца тјәр тәс халлаҗа тлибит. Абасы атын тәснәттән тоңолобор³⁾ илән барап сүсүргәид түсә сытар ібит, тугу арә ылы-җаңсатты сытар. Маны Ўруң Уолан кәңиттән ісilli көрө-істә турдаҕына — абасыта ыдыр-туојар-җаңсајар:

— «Халлаңца тјәр хаңкышбар хара тәсым іччитә! Кәлән өттүбүттән сырк гына сырҗыңыи убајыах сылаах, харҗыңыи харылыах хәннах, уга кәбістәххә далайнах, уокка кәбістәххә

1) Въ подл.: хотоннөх. 2) Въ подл.: атын, но ниже: атагынан. 3) Отъ тоңолох = тоңонох.

көңсүлэх кісі утуотун, Ұруң Уолаң діан кісіні, сїятан ілја ісабін. Алжан арабін — арыллаң кулу, туојан арабін — тохтотума!»

Маны істан баран Ұруң Уолаң, сурдук діан уордајан баран, туса аккіріата, қараіі муос сатын сулбу тардан ыла, сьдам оноғосун сьја тардан ылаң баран, ыі отут хонугуи тоххору сатын кіантан баран арабаңи тыаса лас гынан халлаба. Ожо баран абасыны төбөгүнан хаја тусан, китајиң уоллабасын цөіө суран тахсан, халлаңца тїјар тас хајаны төбөгүнан хаја суран тахсыбыт. Тас арылла тусан біарабітігар біліңі устун ласыгратаң тахсан барбыт. Ожо сіргә туса 'ігініә сїта көгутал харбан ылаң сәгабар уган кабіста.

Бу гынан баран каңиң хајысан көрдөбуә — абасыта іккі діікі хаја баран баран, аңара үс сур бөрө буолаң қаңы сабатыгар тахсан улуја олоубуттар, аңара үс хара мабас суор буолаң хасытабытынан халлаңца іңнәл-гаңнал көтө турбуттар.

— «Соғотох буолабым буолаба, соғотоғун барыах бајам буолаба» — діан сана. — «Іргәх кулуң араігә төрүр, уол ожо соболоңцо төрүр; көстө калбіккә бајабін бәрініәх діан кісі арабіән!» — діан баран сајыңцы күн тахсытын дікі ајанната турда.

Бу баран істајиңә — ата әміскә барбат-та калбат-тә ат буолаң тохту тусан турда.

— «Соноғосум оғото хајатаба?» — діан тусан утары көрөн турбутугар байлыат ыла чуоратын курдук хончолјугас куту көмүс кулғабын куллуччу кабісіңіг, сохсос ыла турбатын курдук тарталјыгас тарды көмүс ташығын үс аңы ұрајә тугтубут.

Ілја гынан баран ата-тына сүбәлі-саргылы турбут.

Онуоха:

— «Ал өйдөгтөгүң?» үчүгәі» — діата: — «ол ән әннїтің қанјә ән тылғын тоғо істібат буолуому?»

1) Въ подл.: лрябншь (переправлено изъ лрябень). 2) Въ подл.: ейдѣтгягншь.

3.

Атын миңдэн баран баран испит. Сир кнә сиргә тјән калла, дады далгырата дадыга тахсан кәлбит; усун үгү оңосуллубут дадыта буолбут; кәтит кәси тардыллыбыт, быларыйбат быжаң, уларыibat үгү оңосуллубут дадытыгар [кәлбит].

Тоҕус туос урасаны тутан чуорадыллыт сир ібит, тоҕус то-
 бойдох тојон сәлә тардыллыбыт¹⁾ дады ібит, чобб мәјиләх чуоҕус-
 нут сирә ібит, сылаи сәлләх кыттыбыт сирә ібит, оңурумәр мо-
 јуостәх²⁾ үөрдүсүт дадыга ібит; хогоҕос сестәх холбоснут, атах-
 тах арыгырбыт, тиләхтәх тибіліібит, уол оҕо суорсуниһа сугаса-
 быт, әр кәси әрилгә әргіібит, кыс оҕо кыланнаҕа кыттыбыт,
 цахтар кәси цаһсаҕаја тазыллыбыт сирә буолбут. (

Бу сирі аса баран істәҕинә — тоҕус туос урасаттан сәләи
 улаханыттан сүрдәх әрә үчүҕәи бәјәләх, үс цаҕылләх кәрә кулуи
 тиритә саңыјахтах, үс тацалаидәх туос ыаҕасы тоңолохтоммут,
 таңас бутәи тириләрә көстө турар, тирі бутәи аттарә көстөр, ат
 бутәи буттастарә көстөр, буттас бутәи силһәрә көстөр, ибјанә
 көмүс іадәстәх, сардаңаләх чанчыкtäх, долгуннах нјүрдәх үс
 түктәри үчүҕәи цахтар кираһнар үңә-сүктә турдулар бу кәсіәхә.
 Аҕыс өргөстөх аламаи күнүн аһын дикі аҕыс сардаңаләһинан
 алам-чалам аңара турбуттар, үс өргөстөһүнән өгүрүк-төгүрүк
 көрө турбуттар, чарас чарасынан сугасты турбуттар, нјәмчи-
 нјәмчитик³⁾ саңара турбуттар, наҕыл-наҕыллык ылы турбуттар:

— «Ытык кырцаҕас, тојон кәси, көстөр әјбә оҕото, цон кәһнә
 тоҕус улүс тојоно буолбут, аҕыс улүс аҕата буолбут, кәси гәһнә
 кәһсә буолбут! Иккі істәр кәр чуор куңјалык тарҕан ыи кулҕах-
 кынан істә-сәраја тур, иккі көрөр көр чолбон, күн күндәһә,
 аламаи харахкынан көрө бұдулән тур, далаи далгырата санаҕы-
 нан⁴⁾ чахчы тајан таба өйдөн тур! Ајаң кәсігә — аһытың буо-
 луоҕа дйәбит үсүбүөт? Ајаң кәсігә — аһпатаргыһ даҕаны, суол

1) Въ подл.: селяни тардыбыт. 2) = муостәх. 3) Въ подл.:
 нимчи-нимчи. 4) Въ подл.: санагынан переправлено из санагынан.

кісітә — тоңмоторгун даҕаны, сыры кісітә — сылабатаргын даҕаны, әп кәлиәх сурабың ісilläбітігәр әманім әтәтин, кырғаҕа-сым сөһөлүн, туңуҕум урдун аҗахтаҕа амсата 'ікпиг, уостаҕа чугута 'ікпиг, абыс ібәңжік тарбахтаҕа ірсібәтәх [сәттә] кыс цахтарга ыатамыт-астатамыт ас утүөтүн муңан олоробут әҗіә-хә... Цоллөх чороммут¹⁾ урдун чугуҕан ас! Аҗан кісітә, саргың сардаңаран сыңылаҕа... Аҗахпыт урдун амсаҕан ас, кәл бәттах!» — дән бараһнар Уруң Уоланы білігі цахтаһлар атын урдуттан харатытан²⁾ сыса тарда түсәрдиләр.

Бу ғынан бараһнар атын ханлык әрә хақыр-кукур³⁾ цахтарга біәрдиләр:

— «Бә!» — дән.

(Ата: «іччім әра буоларгын — бука бәҗар әра буолаҕабын!» діәбитә мәрһн).

Маны білігі цахтар тасаран хахыҗах маска үс түөрт тәгил бугустән бәҗан кәбіста. Маны көрөн баран білігі аҗы кісі куруҗа түстаҕа. Оңуоха білігі цахтаһлар:

— «Іті аллаһ тутута-хабыта толбсуи-туоратын! Ітіні барар ховосо барбытын [кәңә], асар ховосо аспытын кәңә мін мөх-төһпүнә, аттәһпнә — күтүрүм, һаҕарым буолуоҕа буолаҕа, мін батарбатабым аттәһпнә буолаҕа».

Білігитән Уруң Уолан кәһнөн, күлән-өһнөн тіҗән кәллә. Тоҕус урасаттан сәмаі улаханыгар сәйтән далларытан аҕалылар, сәйтән аҕалан кәлләрән уңуо діәкі өттүгәр тыстах баттахтах атыр асә тіртін һалычы тәлгән кәбіспиттәр. Бу ғынан бараһнар уҕаҕитән әргіә хәман тіҗән сәттә сәрі ісәттән кымысы імән-сәімән, абыс сәр ыаҕастах арһны аһман-сәһман, тоҕус [сәрһән] том-торһолу оҗулаһ тоҗон аҗаҕа кымысы кутан аҕалан аҗах тутулар.

Білігіні білігі кісі:

— «Манһк маны учугәі цахтаһлар манһк маны асы аса-

---

1) Въ подл.: чоронумут. 2) Въ подл.: харатыһнан (отъ хара — хары). 3) Въ подл.: хагыр-кукур.

тан ардэхтарина — тура аран¹⁾ асыам дуо?» — дѣян сана. — «Бэҕи, доҕор, олоро тусан, сынѣанан барсыбын! Маннык манысыт цахталлары атаҕастабыкка холобурдэх буолуох тустэх тохтоботохо» — дѣян саны-саны — «олоро тусуөм²⁾» дѣян — аса тиртгін дікі бајатта тусуота, тугаҕа биллибэт курэ иңа чың-чаң туса турбут.

Кэлин өттүттэн абасы кыса цахталлар ыгыстарын хон гына бэринэн барап:

— «Дүсүјэрбит курдук дүсүідүбүт, цасајарбыт курдук ца-саидыбыт!» — дѣян баран кулан аллараастаса халлылар.

Төсө 'мө тоххору — сорох ардина басынан аллара, сорох ардина атаҕынан аллара, сорох ардына ојоҕосунан — чың-чаң курулу-харымбы хабыс хараца ім балахаі даідынан тусан ісан, ісан баран тіјін тургутан тустэ. Ол тургутан баран, бодоҕолбн, овоп-маван туппахтан көрдүбүнэ:

— «Урукку да өттүгэр көнө уңуохтах сүгүдүібүт, иңэр ханнах иңнастібит дајыга ібіт. Мааныаха тіјән өллөбүм суорумата сүрүи, оҕолор! Өллөбүм буолаҕа³⁾!» — дѣян санаата.

Бу кэиңэ бір аса саҕыијахтах кісіні ылап тэйгі ұрунна, бір боро саҕыијахтах кісіні ылап сапта кэбіста, бір мәсаманчиктах сары соннөх кісіні сыттаана ұран баран сытан халла.

Бу кэлин өттүттэн маҕы иңитігэр халбыт Уруң Укаідан-куо дѣян балыса цахтар маны барытып тун тусуөн, күнүс буттанан биллэ. Ута у буолбата, олоҕо олох буолбата. Маҕан кыталык-кыл буолан, кэијитгэн батан, көтөн тіјән кэлан, убаја тімірбіт иһи көрбн олороп, сір сіңиіаҕар ділі, халлан хаідарып курдук, былыт быстарын курдук, іккі хараҕын ута іккі көлуја куөі буолуоҕар ділі ыгата-соҕото. Бу (ыгы олорон) ус хаттыгастах уруң халлан урут өттүгэр (хајысан) ыты-соңу, ылы-туоја-аніліја олорто:

— «Ус хаттыгастах уруң халлан урут өттүгэр уруң хара сурукипуну суруја турар Ут курдук уруң аттах Уруң Алкаиі⁴⁾

1) Въ подл.: яри. 2) Переправлено изъ тисюкмы. 3) Въ подл.: боллога. 4) Въ подл.: Ялыккыиі.

дiан тојон убајым бар буоуоц... Иста-кбрѣ тур! Ўруц Уолаи убајым тугаѣа бiлiлбат курi ицiа тiмiрiан халла, тоуе мѣбѣсун-нiах суол осолугар, аѣые арахеблiах ајан-хатын алјархајыгар тубiсепг. Сѣе ордуга сурба курбалјын кубулбаттiах, абасы ата-мана, кѣстубат кѣстiаѣа, сѣдѣкiа сурдiаѣа, сiахчiт сiмiајiаја кубулунан сiаtа, кыаида убакабын. Маны iр суолун iрдiип, барбыт суолун батысан, тѣспут суолун тѣргѣи¹⁾ кѣрѣбхнiн — ан ана-рiабы бттугiр Ўргiл-тојон кыса Цiаргiастiа-удаѣан дiан цѣгiа-лiаѣим: маныаха бараццын тылла; ол баран тыллiатын — Ыi-тојон кыса Ылбалцын-удаѣан дiан бiлсардiаѣим; ол баран тыллiатын Кун-тојон кыса Кѣгiагiлцiн-удаѣан дiан ацiибар; ол баран тыллiатын барт халлан бiрагiасiн тушут Бiрiат-бiргiан дiан убаибар; ол баран — кѣстiах куруоiах хасiалах Куруо²⁾-Цасiагiа-тојон абаѣалаѣым — онуоха баран тыллiатын; ол абаѣам баран — сурдiах кiптiах Сун Цiасын-тојон асiалiаѣим [— онуоха баран тыллiатын]. Ол анарiабы ѣттугiр, кѣрѣрун анныгар кѣбх мацiнiах Кѣхѣ-бѣраi-тојон дiан асiалаѣим; ол цѣгiа³⁾ тѣцѣрдiах сургiа⁴⁾ буолбут, ариiан бытырыстiах агiнiа буолбут, кулан арык быарыктiах бiбара буолбут⁵⁾ улѣ кѣбi кулусууну кумалы тупнут курдук [кѣбiнi кѣбгѣ тiмiр] iлiннiах ытык дылбысiа-куо-кузах-тiрбi-iја-кѣорчах тацасын⁶⁾, тоѣустiах атыр цѣлајын уцѣоѣун курдук тоѣуе хоцкунѣр хоцѣбр хоболѣх, аѣыстiах атыр сылгы хiацiарын уцѣоѣун курдук алган агiыр арыктiах⁷⁾, кулiдыјар кулан арык быарыктiах, улѣ кѣбi бѣшпуги курдук тѣбрт кырылiах тѣрбi тацас дiрдiлi кѣбх алiмiас чоцкунѣр чоi узiан ат тѣцѣрбуи тѣсардiн!»

Аллара «iттiаи аппiаtиам» дiаtа, ѣсiа даiдыга «iсiттiаи iсtи-бiаtиам» дiаtа — ѣсiа даiдыттан тѣцѣрдiах тацаса тѣсiн кѣгунiн дiрагiацiјiан тiјiн кiлiа. Тацасын катiн баран, тѣцѣрун тутан баран ѣс хаттыгастiах уруц халлiацiа Ўруц Ўкiаdи-куо-удаѣан

1) Въ подл.: тѣльгѣнъ. 2) Въ подл. зiтсѣ: Кѣрѣ. 3) Въ подл.: дѣрѣбѣя. 4) Въ подл.: сѣрѣбѣя. 5) Вѣтѣго iта буолбут. 6) Въ подл.: тацасын. 7) Въ подл.: арыктiах.

өрбө аккіріан тахсан барда. Өрбө аккіріан кыран тахсан, Ыруң-аҕы-тоҕон аҕатыгар тіян, ҕіятін івјігәр, сір даідытын, ҕіятін-уотун тәләмән чәрчигігәр, толорон туоһатыгар, ілін дікі аҕыс салалах ар чаҕаллах мас барыгар олорто.

— «Ахталытан төрөһпүт ар тоҕон аҕам, күөсәлітан төрөһпүт күбәи хатын іҗәм! Ан¹⁾ маңнаі кунус ох кырсын курдук оломбох орто тусуҕа даідыга аҕан-кардан төрөттөхкүтүнә²⁾» — «Өлөр сир-міаркиттан үс тагіл бысаныаң» діән, «үс кутуң кубулуҕан төрөбүт удаҕан-цахтар буолуоң» діабіккіт. Убаідах бәјәбін, ітәр субөсуну куруөбүөхкүт-хасалыахкыт діән, төрөтөр оҕону ујалыахкыт-бічкітәхкит діән төрөһпүккүт. Ол убајым омуқ утуөтүттәй, оі холтон, уоран араһтан³⁾, «бараҕаі ҕіәбін манабыллыам» діән, «іәрімә ҕіәбін іччіліәм» діән, «тоҕон ҕіәбін тусаннах доҕордуом» діән, «цахтар кісіві ылајабын» діән, кыс кәһсәтә баран істә-ҕіна — оҕ-бөбө бөҕөһнәҕә тугаҕа биллібат кура іңгә тімірдән кәбісіңіт. Маны таҕарап көрүөһпүн — аҕам оҕоңор төбөтүн оро-југар үс кысыл күмүс астаҕа — бу мантыттап бірдәрін міәхә біәрдін!»

Іккі әңҕә бу Ыруң Ыкаідән тылын кіран әтгіләр аҕаларыгар. Маныаха оҕоңор уордаіда-тымытта:

— «Ол даідыга, тобурахтах даідыга тохтопуҕан баран, буордах сиргә холбосон баран, ырас бәјәтә ыланан баран, чәгіән бәјәтә сідіјән баран, мін ырас сирбін ылары, чаҕалҕаннах маҕан артыкпын утары чамчајан тахсан тіјән кәлҕәҕә! Оһун дә бөстун, міәхә көстүбәгін! Бәјәләрін ыјахтара бәјәләрігәр: мін кішіләрі сиргә ыһпытым, «гөһнөр буолуң!» діәбәтәҕім. Ыскәтәхтәріна — үөскәтәхтәрә, өһөхтөрүнә — бөтөхтөрө! Кіәр бардын, кіәр бардын!»

Маныаха іјәтә әмәхсін білігі оҕоңор әһпүт тылын істән туран, сык-сык ытл⁴⁾ туран, хар-сабар таңныбытыһан-сімәммітінән барар.

Оҕоңор: — «Әмәхсіән! Ханна барары таңыһың?»

1) Въ подл.: ам'. 2) Въ подл.: төрөттөхүөнә. 3) Въ подл.: оран араһтан. 4) Въ подл.: ытыр.

Амӕхсін: — «Оѡонјор! Ӕн иті ӕтиң ылајыбагах, араі ӕраі-дамматах ӕр кісі буолаңнын ишик кытанах сұрахтӕх-быардах буолабың. Мин уон ыи тоххору киңиләрі іспӕр кӕтӕбӕн ӕраідам-митім киңиләргӕ. Мин барыам: асынабын, харысыјабын, сұрађим-быарым тудуипат; оѡолорум, сұрађим хана тамалабыт кӕмӕс сымыттарым ѳбӕттӕрин-суппуттӕрин істан бараммын олоруом суох!»

Оѡонјор: — «Хатыакта-ар¹⁾), кәлиң! Бу іјађит дӕ амӕхсін сұрађа-быара ујана барт. Баран ѳбрӕ гынна. Кәлиң, бу аспыттан сәмаі ачыгыјын, кылгасын, сипјгәсін ылан биәриң!»

Маныхаха іккі кыс сұрап тјан кәлән билигі асыттан сәмаі усунун, сәмаі суонун талап, илларигар әрија охсон баран, кӕхсӕттән табинӕ тӕсан баран, сугурук сађа куђахалары, ӕттәри, ханнары-сипшәри логлу тардан ыллымар.

Оѡонјор: — «Абытаі! абаларын-суттуләрин! Бадађа улаханын ыллылар абӕт?» — дӕн баран, хаңарђастах тајабын хаба тардан ылан баран, осох арђатыгар дӕлі кыргыттары кәңјиләриттән²⁾ сырсап куоттаран кәбистәђа.

Кыргыттар балыстарыгар билигі асын тасәра кӕтӕтән биәрдәхтәра. Оѡонјор кәңјиләриттән:

— «Кини аны кәлиӕхтин әра! Мин оччођо кинихә балађин биәриӕм!» — дӕн хәлбыт.

Ӕңидар:

— «Аны тбӕб [дб] кысаннарғын — манна туох-та ивјгар тахсыаң суођа усу: ађаң баркә 'рә тымытта-урдаіда ӕјӕхә» — дӕабиттар.

Ӕӕ, бу кысыл кӕмӕс асын ијӕ тӕстӕ орто даидыга тӕсан. Бу убаја тӕса сытар ивјгар кәлән, билигі асын ситім оңорон іңҗа тӕсарбитӕ — мапта чӕбӕчӕи курдук сардаңаран сырдан тӕстӕ ивјисигар. Бу тӕслуутугар кӕрдӕбуна — убаја, урут ѳттӕ, ус ил тӕну-гурбӕт, алын ѳттӕ алга ил ардабырбыт, нәсӕлә кыламана хамны хамнама³⁾ хамныр, тымыра нәсӕлә табар.

1) Въ подл.: хатыктар. 2) Въ подл.: кянияттинь. 3) Въ подл.: хамныр хамнама.

Үрүң Үккйдян: — «Күнү бiлэр буолаахкына, тының бар буоллар — мантан туттусан табыс!»

Үрүң Уолан тахсары бу ситимигтан, нэсилэ аҕаи хамсан, тутмутун кэиңинэ киһи алын оттуттан киһи саңата саңара сытар:

— «Ханнык көстөр аҕы оҕото калаңиңи мии курдук өлбө сыстың? Мииҥин кытта илја тасар! Мин бу даадыга тiмiрбiтiм толумон тобус сыла туолара бугун буолуоҕа. Ол тоххору бу мии быстыбат тынпах, өлбөт уҕаах өлүмнэбин ырыалын¹⁾ ырытанан, тоҕуктун тоңкунан сыттаһын көрбүөбү? Ан итi калаңиңи соҕотох үс илја туоларыгар өлбө сыстың абат! Мииҥин тасараңиңи хамначчыт гыи: саҕыныи оту барка оттон кулусуниүр барт оччут киһибиң, кысыныи масы барка мастан барчалыр киһибиң; аллаах аҕылгылаах, сүрүк сүсүөхтээх, хосун холоннөөх, бысыи бысылаах киһибиң; ынаах ынахтырга, сылгы сылгылырга сыдам киһибиң; хасалаах убаса адаҕатын хостуохха алааччы киһибиң; уруөлээх торбос утумаҕаи оҕостуохха учугаи киһибиң; хотон хосуна буолуохха, тигик ҕиккара буолуохха сөптөөх киһибиң. Быса-абра мииҥин, тасар мантан!»

Үрүң Уолан: — «Илја, аа, учугаи, табыс!» — дииан тасарбыт.

Ии тасыгар тахсыбытын көрдөбүна — үс кырылаах тiмiр киһи кылыгыр-халыгыр аккiрi турда.

Тiмiр киһи: — «Доҕор киһи, дорбобо! Абрабыккар махтааба каниҕаскита буолуоҕа. Бырастыи! Кiрдiгэ даҕаны, аҕиҥи кытта хаҕаа иҕан-батан сылҕыамыи? Утуб дииан киһи хасан ама кысаа-ҕалаах буолар. Кысанар өттүң калаҕиңа, «сусал тутулаах, сыдам сырылаах, хатарча атаа Кытыграс Бараччы, урдук буолаахкына — намта, ыраах буолларгыи — сугаса, аллара буолларгыи — күөрэи, кэи баттаа!» дииаңи ыңырдаахкына — ханна да буолларбыи кэиийэм».

Илја дииан бараи, үс кырылаах хара суор буолан, арба диики көтбөн сурулү турда.

Бу кэиҕэ багынан ытасан-ытасан, соҕосон-соҕосон оло-

1) Вь подл.: ырыэккыи.

дохторуна — ата, мағы баібыт сііістарін нәсілчә түүрә хасан, тына ара¹⁾ крән тїјән кәллә. Бу крән кәбітін Уруң Укайдан-куо ағыныахтап-ағыныахтап, сүлгүјән-сүлгүјән, уруккутунабар ор-дук гына, уруккутунабар барт гынан кәбісті.

Уруң Уолантаі атар:

— «Барых буолбут дадыбар бардабым. Сір ортотуттан төһнөр сата-хосута дала буолуоҕа дуо! Ан, сиргәр-дадыгар төһ-нөңүи, цїяҕин-уоккуп, сүбөсүгүи көрөи-істәп тарїјән омордоуң!»

Иҗа дїән баран арахсаннар²⁾, білігі цахтар, туңурдах таңа-сын халлаңча кыдан кәбісән баран, цїятин дікі кыталык буолан көтө турда. Уруң Уолан аттанан ілін дікі бара туда.

4.

Төсө 'мө өр аҗаннан баран, сір кнә сїргә, дады далгырата дадыга тїјән кәллә. «Уруң ыарҕата» дїабитә — Уруң сүрүктәх дады ібіт, «хара ыарҕата» дїабитә — хара сүрүктәх дады ібіт. Бу Уруң хара сүрүгүттән: сылгытыттан, бөдөңүи кыралын, сүрбаччә 'рә халбыт, ынаҕыттан уочча 'рә батахтәх халбыт.

Отут уорҕалах кулумурдур көңвөи көмүс балаҕан кулумурдән көстубутгәр тїјән кәлләҕинә — сабыллыбыт ана асыллыбатаҕа, түспүт хара курцуллубатаҕа ус төгүрук цыл буолбут маҕыта. Маны кәлән арҗїән көрдөбүнә — Синахсін-амаҕсін, бірдә тахсан, сысы тоҕон кїрбіт суола бар. Атын, тусән, тоҕус уостәх томтор-болөх тоҕон сәрҕәҕә бәјән кәбісән баран цїяҕә кїрдә.

Кәлән кїрдәҕинә — иҗїнән сыраїдах, імінір тыһнах, іккі аҕахтәх кісі суох; Ү харахтәх, усаты муруннах, уосунан кәпсә-тәр ураңхаї саха бїллібәт. Араї кәтәҕарїңцї³⁾ орун батара мәјтї-гәр көрдөбүнә — тор курдук быгыктәх, томторболөх күөмаїдах, дорбөһнөх саңалах буолуох, суо-хан көрүңнәх, сүр кәп цүсүп-нәх⁴⁾ тоҕон хан кісі, хаңарҕастәх торбөскоттоп⁵⁾ сүсүттән оҗиһиң

1) Въ подл.: тынара. 2) Въ подл.: араганнар. 3) Въ подл.: кятяриги. 4) Въ подл.: джююннїх. 5) Въ подл.: тороскоттан.

баран, олорор. Ол анара өттүгэр хэр курдук ыттах, халыбыт хасалах, хатан чиң саңалах (майгылаах), хахсаттабыт хабардалах хатын амьхсін олорор. Маныаха кірэн, саҕастан¹⁾ ілјан оҕолоро²⁾ оијур сарбылјах ојулаа олох мастарын сысаа аҕалан, ијіліртігэр дар ғына кәбісән [баран], саңара-иңарә олодо:

Уруң Уолантаі: — «Алаатыгар ијі, абам-суттум усу! Ајаннан кәләрі кәләммін, җон угубта ыңыртаран ирәлләр дйәбиккә, осоду ортотунан, оіуһу урдунан кәләммін, өтөх утун өтөрү охтубут, оцук буолбут оҕоңјордөх³⁾ амьхсінңә. Мін әсигини, кысыл әккитин, кырбастаммын кыа хаңытып кәсәри кыным!»

Білігі діән ардәҗина — биәс хат биҗиктәх билірик⁴⁾ іситгән хаңарбаастах халҗан тыаса халыр ғына тустә. «Аламаі күнүм туналҗаннаах ијүра саха кісі мас балаҗаныттан табыста дү?» дйәбитә — цахтар кісі туналҗаннаах ијүра көсуня. Кини дйәкі уңа-суктә турбут, саңара-иңарә турбут:

— «Туох буолаҗыңыи? Тоҗус улүс тојово кісі, тохтө, болҗоі! Ігі җон кісини ыңырыах җон дуо? Әјигин ыңыртарбыт мін барбын⁵⁾ — көстөр күөх тыммын көмүскүөраі дйәммін, урдук уруң тыммын орусүјәраі дйәммін. Мін аппарат-солобор абасы аймаҗыттан, сөдүөкә сүрдәҗиттән кәлбитә тохсус толорон сыла быҗыа туолара буола. Бу тоххору сүрдәх кісибігін сүдүидә, куттаах сүөсүбүтүн кубулутта. Бу кутталын тусугар іјигин — кәлән бысыах-абрыах кісі буолараі дйәммін — ыңыртарбытым мін. Івја ғыннаҗына — мань ијігін, көстөр күөх тыммын көмүскүө, уруң тыммын орусүй!»

Онуоха ар кісі:

— «Ак, сөн!» — дйән баран, ијә ортотугар бирдә уктү тусән баран — хаңарбаастах халҗана халыр ғына⁶⁾ тустә.

Цахтары ичәҗәі талах курдук әртітә тутан ыла, үөі талах курдук обулуһарі тутан ыла баран, кырыаттыбат кысыл көмүс

1) Въ подл.: саҕаста. 2) Въ подл.: оҕоро. 3) Въ подл.: оҕоннордоох. 4) Въ подл.: биҗириккә. 5) Въ подл.: минь бар ыҗыны ыңыртарбыт. 6) Въ подл.: ғынара.

[курдук] иңттан сыллаң ылла, оңорулах хоро чончу уосуттан угуран ылла.

— «Барт сиртән маккїян, ырах сиртән мчабыжан, утүө сиртән утуруллаң, аттӑх атым миңжилӑн аймаиїян, аллаӑх атым алларыян¹⁾, сопоѳос атым солбонуян, бажам сылажан-алажан кӑлбӑт кӑсі чӑгӑн бажам сирӑдӑхпӑна, ырас бажам Ыланнахпӑна — ол бӑжалӑх кӑсі (аҗылаӑх-харалаӑх кӑсунваӑхпӑна) тулутар усуѳ? Аҗылаӑһын²⁾ ырас анипӑн-хаммынан кӑрсум!»

Мантан тураң, кырыктаӑх батасын таңвары таҗахтапан, илбӑс илтигӑр итириктӑх уңғун өрӑ тутан, батастаӑх сатаһын курданан баран, илӑса-таласа хаман кӑран барда сысы дӑкӑ.

Сысыны быса хаман тахсан илӑн дӑкӑ тӑс аниңгар тӑдӑғиӑ — тоғус бӑчӑлиӑи усталаӑ, тоғус сирӑнӑн бӑкчӑбӑр, оңугар тоғус оғуу отғубут, оңугар суѳсу ағыс алы мусата, тӑбӑрт тӑс тыңыраґа хардаӑх бугул саґа бӑрӑбӑлу мустубут, кӑсі утуґа сытар.

— «Кӑрӑртӑн сурдӑӑх, билӑртӑн барт — маны хаґтах усугунарнымы?» — дӑн тула кӑтӑ сатӑн кӑбӑста, усугунарных җӑдӑгӑн булбата.

Сӑтта уон буттӑх дӑрийсиӑ тӑс балкы аттыгар сытарын ылан чоґчоґо-чоґчоґо кӑтӑбӑ сатӑн кӑбӑста, ағыс уон буттӑх тӑмир мӑччӑгӑн кӑтӑбӑ сатӑн кӑбӑста. Бу ғынан баран атағынан дала-саланан быарыгар өрӑ суран тағыста; бу тахсан хара быарын өрӑ кӑтӑ[-кӑтӑ] тӑлӑхтӑ сатӑн кӑбӑста — хаґан да усуктубата.

Мантан тусӑ ӑккӑрийӑн хара тыаґа суран тағыста; суран тахсан, икӑ ӑт тутан арӑр чағаллах тӑтӑ сӑлӑстӑри баґастары сӑиңӑри тардан ылан баран, икӑ отғугӑр кыбынан баран, суран ӑлиґан кирдӑ; бу кирӑн баран, икӑ таньтын хаґаґасыгар батары билӑрӑн баран, ӑңил басынан өрӑ кӑтӑбӑ-кӑтӑбӑ олуян — сӑлӑрґахтӑх тӑрдугӑр дӑли булгурута олуян — кӑбӑса турда.

Онуоха җӑкӑтӑн (абасы):

— «Бу даӑды ото-маса бӑнура кысылаӑх ӑриӑхсит» — дӑн баран, мунвун уосун тӑра сотгон, усуктан тӑґӑн кӑлла.

1) Въ подл.: алларыян. 2) Въ подл.: аилап.

Абыс бачаҕынаа сиртан абыс бөкчөбөрүн арааран ылап тохсус бөкчөбөрүгэр туран олордо. Туран олорон ицят кына ицяттаҕынаа кабістаҕынаа — сылгы быарын курдук хайыр таска билгэр ділі батары түсүн кабіста, іккі өттүттүн сылгы быарын курдук хайыр тастан іккі ытысын тоххору ніччаҕаі кумаҕы ытысан ылар курдук ытысан ыла; бу гынан баран мангын дәлібі імаріян кабіса олордо. Онтон бу кісіні (Үрүң Уоланы) қа көрбн баран, ымахымах, ырцас-ырцас сонјуан кабіста; іңја гынан баран, халлан түөрт өттүттүн түөрт күрсүйлэх атиң өрө атан тахсан баран урајан әрәр тыасын курдугунан ылап ырцаја олорбут, саңаран арцаја олорбут, куораі-мәраі ілітін аңарынан өттүк баттанан, аңарынан ол-бу дікі булу олорбут:

Абасы: — «Доғор кісі! Орто даідыга кутуң кубулујан төрөбүт ураңхаі саха бысытыгар буоллаҕына — доробол! Хоммут уослун хоңордум, өрөбүт уослун өсүлүм, аман-цаман аҕахыны атыттым. Ан кірпік-таҕыні учугаі ханнах-сіннлх адар кісі кәібіккің. Міјігін төрүт даідыбын төргүр буолларгың, ыар апыын ыјытар буолларгың — мантан аллара сатта циппіасіннлх, абыс чамчасыннах, тоғус сындыстах лоғујар лох түөртүгән¹⁾ алын өттүгәр кыстыр сысы быран сысылағым, сајылар саі күдүө сајылыктағым, убаја турар уот бајағал ұлағым, төбөтүн оројунан аҕахтах, асын чанчыгынан харахтах Ап Дурасы²⁾ бісін үсүн атамана буолбут Арсын-дуолаі-тојон ағалағым. Мантыбар ытык суккулјуорун³⁾ төрдүгәр сордох өлү сутурук саға буола сомозолосо улаппыта атә. «Оғом әрә буолларгың — баркә буоллар бір сылы асајағын: өтөр кәләр!» діабітә. Мантым аны өлбүтә буолуоға. Ол туппутуң, баібыгың аны туғу булаң ыламыңи? Ан Царсын іјәләғім — онтум халың хара быарыгар хараңа өлү хәјылыбыт атә; онтум аны өллөҕө буолуоға. Харыан⁴⁾! хара мағас сылгым, ынағым!.. Тімір Долонукса-бухатыр діән убаідағым; онтум, омук утүөтүттән, оі холтон ојох-кісі кәпсәтән, су-

1) Въ подл.: төртү тыгынь. 2) Въ подл.: ан дураҕы. 3) Въ подл.: суккуллярым. 4) Въ подл.: харән; въ русскомъ текетѣ: харән.

гуннăрап-боуннаран ажалбыта буолуоҕа — ол аны мѣггін күтѣн отуга чос-бус буолан олоодоҕо!.. Ыс күлүктѣх, сатта ҕибилгэттѣх Тимір Дыбылыҕа иниллѣм; онтум цахтар кансѣтѣ барыаҕа бара — ол мѣггиттѣн тариллѣх, ол авы мѣггін күтѣн, чабиллѣн, чарчиллѣн ардаҕа! Кынтѣи-сарын-кытаҕас-тарбах-Кыс-Кыскыдан!) аҕиідѣ-ҕим — онтукам осогостох буолбута, ыҕыгар-кунугар тѣян халта; онтум аны бысанна арѣ, суох арѣ? Халырыктѣх-таллѣх-Хаскыідан-куо-батыр дѣан балыстаҕым — онтубар омуқ утубуттѣн, аҕиі амѣхсін, аргиллѣ сацаҕаи, тыңырахтѣх тытылба, сары тацалѣ, сарасын арбаҕаи, җялбан тусахта, тѣрчѣи²⁾ кыламан Куо-Чамчаи-тысы-хончолгу-амѣхсін оҕото, хос җасыллѣх, Хоро-табиллѣн аттѣх Ытык-Кылыбырдѣн дѣан кісі күтубут буолан кѣлиіҕѣ бар аҕа. Аны кѣлтѣ буолуоҕа. Ол амѣи мѣггиттѣн җасаллѣх урѣ буолуох аҕа; тоҕустѣ лоцкур маҕан тѣнѣураттѣри, аҕысты лацкыр ходоботтору ажалбыта буолуоҕа. Ол бирдѣ бѣялѣрѣ миі җестѣ асылыкпын бирдѣтѣ холбѣн асылыктаныах җон буолуохтара. Хариан! хара маҕас сылгыбын, ывахпын бука бараттахтара буолуоҕа аҕат! Баям атым буолаҕына — тоҕус сирѣиллѣн бѣкѣбѣр Тимір Букустаи дѣан буолабын. Урукку ӧттѣгѣр аҕыс цахтары ылыт кісібѣн — онтум ахсыан ӧлбѣттѣрѣ; онтукаларбыттан аҕысты таргын тараҕаи кыс, тоҕустѣ җулгун җулагыр уолаттар тѣрбѣттѣрѣ; онтукаларбын, җѣи тоххору ыам-мунҗах оҕону, табиллѣн кѣби-сан кѣлтѣм. Аны җудѣяллѣн-җудѣяллѣн күл кѣмѣр буолтара буолаҕа. Хариан, оҕолорум! Бу даидыга тахсыбытым тохсус толомон җыла быҕыл туолара буола. Кутубут буолаҕы, цахтар ылаҕы тахсыбытым; ол тоххору кыным-ах сорох ардына — «кѣи кі-сіаҕа барар кыспытыгар олох [ат] суох, ону кѣрдѣсуннѣрѣбѣт» дѣллѣр, сорох ардына — «анҗѣ кулут кісі суох дѣан, анҗѣ кулут кѣрдѣсѣбѣт» дѣллѣр; «кѣи курдук кісіаҕа кѣстѣ барыаҕын сѣмѣҗѣ-тацаса тѣбат-мытаҕаи» дѣллѣр амѣи. Маны күтѣрбѣр, күтѣбѣт кісі буоламын, оҕоҕосум тостоп, ат-сурах барыаҕа дѣан сѣтамын,

1) Въ подл. здѣсь: Хаскыідан, иже, въ томъ же пиенѣ, Кыс-кыідан. 2) Въ подл.: тюрьчѣи.

кiйсiлiх сасыарда кыралан-бодоннiн тубрт уонну ¹⁾ ара сүбөсүнү асылыктанан сыншынар холлон-холлон, цуджiян, өбр уңуобум өтөрүтi тахсап, оңук буолан сытабын. Ноко! бiдөн иҕит: тојонуң мин тылым улахан буолар; хатының тылын iстiр буол! Урукку өттүгiр iккi кiсi кiлбiттiрi: Көмүс-мөкөнүкiл ²⁾-оҕоннор iннiт оҕото Көбүл-бөбү дiан кiсi кiлiн, мин iннiт тылбын толос курдук iстiн туора саңарбыта. Онтон тымтаммын бiлiсiр кiбiсiптiм — бiлiмнi да халбыта. Курубiлiх-хасалах Куруб-Цасагаi-тојон iннiт оҕото Уруң Öкөнү дiан кiсi кiлбiтi; ол кiсi тылын-өсүн кысыра iстiмiн тамаһнар кiбiсiптiм — тарыымна да халбыта. Баркi тiатiян, баркi цабылысан, барт тургiннiк барылахпыт. Хатың-цар кiрiңи оронун учугiдiк, сымнаҕас гына оңор! Хатымнар бу тун ыраc бiјiтiн ылырга, чiгiн ³⁾ бiјiтiн сiдiгiргi сананан олоробун. Ноко-о! тубрт кулугулах, төбөтүниң сiктiх тунi таңасын төлбүрт, ахтатынан сiктiх, аҕыс хараҕалах сары таңасын сагаҕада! Маныаха алас уңургутуттан сатар iтi ыдыңаран ⁴⁾ көстүбүдi, сысы уңургутуттан ытык iтi сырдаң көстүбүдi — онуоха ымырар ара буолаҕабын: көр, ол тојонуң гiнiн, мiнiн буолар. Сыланы сыбарытыахха сьдамның дуо, сутуруону сулбуртуоохха сурхайгың дуо? Аја-аја! холлон-холлон, цуджiян-цуджiян баран тiјiр-түгiнар дi бiјiлiх буолабын! Öјүн-убан уган дi бiрi iнiгiн? Iсiтiң дуо? 'Ii, бар, кiр!»

Маныаха ајы [кiсi] сурдук дiан уордада, сурдук дiан тымытта: iңи хана iдiјiн кiллi, сүсүя хана брi таңары сурiлiтi, муңун хана буралата, уохтiх санага оҕоҕос өттүттiн ојон тiјiн кiллi, iсiрiтiс санага кiтiх өттүттiн көтөн тiјiн кiллi, көнчү санага күөх былыт курдук күдiннiрiн тiјiн кiллi. Бу гынан баран сi iстiрiн курдук тымтан-кысыран туран саңара-көбүбү турда:

— «Маҕаикан аллах, сiнхчiгiм сiргiдiгiн ⁵⁾ цусунi, сөдүөкiм сунтүрi, абасым аңырҕата ⁶⁾ тылын кысын, аҕабын абатын, тум-

1) Въ подл.: төрдөннү. 2) Въ подл.: мөнгөнүкiл. 3) Въ подл.: чiгiн. 4) Въ подл.: айдаңаран. 5) Въ подл.: сирьгитягынь. 6) Въ подл.: ажарҕата.

сун тусун, уосун угалжытын! Игі кәріятін кәлің өттүгәр кәріәлі-сіях¹⁾ кәріәс-хомурус тылгын кәңеі озор! Игі кәріятә бырас-тыласыах бәстіліһәи сіргәр-дадыгар бырастыласа озор! Мін әјігін төбөһун түөрт ғышыам, урдугун үс ғышыам, бәјәјін біас ғышыам. Бүгүңү тахсан турар аламаі күммүт цолуота біліәһә, түөспүт күса, әрбәхпәт әрчәмә, тарбахпыт талана біліәһә.

Абасы, утары көрө тусан баран, сөсүбукка ділі:

— «Баі да, дозор! Туох-туох дігін? Кујахам кура, әтім сасыра ісіттәһә үсу, дозор, ән тылгын! Ән ол курдук мјігіттән өсүргәнәр буоларгын — учүгәі ханнах-сіннах учүгәі кісігін абәт; мін дә туснар адар кісібін — уруку өттүгәр аҕыс цахтарым өллөр даһаны. Бісігі туох өсүн-сасын өстөспүт цон барбыты? Бісігі бұхатырдар буолаахпыт: бірдә туттар сабыаппытынан бағаласан көрүөх! Әјіәнә туттар сабатыың туох буолар?»

Маныха аҕыс кісі:

— «Міәнә бу әрә буолар» — діән батыјатын көллөрөр²⁾.

Абасы: — «Баі да, цоко! Ачыгыја бәрт! Бу туох тусалаһыи? Он-һја тобо сытытаі, біліәһә, усуктааха ділі буолан? Ән манан мјігін бітінән охсуох кісі буолајаһын! Міәнә бітә суох абәт! Ыл, «бітінән охсуом суоһа» діән андаһаі: «кү! көмөр таңарам көңүрү³⁾ көрдүн!» діә, «тот оһо саһа тус тугулгах таңарам тобулу көрдүн!» діә, «балчыр оһо саһа мас таңарам батары көрдүн!» діә, «таргык оһо саһа тас наңнал таңарам таңары көрдүн!» діә, «түңһәрі әртүрдәх түңһәстігәс түң баран күнүм түңһәрі көрдүн!» діә, «кәдіргі әртүрдәх кәлтәгәі кәріс баран ыјым кәдіргі кәмнәйтін!» діә!»

Аҕыс кісі білігі абасы әһнәтін курдук барытын андаһајан біәрдә.

Абасы: — «Міәнә бу бар абәт!» — діән баран сәттә уон буттах дәріәснә тас мәччигін ылан ілітгәр әјәһнәтән көллөрөр²⁾. — «Ән бастыаң дуо? Мін бастыам дуо?» — дір.

1) Въ подл.: кярелисѣхъ. 2) = көрдөрөр (отъ көрдөр). 3) Въ подл.: көңөрү.

Аҕы! — «Аҕыны абасы бастабыта суох: аҕы кісі мін бастыах тустахыны».

Абасы: — «ҕаи, баста!» — дѣн баран туран биэрэр.

Аҕы кісі, батыҕатын ыччобунан тусаран ісѣн, аргитѣ тутан бітінѣн биэрбіт суон мойуну¹⁾ төрдүнѣн; батыҕата бітін ортотугар ділі сызалла тусан баран мойуну тірітін арбіда аҕаи таспіт.

Абасы: — «Абытаи! Ан, бадаҕа, бітінѣн оҕустуң абат? Баја-баја, көрүөм мін аҕигін!»

Бу дѣн баран, сылгы быарын курдук хара хажыр тасы хажа харбан ылан — онон ханнары-синавірі, ытгарі-тіріләрі уцуоҕар тіріләрдѣ быса нјіккәріјѣн ылар.

— «Абытаи, абытаи! Кіріүк-таҕані бітінѣн охсубуккун абат, ноко-о! Баја-баја!» — дѣн баран, кылана тусан баран, аҕы урдугар калѣн салта тусар.

Аҕы кісі куота көтөн, таскилѣн амія²⁾ сирі таңнары мөхсөн кіртін абасы сыса халгы³⁾ харбан існїт, мулгу халгы тутан існїт. Ол ісѣн аҕы көңнөі таттїң төңүргасін сору мөбсөн, хорҕоҕо көтөн барбытын абасы төңүргасі калѣн кұса тусан баран хажыта тытар, улгу көмүллүр:

— «Абатын да! Білігі аллах бу даідыга амія суох ібіт!»

Бу ғынан баран амія суолун ірдѣн батысан кірѣн... — маны аҕы көрбн баран, балысын уон тарбаҕын тірітін усулу тартаран ылан калбіта барын ылан:

— «Уон атыр аса буолан сабырҕаҕар⁴⁾ тусуң!» — дѣн баран абасыны утары брахныта.

Уон атыр аса буолан абасы урдугар туснуттар; ону кіні, уон тегіл дук кынарга ділі ғынан баран, ыҕыстан кабістѣ. Іңјѣ ғынан баран, оҕон тіјѣн калѣн, аҕыны кыајар өттө буолла.

Аҕы кісі: — «Ууі! Сусал тутулах, сыдам сырылах, хатарча атах Кытыграс Бараччы, урдук буолларгын — намта, аллара

1) Въ подл.: мойну. 2) Въ подл.: лине. 3) Въ подл.: ланты [?].
4) Въ подл.: сабарҕаҕар.

буолларгын — күөрэй, ырах буолларгын — сугаса! Өлөр-халар кунум буолла! Абра!»

Тус арба дикиттэн läbiä¹⁾ хара былыт уктälläh, бастах атахтах наі суорун былыт ушуктäh, іккі хос бастах барымыр бар өкөкү-кыл көтөн сурулан ісарә, уохтах одун халырык тыннах (буолбут). Бу ісән кыстык тыасын курдук саңатынан саңара-хасыра бысытга магылбар:

— «Бая ра, поко-о, тоғус сірінін тоғус бөкчөбөрдөх Тімір Букустәі обургу! Кимнәхтәр білбат кісіләра буолаңғын урдук халланы уоғулатғиң, нас түбргүғәні²⁾ киңинәтғиң? Тоғонуң миң ісарбін біләғиң дү, білбәккн дү? Тохтө, болғо!» — діән баран көтөн сурулан тіјән кәлән тумеунап бірда дәгіс ғынарға ділі ғынна, харалабыг³⁾ Цаңы хатырын саға тімір дәгія тыңырабынан бірда дапсык ғынарға ділі ғынна.

Маныха білігі абасы ортоғунан быса барда, төбөтунан хаја барда, түөрт аңы буола аракса түстә.

Білі кәңјә өкөкү-кыл, үс кырылах тімір кісі буолаң, Ұруң Уолантаі іңјәғәр кәләп, кылыгыр ғына түстә:

— «Кәһәҗәс, күбн күөрәібітн кәңјә, көңулғәр тіјаңғиң, сіргәр-даідығәр бајан-тотон төнуһнәхкіна — маңјалбабын санап! Бырасты⁴⁾!» — діән баран тус арба дікі, үс кырылах тумустах хара суор буолаң, көтө турда.

Бу бартын кәңјә өлбүт абасыны Ұруң Уолантаі, ыи кун ысыаға ғына кырбастан баран, ысан кәбістә. Ол гәңјә:

— «Ціабәр, кыһныбар тахсыам» — діән тахсан барда.

Сылабыта-әләібітә бәрт буолбут, утујуоғун да бағарбыт. Абасы отутун масығәр тіјән, масын уттарап оттон баран, масаманчіктәх сонун саптап баран, сытан, сылапта-әләібітә бәрт буолан, сотору шүраја түсән барда. Бу утујан ісән утун бысынан

1) Въ подл. здѣсь: лябей, но выше: лебе и иже: лябө. 2) Въ подл.: төртү тыяғиңи. 3) Въ подл.: харылабыт. 4) Въ подл.: бурастый.

ісіттэҕинэ — саңа саңата саңарар урдугар учугаи ара дйән бэҗалыхтк, урах басыгар тэтиң тирэх масын сэбирдаҕин сиркиэр тыал хамсатаң сибигинэҗэи!) араһин курдук — цахтар саңатын:

— «Көстөр аҗы оҗото! Ханнык аҗы таңара оҗото кэлэи сытаҕын? Мин өлбөт оңорубар кэлэи сытаҕын буолара? Кэс оҗоттон бастың кысазҗалах, суон араидыах, холобура биллибэт хосу араигэ сылҗар²⁾, куттал бастыңар сылҗаччы мин кэллим! Тур, усуун! Урдук уруң тымын брусуй!... «Атың-суолуң, төрдүң-үсуң кимии, хажаны?» диэтэргин — мантан тус хоту Аламаи Сапдалы дйән тоҗон, Сир Сираби дйән хатын, оҗонҗордөх амэхси, баллар. Ол аҗыс кытыан кыталык уөра кыттысан туспутуң курдук кичигир³⁾ маған кыргыттарын арытыгар, тоҗус субан турхја уөра цоносоң туспутуң курдук уолаттарын ортотугар төрбөбүтүм. Ол төрүбтэхинэ — кунныах таңараҗа көстүмнэ⁴⁾, былыттах таңараҗа быгымна, халлаһныах таңараны харахтамна итиллэи олорбутум. Аттан ситгин асылыктанан, уруцтан урумэтин өлбөнөн⁵⁾, Кун Туналыца дйән аттанан⁶⁾ олорбутум. Ол олодохпуна — тус арҗа дикттан, сатана аймаҗыттан, абасы улусуттан күстэх көрүңнэах, обургу цалы бысыи бысылаах, аллах аҗылгылаах Ан-Царсылы-бухатыр дйән калан саҗыналабыга сэтгис сыла ситэри быҗыл буолла. Бу туххары көтөр арасынаҗа буолан көтө сатан кэбестим, сүрар атахтаах иҗинэ буолан сүрэ сатан кэбестим, устар далаи балыга буолан сургуҗа сатан кэбестим... Кичи хардым цэ кыараҗастыда, усуң бнүм⁷⁾ цэ кылгата, ситэр өттө буолла!»

— «Туох саңата?» — дйән хараҕын бысынан көрө тустэҕинэ — хантыгар даҗаны хараар хара таңаса суох кытарар кысыл сыгылҗах цахтар кэлэи турар: туктары ара дйән бэҗалыах, көрөргөн ордук, истэртэи бэрт, күн хара былыт бысынан туналычы тыкнытын курдук бэҗалыах.

1) Вь подл.: сябинпянынь. 2) Вь подл.: сыллары. 3) Вь подл.: кычыгыр. 4) Вь подл.: көстюмнибни. 5) Вь подл.: юрюмэти өлбөнөмюнь. 6) Вь подл.: аттаммытым. 7) Вь подл.: олугум, по ср. стр. 104.

Ўруң Уолан: — «Ол кини тугун бардаи? Ошибор мин абасы бухатырын, Тимір Букустаји¹⁾), ёлёрё сытыарабын... Хата кал, сыгыях кытта, күүлөх-ошух!»

Маныха бу цахтар кира сынытыгар, сылагыгар-алагыгар абиласан, уол оёо омук киcини кытта көрсөн кәсәйтәр кәсәйтгін, ошур ошугун ошото. Бу гынабына, цахтар тарасатыш иcигәр сутурук саға уол оёо улун-хардын бүтүгрү мөхпүтунан барда. Бу кәија Ўруң Уолан, дәлби охсубут курдук, сотору угуян халла.

Ор ил буолан баран, өтөр ил буолан баран, кәбиә-кәнағас²⁾ усуктан кәлләғина — мағы цахтара ханна дағаны суох, сотчоғотобун сытар.

Ўруң Уолантаи: — «Алатыка, доғоттор! Ханнык асар антах албыныгар, тылын ојугун-бичигин түбкүнуғәр кираммин, ағбыны-хараны оңорон, бәјәбин быртахтағабымыи!» — санан баран, туран, хар-сабар таңныбахтан баран, кышынн қиәтиғәр тахсан тижән кәләр.

Бу тахсан тижән кәлләғина — сүөсүләра барыта тиллибит абасы өлбүт үөрүгүттән; киcигә — үтүөтә уғәххә кирбитә, хосуннара хотоңо кирбитә, бәртәра биллириккә³⁾ түсүгә, ордуктара ојурга тахсыбыта — барыта төннүбүттәр.

Бу Ўруң Уолантаи кәлбитигәр, өлбүт тиллибитигәр, суннүт көс-түбүтүгәр, барбыт әргибитигәр уорар үөрүнән уөран-көтөн, уруну-тарыны оңорон, усалағы умсараннар, түбөстәји түңнараннар, кәтит түбөстәји кәдирги бысаннар, халың хасалағы хаја бысаннар, сәллағы самнаран, уру-тары буолан, уораннах отут холук тоххору ошон-кулән, уол оёо сорсуннаға сугасан туран, әр киcи әрдәғә әргижән туран, кыс оёо кылашнаға кытта олорон, цахтар киcи цапсәннаға талыллан туран, кулан холбосон, тәғәс тиксән олодохторуна — Ўруң Уолан:

— «Мин әмиә қиәләх-уоттах әтим, сирдәх-дадылах әтим — онтукабар барыхнын сөн буолла әбат бадаға» — дәлбитигәр кыс-

1) Въ подл.: Бюгюстий. 2) = кәмнәи-кәнағас. 3) Въ подл.: биллириккә.

тарын сип курдук симиэн, тап курдук таңыһнаран, ох курдук умнаан, ту курдук кырыҕан, барахпыт быра курдук бысылан бараннар:

— «Кыс оҕо омука аналлах кыл буолаҕа» — диин іҕиттэ-аҕата: — «аҕаниһатаҕың, бардаҕың!» — дииҥилэр.

Самаи тахсар барар кунугар кыс іҕаллах аҕатын іккіһрдигэр кіріһ олон аҕа-тыһа, саҕара-іңара олондо:

— «Аҕам оҕонјор, іҕам амаһсін, аҕыс іҕи арыаҕытым, то-бус іҕи добусуолум! Істән-көрбө туруң ара, чаччы таҕан, таба өйдөһ! «Ои холго, уоран араҕа, омуқ утуөтугар цахтар кісі сыт-татахпыт» дииңит үөрд-көтө халымаң! Туһуи түсүөп биләбін, кү-нүсүи буттанан биләбін: араидахтан араи араһнат. Кірар іҕам кәскіліи биләккә, асыр асым табын биләккә араи-муң анһыгар бардым маиҕылах. Ол араи алған халың! Бырастыҕың!»

Бу диин баран аҕаһы тура араһан аһјәлһн-сәтһлһн. Билги тыһыи істәбит-көрбүт һоп:

— «Туох диин ітi курдук аттаҕаи? — диин санарҕы-саңҕыма халлылар.

Сүбөсүлһрһн үрәһн-туруҕһн, көрдөх¹⁾ күөх от урдугтан күөсәлһ-јәһн-аһһн, аттанан аҕаһы турадулар.

1) Въ подл.: көрьдөйдөхъ.

II.

Кустах кісі Көнчүө-бүбө.

5.

Ўруң Уолан, аяниан, цопнун субусуун көсөн кубгајан іспіт бәјәтін даідытыгар.

Бу ісәинәр, іккі хонуктарын хоноп бараннар, үсүс хонуктарын отуларын оңостон барап, кубетәрін кубетәнән, асан-сіән, күләп-бінбн, ыллән-туојан, чабырбахтасан, табырыцвасан омордохторуна — ілін дікіттән хантыгар да таңаса суох кыгарар кысыл сыгыңјах уол оғону хаңас дікі хонносор кыбыммыт цахтар кісі кїрән кәлбіт. Ол кәлән оту уңуоргу өтгүгәр, оғону іккі бәрбәкәјіттән таңнары тутан, Ўруң Уолан дікі унап туран, ағыс арахебләх араґас солку¹⁾ асын аннынан ағыс сардаңалағынан анаран анаґалґыта (турбут), үс өргөстөґунан өгүрук-төгүрук көрө (турбут); чарас-чарасынан көрө, нґамчы-нґамчытык саңара, наґыл-наґыллык ылы:

— «Ўрдук аттах, уруң сололөх Ўруң Уолан обургу, чахчы тајан, таба өйдөн, істә сїрїјән, көрө будуіән тур! Мін урукку өтгүгәр сылґаммын, «кіәң хардым кыараґастыіда, усун өнүм кылґата, өлөр кунум буолла» діәммін, «уруң тыммын брусуй!» діәммін, әјігїттән артасшытым-көрдөспүтүм. Онуоха аң мїјігін бысыах-абрыах буолбутуц; онуоха мін әјігін әрәммітім-ітаґаі-бітім. Ол цәкітїән²⁾ цахтар кісі буоламын цадағтым, кыс оғо буоламын кысаным, әліәр бәјәм әммәпїдїм, ырас бәјәм ылча-

1) Въ подл.: шолку. 2) Въ подл.: делякитень.

быйдым, оҕо бэйэм солбонуйдум. Сайыналабыт абасы бухатыра
Ачыраман-Чачыраман-бухатыр ҕакигиэн сiҕар-сiр өттө буолла.
Илэ гыһнабына, бу сураҕыҥ хана тамалабыт — аҕиҥ сiмэсiннэх¹⁾
ардаҕиҥа, уңуоҕуҥ сiралах ардаҕиҥа ырас байыҥ ылчаҕыбы-
тыҥ — бу оҕоҕун, бу көстөр көмүс сымыккын харай! КЫс
оҕоттон соҕотоҕун сордох-муҕнах мин ара буолум! Бу сылҕан мин
сiр сiҕа буолан сiмэлијiйм, халлан хасыҥа буолан халыам. Онуоха
ханык сiр-даiды улаҕатыгар суор-турах сокуската, уөн-көјүр
өјүөтэ буолан халарбар мiјiгiн кытта оҕоҕун өлөрүм! Мэ, оҕо-
буун харай!» — дiан баран унан бiарда оту уңуоргутуттан.

Маны ар кiсi сосуја көрөн, куттана санаан, оту масылтан
уоттаҕ масы сулбу тардан ылан охсору гыммытыгар бiлi цахтар,
салгыны туоратан, уга оуустаран, күлүгүн көллөрөн, алаi-малаi
буолан, малигiрэ буола тусан халла. Бу буолтун кэниҥа илэ исар
цахтара:

— «Тыi, доҕор! Iгi хантан төрүттэҕ-устэҕ, хаја улүгэриi?» —
диабитiҕар ар кiсi:

— «Мин бајан-тотон исар аһар сiр-даiды iччiҕа, артык-ха-
тын абасыта бэриҥ-гусеах көрдөн таран тардысэри, сiал кутурук
саiасэри саңаран арар ini!» — дiр.

Ца, бу даiдыга хонон баран, сарсыңытыгар туран эјанна-
тылар.

Ајаннатын калан, хонор мiстэ сiрдэригэр тiјiннар, куруң тыа
масын кулусуннан киллэрин, тоҕус халлаҥа тiјэр курдулаҕ төлөп-
нох кута уоту оттунан кэбиситтэр; сатта тарган тiгi далбi охсон
түсэрин, көп сөгөлөн охсунан кэбиситтэр.

Бу гыһан, хонору олоһон оҕостон олодохторуна — тус илiн
дiвiттэн күлүгэ биллiбэт күлүмүрдүр күн күөгэiлэ таңастах, масала
тiјiлмыбат халлан сардаҕата маiгылаҕ, көрбөттөн ара дiан утуө
иүсүннэх²⁾, iстэргэн ара дiан барг маiгылаҕ, алыс ара дiан
ајылгылаҕ, iкiтi ара дiан бысылаҕ, туналбаһнах көмүс ијүрдэҕ,
сардаҕа көмүс чанчыктаҕ, илбiанна көмүс iаддэтэҕ, харамнах кыл

1) Въ подл.: срылблнннхь. 2) Въ подл.: дубюпнннхь.

харахта хасынан харарыччы көрбүт, оңорулах хоро¹⁾ чончу уостах тиса туртабытынан, кырыаттыбат кысыл көмүс курдук иңа сырдабытынан, устах уол оңону хаңас дикі илтигар сийипиг багасиңи²⁾ цахтар кисі, тийан калан, оту уңуоругугар тохтоя турда. Бу туран, багасиңигин калја сурдук уордабыт, барка тымтыбыт, бајата саңара-ыллы турда:

— «Тоғус улус тојоно, ағыс улус ағата, кисі гилә кинаса, утуө кисі Уруң Уолаң, өдби ісиг! Ан маңнаі мижигин, ұруң тыммын орусужуох буолбутуң, күөх тыммын көмүскүөх буолбутуң. Бу буолбукпар мия, цахтар кисі буоламмиян, итабаибигим ајигин. Бу итабајан-ариппийн, бир бајам иккі буолбутум, соботох бајам оғолөх буолбутум. «Суор оғото — суор, тојон оғото — тојон, бу ан оғобун хараі!» дийн сатаң кабісигим. Ан, кисі курдук, хараба-тың... Онтон ан... бу омуқ ұтуөтуғар суктан-бохтон ісар кыс оғо цоллобо буолағым дийн оцостунарың буодооға ан... Маңнаигы үөскүрбүтуғар, сирбігигар-даidyбытығар, ағабытығар-іжабігигар, оғо буолан улатарбыт сағыпа, мия ајигиншабар³⁾ аңи барым, ан мижигиншабар⁴⁾ балыс барың. Бу гыппағына — мия ајигин білабин. Ајигитан салынах аттаң, кисі бысылаң оғо төрүө суоға. Өлөр күңцар бу оғо орусужуба ајигин, халар күңцар бу оғо харысы-яға ајигин. Маны, ылаңын⁵⁾, ан асыр асынан атағастыр буолајағын, таңнар таңасынан қадатар⁶⁾ буолајағын!.. Манытык-утуөтүк⁷⁾ иг! Кіні үөскан төрөбүтуғар буружа суох. Мия дағаны, утуө кисі «абрыам-бысыла» дийн ардағина, арәмиппәр-итабаибиппәр буружум суох — утуө кисіни тапты көрбуппәр, үөра-сөбулу істөбиппәр. Кіні дағаны, утуө кисі, мия маңнаі кисі ата аттаң ардахпиа, кисі хана ханнах ардахпиа, кисі цусуна цусунаах ардахпиа, кисіаха цусунуғар⁸⁾ цуөраілаң, маигытығар баралах ардахпиа, муң-сор өлөрө бугусту ігигиа, ар кисі ідатин маигытынан, уол

1) Въ подл. вездѣ: оро. 2) Въ подл. здѣсь: блгясиин. 3) Въ подл.: лягиппийарь. 4) Въ подл.: мипгиппийарь. 5) Въ подл.: ылан ылангыын. 6) Въ подл.: джаданлыр. 7) Въ подл.: тегютюкь. 8) Въ подл.: джюгюплярь.

оҕо бинумсаҕын маҕытынан бинбугугар, күлбугугар, албынна-бытыгар буруја суох. Бу оҕотуну хараҕың!» — дѣян баран, оту уңуоргутуттан оҕону бѣттѣх Утѣн, умсары аҕҕан кабісан баран, тоҕтору аргіја түсар барары.

Маныхаха Уруң Уолан оҕон тура аккіріән:

— «Ой, доборум! тохтѣ, болҕой! Туох буоллуң?» — дѣян баран, цахтары баран хабан ылан, аргіта тардан ылар: — «ән бѣргын бастан туран кѣрсубүтүм... Іарімѣ ҕіям арабильѣх іччітѣ, бѣраҕаі ҕіям маныхах манабылҕыта, тоҕон ҕіям тохололѣх доҕоро, сѣптѣбүм-ҕуѣрѣлѣҕім, таңнаҕым-холоһнобүм буолабың 1) дѣя санаанан, кѣспѣннѣт тылым кѣраҕаја суох курдук, санабыт санаан албына суох курдук дѣяммін сана 2) сылҕыбытым. Бајаң куота сылҕарыттан хоргутарбын асан куттана санабын, кѣстүмнѣҕин курана сылҕарыттан сѣллѣ санаан сылҕабын. Аң барыма, тохтѣ! Ітѣ аң «атын сѣртѣн талаан туран, таптаң, цахтар оҕостон, таңнаҕа добор ҕынан, сугунаҕаран істаҕа» дѣгін дуо? Кѣлбѣт араҕы, сылҕыбыг сылаҕа, аҕаннабыг абаҕа, тоҕус мѣбѣсүннѣх суолтоҕон хороннѣлѣх-та курдук буолар, ол да кісініан кѣмчѣп 3) аҕтін, «күн хатаҕагыгар кісі-сүѣсү халар үсүѣ?» дѣяммін, Ут курдук уруңуук, сырдык ара дѣян ырастык ілја ісабіи 4) аргыска ара — уруңу уру курдук, тарыны тары курдук. Кѣл бѣттѣх, тохтѣ, болҕой!» — дѣян баран ілігиттан сѣгѣн, ілја кѣлѣн, халың сѣгѣлѣннѣх, кѣп тѣлѣхтѣх орунугар ілҕан омордон кабісар.

Ілја ҕынаа, оҕотун оҕо оҕостон, цахтарын цахтар оҕостон, хонуктарыгар ол курдук утуҕан, күнүстѣрігѣр ол курдук аҕаннан, кулѣн-бінбѣн, кѣсѣн күѣгѣлѣн існѣтѣр.

6.

Бу курдук аҕаннан істѣхтѣріна — оҕолоро, үѣл талах курдук, үѣтѣлгѣтѣк 5) үнѣн-үѣскѣн тіҕѣн кѣллѣ. Уолах тіг чуркаҕын курдук

1) Въ подл.: буоллан. 2) Въесто сана. 3) Въ подл.: кѣмчѣ-лирь. 4) Въ подл.: ісабяты. 5) Въ подл.: істѣлгѣтѣк (ѣм. зачерк-нутых істѣлгѣтѣк и істѣлгѣтѣннѣ).

улдукта, баи тит кардигин курдук былчыңнах буолан, туктары утубук убеккан, торолузан, цондоюн, улатаи тїян калла. Бу маниаха ханнык дїан ат моцута миңаран кыајан ајаннабат киcитā буолла, ханнык дїан орус¹⁾ даҕапы сўллаҕа кыајан кбхсугар уїбат киcитā буолла, кустāх-куддрдāх, обунах-уохтāх, халбарым-таҕаї, хапсаҕаї киcи буолла. Бу гынан баран, бу кбс цон канјилā-риттāи соботобун, саты, иккi хатаи тигиригi тајахтанан баран, халан, ајаннаи icтā; бу Уруц Уолаи киcитā-субоcтā, баја-тото... оту-масы таңнары пїылатан, cиpi-даїдыны быса солотон, кацкā-мāлāх ураҕим быса суруктан барбытын курдук суолун батан icпit бу киcи.

Отон бастан icар цон бу канјикi оҕолоругар — саманна кāлāи хонуоҕа дїан — хонук мācтā cиpiгāр хонор cипин оцорон, асыр асын бāлāминāи хāллара icāllāр; сапта cытар суорцанын, тāлгāи cытар тāllāҕин — саманна утујуоҕа дїан — тāлгāтан, кб-бутāи кбicиcāи бараллар. Маниаха кāлāи, кipi, хоно-хоно, утуїбут тāllāҕин, суорцанын, аcaбыт icигин отутугар хāллараи icар, — бачча бāїдāх быјацнах цон буолбуттар.

Бастыкы цон, араї бирдā кāлāи, отū оцостон бараннар, аcaн-icāи бараннар, хоноп утуја cыттылар.

Бу хоно утујан баран, сасыарда²⁾, туруох кāм буолла дїан, ұта суох киcи усуктан, ұлāх киcи ұтун миңигācинāи утујан cыт-тахтарына, хāлāи cырды cырдамна гынан āрдāҕинā, Уруц Уолаи усуктан тїян кāлāи кбрдбунпā — цахтара, Кун Кубгāлцин, туран, отутун масын уотгурāҕинāи ұттāрā cылјан, ыты-соцу cылјар.

Маны — «бу цахтарым хāјатаҕаї?» дїан сосуја тусāи, уолуї-букка дїли буолан олоро туспутугāр — цахтара, уотгурāҕи тајах-танан баран, āригāр утары хāмаи тїян кāлāи, āтā-гына, caцара-ицāрā, ыты-соцу турда:

— «Улāтыгар, добор! Тустāх тојон āрим, тусаннāх добор-дбх оцонјорум! Icтāр кар цуор кулгāгыц буоїлāинāҕа, кбрбр хата-

1) Въ подл.: огуста. 2) Въ подл.: сасердя.

сыннах көр чолбон харабың сабылыннаба, саабыр санаң сажаданнаба, бидүр ојун бсулушһа, мәјиләх баяң мәнарһадаба! Алата, утујух-та ата улан устан улутуја сыттабың! Муһнабы мијиги муң ханна да булар ибiт, арајдәји арај сiтар ибiт... Бу дадыга мабы урукку өтүгәр тобус сыл тоххору сајыалабыт абасы бухатыра Ачыраман-Чачыраман¹⁾-бухатыр ҕакитиан сiтар күһа буолаа. Маны хаја субаһиһап-саргыбынан, хаја аһыһап-хому-суммуһап куотуом-асыам дiа санаһын сытар буолабын? Миһ ајиги субаһи, исiт! Бызыр оҕо ардәһиһа — албаји аһыјах гыһа, улаханы куччугуи гыһа, бары суох гыһа, суоҕу да бар гыһа кубулуһап оҕорон кәбиһар кубулуһаһа, сатабыллах аһи. Бу буолабыһа — аһ сотчоһотоһуһи аттаһ бәјәләх әр кiсi буолап аһиһа, кыһаһыһап әрә тутан исiһа. Ол истаһкиһа — абасыһап бухатыра Ачыраман-Чачыраман²⁾ ајиги көрһөн — «сiттәһи, булаһым ҕакитиан цаһтарбын!» дiһап — уһран-көтөн тураһа, аһыс атаһаһап тiмiр дәрда сыһаһаһыһап ураһа бәһап, сәттәһа былас тiмiр лысыһап өргөһуһап кысыһаһаһыһап отуһап бәһап, тiһаһап бәһа туруоһа. Ол бәһап истаһкиһа, аһ тыһ аһтаһкиһа, саһа саһаһаһаһыһап — тыһаһап тасарар, тыһаһап аһтаһап аһыһаһап буолаһа: «стојон аһа, туох буолаһаһыһап?» бу?» дiһа, «аһтаһаһаһыһап аһккәһап аһтаһаһыһап дуо?» дiһа, «аһыһаһаһыһап аһтаһап аһыһаһаһыһап дуо?» дiһа. «Миһ аһиһап аһ курдук бәһаһаһап сәһаһаһап әр кiсi буолаһаһыһап дуо?» дiһа. «Дјөкһө аһ маһнаһап³⁾ күһа, орто дадыга, ыһа ыһа, тојук туоја таһсаһаһыһап, ои холго, ураһа аһтаһа, оһуһап утуһаһаһап таһыһаһаһыһап — оһуһап утуһаһаһап сыһаһаһаһыһап — туох бiһулаһа-күһуһаһап сыһаһаһыһап?» дiһаһыһап — уһраһаһаһыһап тобус бәһаһап Дуоһа Арбаһыһап-оһуһап улаһап кiһа Тiмiр Чоһкүрдәһап-улаһаһаһап ус сыл тоххору оһорон, күһап-бiһап көрһуһаһаһыһап таһсаһыһаһыһап. Оһтон кыс оҕо торһөһуһап; бу гөһөн, көһуһап олоһтоһа, күһа күһаһа, көһуһап көһу күһа сiһаһап көһуһаһап⁴⁾ таһсаһа, Көһуһап-көһуһаһап-тоһоһо таһсаһа

1) Въ подл.: Ачараман-Чачарыман. 2) Въ подл.: Ачпырман-Чачырман. 3) Въ подл.: буолаһыһап. 4) Въ подл.: аһ маһнаһап. 5) Въ подл.: истаһкыһап.

цахтар буолбуттан төрбүт уол оҕо буолабын мин» дй. «Джөксө мин эйяха сйан уру буолуох тустахпын — ону ан «цахтарым» дйан ийяри гыннабың дуо? Хажа дайды сатаи-сугай, азытай-хара-тай!» дйар. Маныха ытара ду, ыппата ду?»

Маны истан баран, Уруц Уолан йтар:

— «Ай, ол абасы уола Ачыраман-Чачыраман тугун барда дйан саңара турдабыңы! Мин оннобор алларабы дайды абасытын бухатырын Цяганибат Тимир Букустай-бухатыры өлөрбүтүм абат! Ол киши Ачыраман-Чачыраман тугун барда!»

Маны истан баран, цыхтар киши харабын утув йкки йкй иба-пйк¹⁾ кймуе илгйин илган кйбисан баран:

— «Сы!²⁾ Ити саңарадын ити чабын-чаллырыннын, ити йттй-бйин мйвйгин-тйнгйин истйбит киши³⁾ пйи! Айгйин оннобор ол абасы өлөрөрү урдук халлаңнын намтаныта, аламай кудуун сатылан-пыта буолат дуо? Ону ан — кйнйигйар утүбй-бйбй бйрт киши буо-лаңныи — абасы бухатырын бардйгар өлөртөрбүтүң дйи. Öл-рүбүхтйбйар өбө сымештың! Онтон Тимир Букустай-бухатыр — сымсы уңуоргутугар истабйиң — саагынын ужуна уңча былатын курдук пйалбайыян салыта сылгар абасы ата анарабы, — оччо кфетйх-кудардйх абасы бу. Ону ан хажа бйжабйиан тулусары саңарабын?» — дйан баран, цыхтар уруц хара сүругун умурүчү тардан ыла.

Саха киши чалысыгарга дйи гынар, абасы бысытышап ал-гырга дйи гынар; бу гынан баран, уруц хара сүругйар сйллйргй дйи гынар да сймйлигарга дйи гыммыта. Кйсилйи-субөсулун кубулуян-кубулуян, куччйи-куччйи, абыян-абыян, ийан-хатан, йңйи-сугай истабйиң — бйжата тйкунуярргй дйи гынар, арагйчйййарга дйи гынан баран, йрин хаңас илгйин ата суох тарбагар кйлан кймуе күлүскй⁴⁾ кйтйллй тусар.

Бу буолтун кйнйиңй Уруц Уолан атын мйшй. Атын мйнййан баран, аяниан обустаран иста цыхтара ыбытын хоту. Öр аян-

1) Вь подл.: ильбешпкь. 2) Вь подл.: гм! 3) Вь подл.: кьейиш. 4) Вь подл. эдтье: кюлюсь, илже (стр. 113): кюлюскя.

натан баран дү, өтөр ажаннатан баран дү, бір киң аңаі läbi сы-
сыга кирди. Ол кирди, ажаннатан исән көрдөбүдә — тус арға дикит-
тән сурдах әрә дән бәләләх, кәтәтин уолазасыттан үмүт, үс
былас усталәх, сәтгә былас туораләх, түрт кырблах цәңкәр тас
кулгахтах, бу кулгабыттан куталәх уот өрө усуран төлөнүран
исәр, хаһыгыттан ыла хара мағас атыр сылгыны көлүбүт, ағыс
атахтах тизир дарда сыарбатыгар¹⁾ түңәри бугустән, таңары
бәжан. Бу көлүбүгә түтүн басыттан утүө үс болуо тизирин сира-
сиин курдук уот кым сырцыңы тамалап исәр. Бу анара өттүгар
көрдөбүдә — уолах тит орто чуркатын курдук улуктах, бәи тит
бағарах кәрдтин курдук былчыңах, арадәсиннәх ун тиәрбәсин
саға харахтах, сәтәләх сәлгәркәи муруннах, бөдөң дән бәләләх,
үскәл дән мағмылах абасы ырыа дән кылы ылап, тожук дән
кылы туојан, маңа халләны сатаратан исәр буолбут. Маны киңи
(Үруң Уолап), чугуја тусән, исилли тусән истә. Бөдөң-бөдөңдук,
кулугә суохтук кулур-халыр туоја исәр, кәскәлә суохтук киңир-
хаңыр ылап исәр:

— «Алагыгар, оғолор! Абаккайын-сугтукайибин! Мағайкан
алах, басын аңара мағас, субата туртабыт, кыраа цыртабыт,
пәлчәјән тахсан кирәр, кубаңаі маған, сүрә [сәлцар] сунтур цах-
тар киәи кубулатын-цибилгәтин ситимәбин илә-бодо куоттардағым
бу абат! Киңи киң хардытын, киңи усун биун сәјмәләбытым-
батыснытым тоғус цыла бугун туолуоға курдук. Бу тоххору
муңнап-сордон, әрәдәйән солбонутан, албыннан асараң, кубулуңан
куотан, сорох ардыгар ханнык дйәбит батастах сәтахтах әр киәи
бәрдә буолаң, цахтары кытары тантасан цырбајан сытар буолар
дбия, оғолор — ону хаја дады батастах сәтахтах әр утүөтүн
«цахтары» дйәммин, тутан ыламын, ијә сылгылах бәјәм дү?
Сорох ардыгар утүө ылаым сүлнәх уөрүн атыра буолаң биәңә
кәстән маңијән әрәр буолар дән — маны хаја дады уөрүн аты-
рын «цахтары» дйәммин сйәтән сылгылах бәјәм дү? Хаја муңму-
нүи!.. Сорох ардыгар ханнык дйәбит байлыат ылаым батылах

1) Въ подл.: дарда-сыәргата.

барагаі маны оғуса буолан, ынах хајан, курбаја турар буолар дібін — маны хаја даіды оғусун «џахтарым» діяммін сіятә сылҕыах бајабініі дү? Хаја әраібініі дү!?. Сорох ардыгар көтөр кыпаттаҕа кыл өксөкүтүттән улахаана аччыгыҕыгар, чычабыттан чарыасыгар ділі, хаја көтөр әгіһа бараі, ону барытын утуктан кубулунар — бу маны хаја көтөр арасынаҕын «џахтарым буолуоҕа» діяммін хајан аҕа тута сылҕыах бајабініі? Сорум іні дү! Бу кәиҕинә сурар атахтаҕа, улахана — тајабыттан, аччыгыја — чычырыканыгар күдәҕігар ділі, буолан кубулунар, барыларын үөсүнүн ылаан¹⁾ сылҕар буолар іні — ону хаја кыл тајабын дү, хаја кыл чычырыканын күдәҕін «мін џахтарым» діяммін хајан тутулаан²⁾ хамыјан ісіәх бајабініі? Абаккабын іні! Ол гәиҕә сорох ардыгар далаі [утун] џалкытар, салбан кутуруктаҕа, сандалы бастаҕа, кыгарар цантаннаҕа салыһнаҕа балык, улаханыттан сәмаі кыратыгар ділі, хас арасынаја бара барытынан кубулуһан, устан, сургујан сылҕар буолар дібін — ону хаја даіды балыгын колҕунун ү ахсын араҕ³⁾ барбытып, бары от-мас төрдүгар крбігін ситән, туган, «џахтарым» діяммін ситән сургутан дү, улаах ісіккә халаан дү ілја сылҕыах бајам ібігә дуо? Сорбун іні, сорбун! Аідаһнаҕа абасы сиріттән орто даідыга аһ маҕнаі күнүс ырыма ылаы, тојук туоја табыстаһыһа — сүбу курдук џахтар џара, сомоҕо⁴⁾ тһимыта албыһан сылҕыаға діабітін дуо? Алларбаы даідым аһаға сәт-сүт гыһан, күлән, алларастаһан көрсүөх бајалара 'ні? Ол кінәләр күлҕләрігар, алактәрігар крріәм крріәтә бу орто даіды отун-масын аҕа сылҕан, үөнә-көјүрә буолан халыһам... О! татат! О, бабат! сүібун сәібын! Куотгардым діә санабытым — џакітән ситтәҕім курдук буолараі?.. Далбараібын, чычаһыһын, күмүһүн, күбрәҕәібі ситтәҕім іні! Цакітән түмүк даідыга тубасисәр діән, буомчара даідыга булсар діән, сір-даіды ыһсытыгар симиәләсән кәләр діән маны аттөллара іні! Іәхәјкнін — әккірір дә, оғолор! Куохајыкпын — хохоңиүр⁵⁾ да! Сажы-

1) Въ подл.: джөһөнһонь ылар. 2) Въ подл.: тутулан. 3) Въ-есто арас. 4) Въ подл.: соллоҕо (?). 5) Въ подл.: хосонһур.

кабын саргылабым! Буллабым, ситтаҕим буолуоҕа абат!» — диин баран тутт буттах, төттөрү сэлгэхтэх тiмiр кымыҕылаабынан Ыруң-Уоланы баҕатин дiкi аргитi тардан ылла аттары баҕалары. Аргитi тардан ылан, сыарҕатыгар бырабан баран, атабынан сiгiр-рэхтiн, тобугунан батты-батты отуҕиин кiбисiн баран, сiллiрiн цуккугуҕута турда. Сiллiрiн цуккугуҕута iсгiҕинi — барыңны¹⁾ цахтар туох диин уорiппитi дi — сол курдук iттi-ыллата Ыруң Уолан.

Онуоха:

— «Iai, bai da, dozor! Kiriik-tabanii — sainyin-suyuyi! Бу абасы абыс улусугар, аҕы тобус улусугар атырдыахтара буоллаҕа мiҕигин — «цахтарым» диин сiҕиин оготун тутта сылҕы-быт диин. Бу мааны iлiн оттуҕар кiсiҕэхэ кiҕeр буолаҕабын! Миҥ даҕаны уруң кунтан сутуоҕиҥ дiлi бу гурдук буолтум диин кiсiҕэхэ iтардiх буолахпына — тас таңарам таңары кiрдiн, мас таңарам батары кiрдiн, кiруң кунум кiтуру кiрдiн, туос²⁾ таңарам тобулу кiрдiн, хаидыбыт хамыҕах аңарын саҕа хампар-хаi ыҕым хабыры кiрдiн! Ииҥ атабым тосто iлiҕинi, кунҥах таңарабын бiлiр iрдiҕинi, iҕигин iрi кiрсубугум диин кiсiҕэхэ iттiҕинi — ол кiрiтi оттон³⁾ тыллах сыҕахпын усулу тардан ылан бырабан кiбисiҕэхтiрi буоллаҕа дин! Аи даҕаны⁴⁾ iтiр iрi буолаҕабын!» — диин баран Ыруң Уоланы суоҕиҥ iтiп кiбисiтi.

Иiҕi гинан баран, бырастыласан-бырастыласан баран, кiҕe-тiҥ-кiҕeтiҥ баран, арахсан, абасы iлiн бара турда, аҕы арҕi бара турда. Асысан iсiн, аҕы кiсi уруң кiмiс кулускатиҥ тiлi тардан ылан улту бырахпыта — уруң хара суруҕа урiллi тустi, кiсiтi ыллабытынан-туоiбутунан, кулбутунiҥ-бiнбутунан хамса аҕаһага турдулар суоcулiрiҥ урбутунан.

1) Въ подл.: барагы. 2) Въ подл.: тас (переправлено пзъ тос).
3) Въ подл.: отто. 4) Въ подл.: яһыдҕа яһы.

7.

Абасы кісі, абыттан арахсан ажаннан ісан, мағы саты ажаннан ісар хатан тігірік таҭахтах оґону көрсө туста. Бу саты оґо, утары хаман тіҭан калан, сыарҭалах атын басыттан хаба тардан ыла. Онуоха абасы:

— «Баја, кіар¹⁾ бар ашта! Ханнык мауык хаҭар халлан уолунаҭышы? Халбары! Атахкынан туотчаты буола-буолаҭын, бајаҭинан чычактаҭар ама ачыгыи, чарыастаҭар ама намчы буола-буолаҭын! Баја, бутуң аҭа муңутагың, көхсүң ситгин, уңуоҭуң кытаттын, иңірің таиідін — ол ғаиҭина миана буолумна киміана буолар усугуон? Онтон билігин баласка кабістаҭахха billian суох, асабыт кісі астыныа суох, сиабит кісі тотуо суох. Кіар¹⁾ бар, кіар¹⁾ бар!» — дїаҭа.

Онуоха аҭы кісі:

— «Мин іҭабин-аҭабын көрүстүң дуо? Мин іҭабин-аҭабын хажатың?» — дїр.

— «Суох, бір да хамсыр харамаҭы, тыннах кісіи, иҭинан сыраїдаҭы, у долгун тыннаҭы көрсө 'ікпін!» — дїр.

— «Суох, ан көрсүбутуң буолуоҭа — хайтах көрсүбат буолуоҭу? Аҭ!»

— «Хайтах-та көрсө 'ікпін» — дїабитиҭар абасыны аҭы кісі:

— «Сіан баран маҭјасїрің буолуоҭа — хажан көрсүбат буолуоҭу! Баја-баја! іскін тиїрї тардан булуом абат!» — дїан баран, сыарҭатыттан саҭастан тусїран, саҭатыттан умсары баттан, самнары уктуби баран, хатан тігірік торбскотуван іїпін иҭїрї кїлїан көстүбүтүн тоххору тасыїдаҭа бука²⁾: — «іҭабин-аҭабын, көрсөн бараңдын, ан хажабыгыңы?» — дї-дї.

Онуоха абасы:

— «Көрсүбатаҭым да көрсүбатаҭым! Абыгаї!» — дїан ісар.

Ол ғаиҭа абасы іккі хараҭын таса анжан баран:

— «іҭабин-аҭабын көрсүбутуң дуо?» — дїан ісар.

1) Въ подл. вездѣ: көрѣ. 2) Въ подл.: булка.

Абасы андаҕардах¹⁾ кісі буолан:

— «Көрсүбәтәҕим да көрсүбәтәҕим — өлөрдөргүн да көрсү-
бүтүм дйәм суоҕа» — дйр.

Иккі илгін тосутта:

— «Іҕабин-аҕабын көрсүбүтүң дуо?» — дйән ісәр.

Абасы андаҕардах¹⁾ кісі буолан:

— «Көрсүбәтәҕим да көрсүбәтәҕим — өлөрдөргүн да көрсү-
бүтүм дйәм суоҕа» — дйр.

Иккі атаҕын булгу багтата:

— «Іҕабин-аҕабын көрсүбүтүң дуо?» — дйән ісәр.

Абасы андаҕардах¹⁾ кісі буолан:

— «Көрсүбәтәҕим да көрсүбәтәҕим — өлөрдөргүн да көрсү-
бүтүм дйәм суоҕа» — дйр.

Бу дйәбитигәр, хайлыгынан²⁾ тосту әрйән баран, тыллах сыңа-
һын, усулу тардан ылан, быран кәбісәр. Иңә гынан баран, тймір
парты сьарҕатыгар лычыграччы өтүлән баран, агын арҕа дйкі
салајан баран, сьарҕалары баҕастары кыдан кәбіснйтә — иңкйр-
лаңкыр сйәлән халбыт.

Бу гыммытын кәңјә, абасы абасынан, өлбн бараң, араҕан,
арҕа дйкі барда; аҕы аҕынан аҕатын-иҕатын суолун батан істә.

Бастан көсөн ісәр әлбәх цон, қиләригәр тйҕяхтәрә уе хонук-
тах сйр халтын кәңјинә, хопон озордулар. Ол озордохторува —
маҕы Ёруң Уолаң қиләтигәр халбыт багыса, маҕан кытазык кыл
буолан, утары көрсө көтөн кылбајан тйҕән кәллә. Бу кәлән, убајын
дйјлбагәр көтөхтөрө тустә. Убајын дйјлбагәр көтөхтөрө тусән
[баран], аҕиәҕин-тыпыаҕын, саңарыаҕын-иңәриәҕин бәтәрә өттүнә,
тус арҕа дйкіттән, уе кырбылаһ тймір тымустәх хара суор буо-
лаң, көтөн тйҕән кәллә хатарча атаһ кытыграһ Бараччы. Бу көтөн
кәлән, уе кырбылаһ тймір кісі буолан, Ёруң Уолаң иңјгәр кулукус
гына тусән туран:

— «Алматыка, добочукка!»... Алматыка, тојонугум! Ајигин —

1) Въ подл.: андардах. 2) Въ подл.: хайлыгынын.

дйәтә-уота, сирә-дадыта, кісітә-субеутә хайтах турар ібіт дйән — көрө-істә барбыннар балысың, мйігіттән тәскіліән, куттанан, сир басыгар атабар, халлаң улабәтыгар мәнә көтөн баран халлары гыммытын ситән ілјәммін дадытыгар озордон кәбісіәм дйән батыса сатән кәбістағым, — онтукам бу куотан кәлән озордоґо. Уңуохтун сугән бәјәтә суох буолағына — доғорум кәлән: «хаја хан царалы уолаттара, хаја абасы аймағын албына, хаја кубулағата, кәлән, ілјә баран халлағай оғобун?» дйәғә дйәммін батыса сырыттағым. Ону, цахтар кісі буолан, «мйігін сйәрі гыннағә» дйән, сосуја көтө сырыттаға. Бајан-тотон дадыгар-сйргәр төңүнәхкнә маңяны-сулуну саныах буолтуң хаја?» — дйр.

Онуоха Ыруң Уолан әтәр:

— «Маңяны-сулуну ағалыах буолан бараммын тылбар турарым ханна барыағай! Маңяғын ағалтым, бар!» — Ілјә дйән баран, бйлігі маңяи абасыттан басыбыт цахтарын бйәрәр. — «Ігі бәр кәсәм, маңям» — дйән: — «аны йн абасыгыттан арах, ајы кісі буол, кісі-хара буол!»

Маныха цахтар кісі:

— «Аләта, оғоло-ор! Муңахтан муң арахнат, арайдәхтан әрәи арахнат! Мін кнйәхә тахсыам кәріәтә — устар далаи чубуңагәр әмйә тәһән бйүбәм. Хара тыа цылаң маса әмйә ујуо суоға дуо, орто дады күбөх ілбісә әмйә хотуо суоға дуо?» — дйән баран, маған тулук кыл буолан, халлаң йлн туспатыгар көтөн, әләс гынан халла.

— «Ә, доғор! Маңаиан аллах цахтар кісі саната асынабар кылгас дйән өс хосбно, үгә домоғо гыммыттара кйрүк-тә ібіт, оғолор! Мйігін: «бйр цахтары ісәнән харгытыах кісі буолуоға» дйән дү, «санынан тоғоруох кісі буолуоға» дйән дү тәлгәріјан тураң барәхтыра бар абат! Ситіліәғә буолуоға — ситіәм буолаға абат!» — дйәтә да кәңјттән, үс кырбылаһ тймір тумустаһ хара суор буолан баран, көтөн, күлүкүс гынан халла. — «Маңяғын-сулугун бйәрбйккәр басыба!» — дйәтә сацата бйлләғәр.

Сйр халлаң улабәтыгар күлүкүс гыммытын кәңјнә цахтар кісі саңата тыңкыначчы часкыда: баран тутан ыллаға ол.

Уруң Уолан ҕиэтигэр-уотугар, сиригэр-даидытыгар көсөн күөҕэҕин тэҥн каллаҕина — ого-маса Уумуга диин, сира-даидыта кииргэммитэ диин, сылыгыга-ынаҕа уөскэбитэ диин хаяа кылтаан барт буолбуг.

8.

Каниттэн хатап титирик таҕахтаах уоллара кэлэн исэн, аҕатын сирин илэх-саҕалаах иҥэ туру даидытын илин чэрчигигэр кэлэн баран:

— «Мийигин киилэр оҕолохтор оҕолорун оҕолууларын курдук оҕолоботохторо, иҥэ-аҕа төрөнүгүн маһылыбын курдук маһылабатахтара. Мин киилэргэ барыам кэриэтэ — атахвар биллэриэм!» — диин баран хоргутар аҕатыгар-иҥэтигэр. — «Минэхэ киилэр ити астарын бирда күөстэн биэра 'ликтэр, сылас хөиноругар бирда утута 'ликтэр, бирда сымнаҕас тылларынан кансата 'ликтэр! Мин бу кэриэтин аҕаттан да аһыллыбатах киэи, иҥэттэн да төрүүбөтөх киэи буолум, иҥэ-аҕа даҕаны убуун сийбөтөх киэи буолум!» — диин, сысыга киирминнэ 'ра, илин цаңы саҕатынан собуруу дикэ бара турда.

Масы, тасы барчалан, кыра аһысын талаҕы — киэи атаҕынан кэсэн сумаидан иҥылааччы таһан-талгэтин барарын курдук — таһсан симаһитан барда.

Өр II, өтөр II тас устун аҕаннан баран — араи бир түөрт улахан тумул түөрт өттүттэн тумусахтан кэлэн анҕар даидытыгар каллаҕина — арылас кус сымбатын умсары урбут курдук туруорбах тиир балаҕан бар. Маһна тэҥн кэлэн, туруорбах тиир балаҕаҕа киирэн каллаҕина — киэи иҥэтин балыса цахтар, киэи аңија Уруң Укаидан-куо кэлэн оморор [абит].

— «Баи да, ноко-о! Бу даидыга аһ хаяан каллаҕиңи?» — дииэтэ бу илэлэх цахтар.

Маһылаха:

— «Мин кэлиминнэ хаяһамыи? Аҕабыттан-иҥэбиттэн хоргутаммын маһа сир баттах каллим. Хата аһ хаяан кэлэн, хайтах бу даидыга кэлэн илэлэнэн оморобун?»

— «Хаја, мѣнѣн мағы ан аҗаң Кытыграс Бараччы дѣан абасы іккі кісі іккіәрдіңән мағылаҳ кісіәхә бѣртә дѣбін!»

— «Цә, кәләңңи, хаитах озоробун әмиә? Абасы іккі кісі іккіәрдіңән¹⁾ кісін хаитах озордор әјігін?»

— «Мін оҗонјорум бәрт кусаған, абасы мағылаҳ кісі буолбатах. Асыр асынан харгыга 'лік, таңнар таңасынан тоңоро 'лік, бәјабин тантыр, мін дағану абасы көрбөппүн. Сін учугәдѣк озоробут. Цәиттән барбыта өр буолла — хата ону күтә сатан тәсіјимнә өлүм! Уон хонон баран кәліәх буолта; уораннах отут хонво — тҗох ханнык буолта буолла?»

Иңә дѣан баран, цахтар, тахсан, ас килләрән, күөстән-астан асатта сурҗун.

Бу озордохторуна — чочумча соҗус буолан баран, ысы ысыттан атын, кылас кыластан атын, хасы хасыттан атын буолла. Маны, тахсан, ісilläн көрөп турдулар. Бу турдахтарына — тус арҗаттан ысытән-хасытән, куталәх уотунан усуран тјјән кәлә, сурән-көтөн, көлөсүн ағыстан-ысыллан тјјән кәлән, бөлөх-бөлөх хасыран баран, бөлөх-бөлөх кылланан баран, билігі кісіні:

— «Ханнык түөрт харахтаҳ харылаҳ хара ыт, албын-түөкүв, цәәбін цәә гынап, ооппун уот гынан озоробун?» — дѣан баран үрдүгәр сапта түстә.

Үрдүгәр сапта түсүтүгәр:

— «Сүі, доҗор, бу хаја дады уолугунан көрбүт уолусханнаҳ, цалысханнаҳ, уохтаҳ абасыны²⁾, доҗо-ор!» — дѣп баран бәтәрәҗі кісі ілгін ілгигәр түбәсіннәрдә, атағын атаҗар³⁾ түбәсіннәрдә.

Уолук уолуктарыттан ылыстылар да охсуспутунан, анҗыла-ласпытынан бардылар — өлөрсөн кумаластылар. Бу буолбуттарыгар цахтар, кәлән, быса сатән, әртә да сатән кәбісәра. Кінілар салгынпарыттан, учча таңасын курдук, антаҳ ыраҳ көтө талабаччыја турар.

1) Въ подл.: яккердянянь (= әккіәрдіңән). 2) Въ подл.: асыны. 3) Въ подл.: атагыгар.

— «Туох буоллугут? тохтоң, болжоң!» — дйр. — «Хайтахкыгы бу? Тохтоң, болжоң, урулу буолбаккыт дуо? аҕы абат, сат абат! Урайың, ірімэң, тохтоң, болжоң! Уй, тохтоң!»

— «Бай да, доҕор! Кірүк-таҕан!» — дасисаннар, білігі җон, угарыта көрсөсөннар, сыраі сыраідарын көрсөсө турбуттар: — «Туох буоллахпыты, хайтахпыты?» — дйән, ілі ілілэрттән сіяттисән, кірән барбыттар.

Ілі ілілэрттэр сіллэсән бараһнар, імэрісән кэбістлэр аттарин-тірілэрин өлөрүмүттэрин — онуоха осон халла быстыбыта-өйдүбута, ханнаммыта-сіннэммитэ. Іңя гыммыт кэңя, Кытыграс Бараччы атар:

— «Бай! Бу, мін суохпуна, җабін җаланан, уонун уоттанан олортоҕо туора кісі дйәммін уордајан, уолујан җусулаһнаҕым!»

Аҕы кісітэ атар:

— «Бай! Бу хайа күтүөбун сіабіт сөдүккэ сурдаҕа, абасы барда, калан, җаттін җиллэри гыһаҕа? дйән өлөрсүбүтүм. Онуоха да туох бараі — алҕаска буолаҕа дйн, тутустаһыг дйн, учугаіді буоллахпыт!» — дйән.

Туксан, асан-сіән олорон, Кытыграс Бараччы атар:

— «Ға, бу мін тымтан-урдајан кэлбт төрүөһүн²⁾, кыһан-кысыран кэлбт төрүөһүн²⁾ кәһсін — дү³⁾? Бу ән, доҕор, бајан бајаҕанан, мәјиләх бајан мәһәріјан, санәләх бајан сајаҕанан, өйдөх бајан өсүлән, сәтгәх сырыны сылҕыбыккын, саҗкәләх тутуну туттубуккун, абасы бухатыра Ачыраман-Чачыраман-бухатыры іккі хараҕын тәһпккн, іккі ілігн тосунукукун, іккі атаҕын булгурунукукун, хаһлыгын быса әрпбккн, тылләх сыңаҕын усулу гардан ылан кәбіһпккн, іңя гыһан баран көңдө көхсүн сыарбатыгар уран баран, өтүлән баран, атын кыдән бһшыккын. Ол сыарбаләх атыра абасы ағыс улусун толору сылҕыбыт. Бу абасы іјәтә, Тімір-Лыһычыаха дйән әмәхсін, әјләхә баркә дйән абаланан, баркә дйән тымтан, баркә [дйән] хоргутан, сус ордуга сурбә

1) Въ подл.: джюгюлянягимь. 2) Въ подл.: төрүөһөн. 3) Въ подл.: до.

курбалъын кубулаатын көсөрбөп, ағыс уон ордуга ағыс ара́т ап хомусунун, албын циккәрин алабаран, сәйтә былас тими́р дөлан куталах уот тылынан кундукта́х күндүк аңара дадыны оттору-мастары хасты́ салан, сир арасына́и үбнүн-көжүрүп сир арасына́и улабатыгар саба тибіран, ажаннан ісар, а́н аккын аттан, а́н су-рахкын са́яналан, а́н бекүн бөбгөйдөн ісар¹⁾. Бу үбнүн-көжүрүн өлөрө сатаммын, уотун хомусунун умуруора сатаммын өр буо-лум. Цә, мамы ха́йгах субәләни́ахли́и?»—дйәп сана булаллар. Бу сана буланнар: — «А́и, дйабатар дйә́ни! Ар то́юн [а́ба курдук] а́баттан а́йлыбыны́т, кубә́и хатын і́ә курдук і́әттән көстү-бунпуг. Бу буолабына — а́бабыт то́юңо, і́әбит хатыңа баран көрүөхпүгүн²⁾ — дү? Ол — кырца́ас цов: кинилар субәлә́ра билә-бә — дйән бардылар үсүөн Ы́руң Уола́ни́ахха.

Бу бараннар, а́баларын цйәларін чәрчигі́гар, сасыярда күн тахсытын са́папа, цйә тасыгар тйәннар — уол бастың сәргәти-гәр о́йбөн турда, билә́а Кытыграс Бараччы цахтардын күләтин ха́ас дйі өттүгәр хорбо́юн турда. Ол турдахтарына — а́балара Ы́руң Уола́н тура́н тахсан, уолун көрө түсән баран, күләтигәр төттөрү көтөн түсәп, өнүөс үрә́х то́юду охтубутун курдук цйә-рәли́³⁾ муос сатын су́лбу охсон тасаран ки́аптәбитивән барда, уолун дйі тутан баран. Маныаха ха́ас дйіттән Кытыграс Ба-раччы кині́ дйі саңарда-иңәрдә:

— «Тоух буоллуң, то́юн кырца́ас⁴⁾? Тохтө, болбо́и! Аккар-ха́ңцар хайсаңцын, ба́йәйттәп төрбөүт о́юну өлөрбү гынабың дуо? Ха́а кы́ а́риаккәс кы́ла дйән уолгун бултары гынабың дуо? Бйіги́ а́йа́ха кутгах ба́йәбит кубулу́ап, сүрдә́х ба́йәбит сүдү́ап, куттанан-куо́ян, саварба́н-саньы́ян кәлә́н турабыт... Хата бйі-гиві́ а́н өлөт өттубутунән субәли́а, кйіти́яр өттубутунән кә́нсия! Бу о́оң, а́н кә́нйигттән кәлә́н ісә́н, ма́зы а́йгін көрсүбүт абасыны и́лгін атабын тосуталап, хара́бын тәсән баран, көңи́бй көхсүн сыарбатыгар ұран баран, атын ұра́н кы́дан быпыта. Абасы

1) Въ подл.: пйяринь. 2) Въ подл.: керёхынюнь. 3) Въ подл.: жереле. 4) Въ подл.: кырджас.

аймаҕын, аҕараи улуусун барытыгар сырытта. Бу абасы іҕатá, Тимір Дыппычыаха-амаҕсиң, бу оҕо атыгар, бу оҕо оҕеун саҕыа-тыһ саҕыалап ісар. Ону кини киі да күсá, сарі да күсá кыаҕыа суох күсүһүн, турҕаниһан кыһаттах да кыл күөтүө суох киһиттэн. Бу маны хаҕа субаһиһан, хаҕа санаһан биісігі киһиттэн бисавыах-пытыл? Ытык кырдаҕас, субаһи!»

Онуоха Ыруң Уолаң:

— «Баи да! Хаҕа улуҕаріи дү? Баҕа, миң амаҕсиңҕа кірим, ол киі субатá били!» — діән баран амаҕсиңҕа кірбігігар —

— «Төрбөнүһүт буолаҕа... Ыруң хара сүрүккүттэн анала буоллун: олох аккын биар, миңиң барды!» — дір.

Онуоха Ыруң Уолаң тахсан аҕар уолугар:

— «Миһиһа олох атым бар, ону миңиң бар! Сир-даиды ыһы-тыгар бајатиң бајаріиһан көрөһүңүң хаһтах ҕасаттараҕын дү, ҕаса-ҕаҕын дү, киі араи онтон ара төһүһүңүң, манаһа ара калбатин! Остө-һүңүң өсөгөидөһүң, састаҕын ҕаныдың! Миһа калан уеун үйүҕар дукурдабатың, катит кәсібар даҕи діһиһбатин, быҕаңмар-кәсібар, сирим-даидым ҕарҕитигар, ҕиһм-уоһүм туонатыңгар калбатин киі!»

Маны істән баран, оҕо сурдүк діән уордаҕар:

— «Аһыах ҕон аһатахкыт, ыһыах ҕон ыһахкыт, быһыах ҕон быһахкыт. Урукку да өттүҕар іриһаһ аскыһын ігітік сіһи көрө-’ікиһи, сылас ҕиһитигар сыһаһаһтык утуһан көрө ’ікиһи. Бар-даҕым, учуҕаи! Миһ аҕиттән төрөһүңүм буолаҕа, аҕа! Туттар сәһкиттән охтөх сәһын кулу!» — дір.

Онуоха аҕата охтөх сатыһ тасаран биһрр. Онтун ылан ба-рап — быраһтыи да суох, доруоба да суох — сысы дікі ыты-сын тосуһан баран хорҕабатыгар ыңырдәх уһиһаһ ат сіһиһи тјһи калла. Охтөх сатыһ курданна, атын катит тасатыгар, урдук һоруһуһгар, сомоҕо тоһоһосугар хасыһабатыһан аһиһи тјһи¹⁾ миһа тустә, хара сіһиһи төрдүҕар хам сыста тустә. Иһа ғыһан баран, тус соһуру дікі кіриң, сіһиһиһиһи туманнаҕа турда.

1) На ряду съ произношением тіи существует и произношение тii. У Худ. долгота вообще указывается очень рѣдко.

9.

Өр һи сiällärtä, өтөр һи сiällärtä, үрдүк үтүө тумулу өрө сүрдүп туманнатан табыста. Сір халлан ыпсытыгар, аҗы иккі абасы иккі сирин ыпсытыгар тiдäҗинä — анара дiкi өттүгär күпдүктäх күндүк аңара сiртän öлү уота өрө өрүкүҗän усуран исär, көстөх көс аңара дадыттан сiр кусаҗана, үөнä-көҗүрä саба сбилап исär.

Маныха тiҗän, атын көмнөхтөх муңур харыҗаҗа түсän кибетä. Бу гынан барап, көрө (түсän) турда; көрө түсän барап, саңара-иңäрä, äтä-тына, ыллы-туоҗа турда:

— «Өөр үтургәннäх өсбүллäх үрдүк цылым үннä, сүтар халар күнүм буола! Тоҗус тоҗон аҗыттан тутузуктäх төрөбүт уол оҗо буоллахпына — тоноҗос кыл тоноҗосун тутуун туруору туппур курдук торулас тыа тоцкуначчы тыалырап кäl! Тураҗас былыт тобураҗы тохтонот добүрäi¹⁾ маҗан халлаңҗа тохтөн тураңҗын лохсун толон самыр добдуграччы²⁾ тбронон кулу! Кырбыи кыл кынатын кырытын кыптбиди туттан барап көтөрүн курдук кырылас кыскырдах тыал кырылаччы тыалырап кäl! Кыданыах кысыл былыт, кынан тахсаңҗын, кбрнаҗы кытарбат, кырса бiллiбат кырәскалах кыраi маҗан халлан кырыс өттүгär кыттан тураңҗын, кыданнäх кырамаi хәр сылыграччы тамалан кулу!»

«Äтәҗiän äппäккiän» дiабит курдук, «сiттiäm iстiбатiäm» дiабит курдук, санä хоту, äннiтiн бысытынан, хәрäбн, самырдын, тыалдын, халырыктын тамалан-көмнөбүрән, кыскыдан араҗачитан тiҗän кällä. Бу мантан төрүөттän, бу уот-күөс умулап халла, үөн-көҗүр өллө барыта.

Ону, тохтөн, көрөн турда: тоҗус сиринан токур, аҗыс сиринан баяттыҗас, бiäs сиринан баттäх, үс сиринан бугүҗäх алта баттыктäх таҗаҗынан халыграччы таҗахтанан, наңнал тäs бус дулаҗы бärҗәсiтiн түңнäри катан, тахсап исär абасы кыса Тимир Дып-

1) Въ подл.: дө бурай [добун бурai?]. 2) Въ подл.: тобдуграччы.

пычыаха-амӕхсин. Бу тахсап исайин кӕрӕн турап, бу киси ырыа ыллата, тыл агта:

— «Аба хатыным, хатын аҕијим, ытык кырцаҕас, Тимир Лыпычыаха обургу, баја, тохто, болҕо! Ос аҕиӕх тыллахнын абат аҕиӕха! Бу мин киаң хардыбын саҕыалап, усун оймоммун ирдӕн исар кисиң, ӕстӕбун-састабың мин баҕабинан — ытык кырцаҕасы, кариӕс-хомуруос кисиңи, аҕиңин «арӕйдӕнӕ сылҕыаҕа» дӕн — бајам иӕ-бодо кӕллим аҕиӕха: мань ӕстӕхкун-састахкын, мијигин — кӕцулуң — хаитах ҕасајабын. Ўруң Уолан — аҕиңин «миӕха калбатин» дӕн — мијигин аҕиӕха битта. Маныаха мин аҕиңин, апы бачча калан бараммын, «ханиа куотуом» дӕн, арӕидӕ да сылҕыамы? Бајалин-бодолун, агтин-тириин баласкар иӕ-бодо кирӕн биариӕхнин уса тоҕсококун урдук халлан осутугар хата, аллара сыҕахкын сир ҕибиҕигар талҕа, аҕахкын ат, самыактах сыҕахкын арыи, кулустӕх сыҕахкын тӕлӕрут!» — дӕбиҕигар абасы кыса амӕхсин ӕрӕ кӕрӕ тусан баран:

— «Кирцик-таҕани утум ситим кӕрсӕ цон буолахкыт — андӕн аҕиӕхкит дуо! Ӗстӕхпун ӕсӕгӕйдӕн, аҕиңин арӕ ситан баран, мин антах, ан аҕаҕар, тоҕо барыамы? Ўруң Уолан туох буруйдаҕай? Мин аҕиҕиттан хоргутарым даҕаны балах буолуоҕа дуо? Ўӕ талах курдук уӕталҕитик¹⁾ унан исаҕин, ӕтӕр уҕалӕх буолуоң иҕиҕар (ӕлӕрсубут ӕлӕрӕн кӕбиӕр ӕбуҕа²⁾ куолута), ан кивини кыабытың да иҕиҕар, иҕи курдук муңун муңуан, арӕн арӕидӕн ыппыккын кӕрӕн баран, тӕрӕнпӕт ӕгӕлӕх киси сураҕим асыммат, сапам хаитах хамнабат буолуоҕай³⁾? Чаи, кал баттах, мијигин арӕидӕма! Барка дӕн курацхарап кӕллим кутујам куолабыра тусуӕбун, сиксигим сигирӕ тусуӕбун!» — дӕн баран аҕабын атар улахан бајалахтик.

Аҕабын аһыҕа, похтолох сураҕи кӕбӕрӕн кӕсуниӕ, сӕркӕлҕиҕин турар сисин уӕса чиркӕлҕиҕин кӕсуниӕ. Маны киси сатын, охтон баран, аҕабын утун устун ытан, тардан кӕбиҕта. Опуоха абасы кыса уса аллараҕы тумсун тӕлутӕ тытан ылан, сыҕабын тыаса хап⁴⁾

1) МА.: уӕталаҕитик (см. стр. 107, выш. 5). 2) Въ подл.: ёмюҕя. 3) Въ подл.: буолаҕай. 4) Въ подл.: хат.

гына тустă. Ышыг ох сисин үөсүн быса, нохтолѡх сураѣин үөлѡ көтѡн, канѣки хажабасынан супту көтѡн тахсыбыт.

— «Абытай! бу аллах кісі калан тустаба арчмин-кылыны!» — дір абасы кыса. — «Ажаннын каламмин, ажан чуора охсов, тулужу-мары гыным. Барт кісі буолуох кісі ібіт — сыата сыгытын, атай амтанын, бутгаса кытанабын!» — Бу гынан баран: — «Үөсүрдүм абат — абытай ини! — сураѣим-быарым ыарыда!» — дян, иня баран, дар гына тустă, иги бу дикі тамтарыталай.

Онно-манна бајаттаңнан бара сылјан, онно-манна хардах бу-гул сабаны орујан хотуолаталай кабіста.

— «Бука өлѡру гыным абат бадаба! Үтуѡ кісі буолуох кісіні сиймин бука хайтах дабаны өлѡру гыным!» — дір.

— «Кунтан ыитан төрүттѡх көстѡр ајы оѡотугар, күскүтүн аранаңцит, ілѡ-бодо сийхөит дияңцит, калбат буолуң¹⁾ дян канѡ-даски канѣки кангит уја тоххору, — кістанан баттанан²⁾ сытаннар каманѣи өлүннѡн каланинар кабирѡтан сир буолуунар¹⁾ дян карѡас тылгын кабіса бар канѣки цоццор, амѡхсиан!» — дір оѡо.

— «Абатыја! бу турар ібіт абат!» — дян өрѡ хасыра түсар: — «кал, арайдѡма да, буобакка-а, кун араја гыныма да, аны бирдѡ илгин харала!»

— «Чаи, игичанан да сѡн буолуоң!» — дір.

(Ону кини іккісін оѡустабына дү, астабына дү — тиллѡх тустѡх; ону билѡн ајы кісі буолбат абасы албыннабытын да инјигѡр).

Тѡјан-тѡјан баран, өлѡн халла абасыта. Өлѡн халбытын бу дайдыга дѡлѡи кырбан, дѡлѡи аллѡн, ысап кабіста.

10.

Іјатигѡр-аѡатыгар тѡннѡр өттѡ тѡјан калан — іјатигѡр-аѡатыгар тѡјан калла. Бѡрка дян уордајан, бѡрка дян тымтан — урдүк халланы үөгүлѡтан, нас туѡртүганѡ³⁾ тигинѡтан тѡјан калан — ијѡѡѡ кирѡнѡ ијѡ тасыгар бастың туннүктѡрин урут холуодатын⁴⁾

1) Въ подл.: буолуунар. 2) Въ подл.: баттана. 3) Въ подл.: төрдѡ тѡјани. 4) Въ подл.: колодатыттан.

абыс күндүк дэҕыттан саандардан тусэрин, куо ҕаллнк кымчэбыт- тынан илэн илсэхтэн туран ҕалларин өрө андаһһаҕа турда; Үс салҕасыннар ҕалларин уруҕ күмүс урут өттүн сибэргэнэтин басынан [куп] кылажан көстүөҕар дили өрө көтөҕөн кабіста. Манылаха хар курдук аҕтаҕ, хатын баҕалаҕ, хатаһ-чич саңалаҕ, моқотхотх хабарҕалаҕ ҕата хатын амаһсиһ, хаңас дикі хатын особун хоро- туттан тардыстан баран, налэҕан-хотоҕон туран:

— «Ноко кісі, тохто, болҕоі! туох буоллуң бу?» — дір. — «Орусуібут¹⁾ санаң Үрайдын, халҕаібыт²⁾ санаң тарҕатын! Мин аҕин төрөһһүтүм, уон ыи тоххору иңір тарасам ісігәр інаҕас ба- ҕэҕин ірән-іччілэн іһнітім араіданан туран. Төрүөтэхкіна — үс күн- нах түн тоххору аҕим ыалҕыбыта, куттаммытым, санарҕабытым. Онтон оҕо баҕэҕин улатыһнарбытым. Міэхэ улаханһык, ітіннік омуһнахтык уордаҕыма — аҕы буолуоҕа. Хага мин аҕин сүба- лім, ат миңа біарім, кісі-хара буоларҕын цаһайым. Іста сарҕа- ҕаііаһ, көрө колуҕан тур, чахчы таҕан, таба өідөн [тур]. Ат миңа аттаһнахкына — атың буоллуң дии: көргө миңар, күндүк уста- лах, көс туоралах, көхсүттан көтөр күмүс кыһаттаҕ көр цаҕыл күөкәлі маған аттаҕ, күнү көрө төрөбүт Кустэх кісі Көһчүө-бөбү діһ [буол]. Аһ цахтар кісіһиһ падалах буолуоң, кыс оҕонһон кысаһалах буолуоң, іаріма ҕаң іччігіһан ітаҕастаһаҕа, аһ уо- туң аналлах аргыла суоҕуттан аһмасыһаҕа. Ітар сүөсүң куруө- лах-хасалах буолуох куолулах, төрөтөр оҕоң уҕалах-бісіктэх³⁾ буолуох куолулах! «Бараҕаі ҕам⁴⁾ маңаіҕы манабыла, сөһтөбүм- цуөбрәлэҕим, таңһаҕим-таҕиллэҕим ханна буолуоҕаі?» дии саһапа- рың буолуоҕа. Бу буоллаҕына — сатта сыл тоххору аһһік аһ- мах баітасын барбыт біа сылҕыһы өлөрөңңүн, Үсаҕи утага ғы- нан, аллараҕы асылыһар анан, мантан тус арҕа дикі іҕа бар. Іҕа бардахкына, ыраһ ахан даідыга барг сірі мақкисан, күтүр даідыһы күрсан, аҕаһһан-самаһһан тіідәхкіна — тімір аһиллаҕас мастаҕ, тімір хатыллаҕас өттөх, барг өлү баласа, аҕыс алҕархаі

. 1) Въ подл.: орулайбыт. 2) Въ подл.: халлайбыт. 3) Въ подл. переправлено изъ бичиктэх. 4) Въ подл.: дхенъ.

анаразыга, тобус олۇ тутулуга, уон уордах улۇ олۇ улағата, кун уота хорғолуун улгун¹⁾ курдук кыбгәлјјән көстөр дадыга, ми уота цас алтан улгун¹⁾ курдук қабідјјән биллар дадыга, кісіні уолугу-нан оңхоідох, аҗазынан апналах, кәтағишән қаңірдаҳ дадытыгар тїдахкіна — ус кундук дадыттан көстүөҗа, дөйөдүҗа сурукту турар улускәшнәх олұ баҗаҗала бар буолуоҗа²⁾. Маныха тїҗән, кытылы-нан өрө сурдан істәхкіна — улұ ус кыстыгын ијүрун курдук тумусах чор кумах туора утан крбгәга бар буолуоҗа²⁾. Овио тїҗәң-ңин, ыңырдаҳ тәлләхкпн иҗылыбы тардан ыл, баитасын бiа сылгың атин уөра кырбасын курдук улту кырбаңңын, «от-мас ічгә, сір дады сгә, асаң-сіаң!» дән ібір ысыах ысан кәбіс, [ол гәиҗа] ыңырғын сыттаң, сөрүөҗун тәлгән, сөннөх саңыҗахкын сабын, баран түсәңңин утуі. Кісі буолуох кісі буоллахкына — манна түсүөңңун тұлғар килләриң, буттәнаңңин буккәр оуустарың, кісі-хара буоларғын онтон білішәң — дiага.

Онуоха оҗото Кустәх кісі Көичүө-бөҗө:

— «Ах, учугәи, сөн!» — дiага [да] ілсә-таласа сысыга кi-ран дiбдiгрәга сiлләрән кiран барда.

Сатта сыз баитасыибыт сылгыны тутан ылан, быса охсон баран, атыгар аргылы кәбістә. Иҗа гынан баран, сiбiлiгi іҗатә әшпiтiн курдук сiргә аҗаннан тiдә. Тiҗән әшпiтiн курдук сылгы-тын атин кырбастан ысан кәбісән баран «утуі» дiабiтiн курдук утуіда.

Бу сытан утун бысынан ісiттәҗиנә — кiнi арҗа өттүтән тыас тыаса кыккырап-кыккыран баран, халҗан тыаса ңап гына асылла түсән, таҗахтах кісі тыаса кычырҗан тахсан тiҗән калла. Кәлән баран, тыаса төттөрү кычырҗан төннөн барда; тiҗән, халҗанын хан гына сабан, кiрән халла тыаса. Чочумча буолбах-тан баран, араі бір кісі саңата күр-күр сөтөлүөҗә, чырк гына сiллиән кәбістә. Бу гынан баран, сурдәх улахан саңа:

1) Въ подл.: утун. 2) Въ подл.: буоллага.

— «А-аи, бу хаја даҕды улуҕарай, туох сунсугай-сунсуганай, дибдйанай-дабдйанай, туох дйрбйанай-дарбйанай маннык? Тоббон ороҕо иббб сасырадаҕа уеу, агтйм сйса иййагйрдаҕай уеу!» — дйабитйгар аптах бйр ймйахсйн кйсй саҕата — гймйрй кысыгыраччы алаи йрйргй дйлй саҕа:

— «А-аи, алаатыгар, оҕончор! аны аныаха дйлй асаҕас иулайдых оҕо буолацчыи, сатаҕай кйиийах ийрйай оҕо кййбб кййптанйацчйи... ийрйай оҕо кййбйттйн тахсыбыт кйсй буолуох агтй! Мйи хата, бу баран, кбрубм суоҕа дйабийиий кбрдум, иейтйам суоҕа дйабийиий иейттйм! Алаата! саха кйсй аса амтаннай даҕаны буолар ибйт, куй кйсйтйи аса куйду даҕаны буолар ибйт! Кйсй алаах утуотуйаи да убекур, оҕо алаах торолујаи-цондојоп улаатар, ирйи-ичийиий ириллар буолар ибйт! Бйсйгй дайдйбытыгар кййиий, бйсйгй оппут-маспыт ичйтйи, сйрбйт-дайдйбыт ичйтйи асаппыт-сййппит, сыраҕан бйййййрйи сыларпыт, тбрббон бйййййрйи тоторбут, туорхай бйййййрйи тургурпупт, ас бйййййрйи асаппыт абат оттоп¹⁾!.. Бу гыиал баран, «тојоммут улуҕа» дйиий — сйл аҕарыи урбуттар йййаха, «хатыи улуҕа» дйиий — хасалах тубрт ојоҕосуп урбуттар мййа... Хата маны, бараммыи, ылаи кййиий. Хата, оҕончур, амсајаи кбр!»

Оҕончор саҕата:

— «А-аи, ичй кййр гыи! ичй кййр гыи! Алаата, кутур ббббх! Опу — манна. маны — опно ыиасарацчыи, тййрдйацчйи!.. Туохтах ханыктах дайдйтган хадахтах туохтах асы алаҕаран²⁾ сылжаларыи бйййацчйи аҕалаи асы-сй сырыттацчйи? Ичй кййр гыи, ичй кййр гыи!»

Амйахсйн саҕата:

— «Аи, ичй арах!.. Апейн тус! Ачй барахсапы, кбббббр ајбй оҕотуй, Ајбй Таҕард асыи иййй сылларыи ајытыјаи да саҕара-иҕарй олордоцуй!.. Ичй, алаата!.. Аны аныаха дйлй опу-маны абасыргырыц аспат! Хата бйсйгйттйи³⁾ бйййбйиттйи кйсй куттанап кййиий суох цоно буолбанпыт дуо? Хата май! Бысаи бййрйи — ыстап ыйысыи!» — дйр.

1) Въ подл.: отго. 2) Отъ алаҕар (ыл + аҕал). 3) Въ подл.: бисыги.

Оѡонјор саңата:

— «Ханнык асы булаццын маннык буоллун? Цѡ, алабар¹⁾ — оттон²⁾ амесян да кѡрум... Ачкѡя, уѡсун дѡ быстары гынна, кутур ајылах!» — диабѡтѡгар ѡмахсѡн тыаса сыппах бысабынан кѡрѡтѡн-кѡрѡтѡн быста. Курдур-курдур ыстѡр, кулк гына ыжыстар. — «А-ѡи, кѡрѡк дѡ ѡппѡккѡн: кѡрѡк даҕаны барт ас! Сурах-пѡн-быарбын саја тѡстаҕа усу» — дѡр — «амтана аманахпар тѡдѡ, миѡјѡсѡи мајѡбар таҕыста!»

Ипѡ гынан баран, улахан аҕаѡдык, кѡбуѡру аҕаѡдык кѡлан кѡсугрѡтан кѡбѡсѡр.

ѡмахсѡн саңата:

— «Цѡ, оѡонјор, уос куранах сытыахтаҕар сѡсарҕѡсѡх ѡра! Игѡ кѡсѡ бѡсѡхѡ тѡох кысалҕалах буолан кѡлбѡта буолуоҕа? «Цахтар булап ылаҕабын» дѡн кѡлта буолуоҕа³⁾ абѡт! Кѡнѡ сѡптѡѡѡ-ѡѡѡрѡлѡҕа бѡсѡхѡ кѡм бар буолуоҕа?»

Оѡонјор саңата:

— «ѡи, аҕахтат, аҕаххар ох тѡстѡн, саңарыма! Кѡнѡхѡ сѡптѡх-ѡѡѡрѡлѡх кѡм бар буоллаҕа дѡѡцѡн саңара сыттацѡи⁴⁾?»

ѡмахсѡн саңата:

— «ѡ, кѡрѡскѡн! Иѡ бу бѡсѡгѡ капсѡтѡбѡтѡн кѡм ѡсѡѡҕа дѡѡцѡн ѡтѡнѡк буоллацѡи? Иккѡта иккѡн ѡм нѡѡм, уѡѡ уѡсѡн бутѡѡ буоллун! Муѡу даҕаны, улѡ кѡсѡ кулҕаҕа бутѡѡдѡн! Олордоххо да кѡп бараммат, сыттахха да тѡн кылҕабат, ѡуру ѡрѡ кѡнсѡтѡхпѡтѡнѡ. Оѡонјор, цѡ, хата, кѡрѡк даҕаны, бу бѡсѡгѡ ылабыт кѡсын, цѡ, хажѡтаҕына ылыах ѡтѡѡ?»

Оѡонјор саңата:

— «Ајыккабын, анѡх буол, саңарыма! Бѡсѡгѡ тыппах уѡѡбѡтѡгѡр ѡвнук тѡбѡсѡѡтѡн. Алѡта, кутур ѡсѡтѡх! Оппѡѡуну — манна, манаҕыны — онно кѡсѡртѡѡцѡн, амахсѡн алаах, субун⁵⁾ дѡ сыппаккѡн! Кѡсѡ аҕаҕыттан тахсыбыт буолан баран ѡсѡлѡбат буол-

1) = ыл аҕал. 2) Въ подл.: отто. 3) Въ подл.: буоллаҕа. 4) Въ подл.: олордонцѡи. 5) Въ подл.: сѡѡѡнѡ.

бат. Ити араи хапан амă ісіліннин: ца, бисігі хаян тыннах тулуҗан халылахпыты? Саңарыма а́бат, саңарыма!»

Амăхсін саңата:

— «Аі, ічә¹⁾ хаја кыл істән сытан сарҗаҗаііаҗа дйаңниј кинт-тән-кйрбйгйјан, кыбыстан-кыччынан Шонҗуі? Оҗонҗор, чаі, хата, кйрҗік-таҗани, бачча тоххору мін тылбар аң кйрән сырытгың ині, аң тылгын мін ылан сырыттым ині... Аны калаң тыл тылбыты-гар кйрсйбат буолахпыт... Кырҗыбылшыт баііата біііііаҗа — іті дйібін — дйән баран саңата сыңырҗаччы ытән барар.

Оҗонҗор саңата:

— «Аі, амăхсін! Ца, барт, — өлөрү да гынның! Оңору бар ині җоҗон... Атан көрүм ині оттон! Бу бисігі хоту аҗаі өттүбү-түҗар, бу улусканиах өлү бајаҗалбытын саңатаҗын аҗы тэттөрү тары туорү турар тймір ардйіах, тймір тылаа, сйтта хос мајіііах Тймір Дыбылыңса-бухатыр дйән сылҗар буолоуҗа. Маныаха араі кйіі сырыттаҗына — Хороттон калаң соҗо тумустаа хоңор чырып дйән кыл бар буолар. Маннык буолар кубулааттаа курдук баран, бајаҗал кырытыгар тусан сурҗа сырыттаҗына — «тыі! хаја дайды иба көтөрөі, доҗор! төрөн баран көрбөтбүм... манныгы барыңны балтыбар, оҗобор, таҗараммын өіногуоа атим; көсту-батаа кулду көтөр, амсаібатаа арасынаі ас буолаҗа бу» дйән — ардйііііан халбыја тутан ылан тытын ісіҗар кабісіаҗа. Онуоха ол көтөр, ты кырытыгар ұктанан баран, убаја турар уот бајаҗалга тусарі гыннаҗына — «бу кыл аны ұга тусан халары гынна абат!» дйән — ылан хаңас дйіі хоннобун аныңар ұктан кабісіаҗа. Бу ұктан кабістаҗына — онно бііістәа харчы саҗа кытарар кысыл аттаа буолоуҗа; онон җөбө тоңсуҗан, тасә кабіјан ісіҗар кйр-дйіііа — чйркајан турар сісін үбсә, нохтолох сурҗа бар буо-луоҗа; маны ібіі тарбан, быса тоңсуҗан кабістаҗына — «ыа татат! өлөр улусканим, быстар бычабым буолбут а́бат!» дйән ба-ран өлөн тусуба. Өлөн тустаҗына — усуду мөҗөн, тахса көтөн²⁾, бајаҗалга ылан брахпыта барылы тймірән халыаҗа. Ол анара

1) Въ подл.: яччя. 2) Въ подл.: өтянь.

Өттүгәр табыстагына — сұла турар суорба тас бар; маныаха —
 іккі тобугар катар тімір тардыах, іккі ілітігәр тутар тімір кы-
 сыах ол ты ісігәр бар буоллаҕа. Манан тардысап табыстагы-
 на¹⁾ — сурба хос бастах Сүлүмәдіра-бухатыр діан бара. Кініні
 көрөн баран — «сурдаҕ кутум, куттаҕ сүрүм» діан баран — уоп
 буттаҕ тімір маңчигі сұларыаҕа. Маны — «әсігі ірәккіт асыт,
 аҗы кісігін албаса урдүөтә, уҗаҗит туолла, ситимҗит бысына,
 саккіт²⁾—кәңчәҗит ситтә! төннүбат төлкөң, әргібат ірәтің!» діан
 баран — ус тәгіл ыгысыгар сіліян баран, халбарыҗан біярән,
 хаңас дікі ілігін тасынан³⁾ халбарыта охсон, баҗаҕалга түсәріаҕа.
 Маны көрөн баран, сурба хос бастах Сүлүмәдіра-бухатыр —
 «харыан, куттаҕ сүрүм!» діан баран — кәңҗиттан кытта баҗа-
 ҕалга сұлан барылы тімірән хәлыаҕа. Бу кәңҗина, мантан тахсан,
 җәкітіан, бу суорба тас ортотугар, урут өттүттән түспәт, алын
 өттүттән ыттыбат, тас хара быларыгар туруорбах мас балаҕаны
 туттан⁴⁾, барбат-калбат маңчык таба гынан баҗан, күнтән-ынтап
 тутулдуктаҕ Күн Өҗүөргән⁵⁾ діан цахтары баҗан, абасы бухаты-
 рын⁶⁾ кубузҕата хәҗан озордоро бар буоллаҕа. Маны араі іті кур-
 дук күрәтән ылар кісі⁷⁾ ылыах әтә буоллаҕа. Бу тахсытыгар, бу
 ылар-бысыр⁸⁾ [саҕана], сәмаі оґо ініләра ус бухатыр буббаҗігәр
 ігілібіг Тімір Луңкүрәйн-бухатыр діан бар буоллаҕа. Маны кө-
 рүстәҗишә — бу өлөрсүтүгәр тугу-да⁹⁾ тулутуоґун түктәрі. Ма-
 ныаха таңһасәр-холосор кісі бар буоллаҕына — кивілар сугас
 чыгданнарыгар тух да тулуҗуоґун түктәрі. Оччоґо, җә, озор-
 буппут сыччах, сыҗаммышыт сыччах, өллөхпүт! Ол әбат аҗикіҗә,
 аҗыккабып әбәт, оґолор! аҗикіҗә сүрун әбәт, оґолор! Куҗахам
 күрдә, әтім сәсырда... Хәҗатар-да¹⁰⁾ бу цоң өлөрсүләра тыммып
 бысәры гынна, уохтара-кылыннара¹¹⁾ быса дапсылыҗары гын-
 на... Әі, күтүр өстөх, алҗас буолбут әләхсеп саңатыгар, тылы-

1) Въ подл.: тагыстакына. 2) Въ подл.: сяккитя. 3) Въ подл.:
 тасына. 4) Въ подл.: тутан. 5) Въ подл.: Ээрьгянь. 6) Въ подл.:
 бухатыра. 7) Въ подл.: кини. 8) Въ подл.: бысар. 9) Въ подл.: тугу
 день. 10) Въ подл.: хайтарга. 11) Въ подл.: кылашара.

гар-бсугар кiрi сылжаммын аттарим буола. Хаҗан тыһнах халыахпыты, туғунан бысаныхпыты?..» — дiр оҕоҗор.

Онуоха ам̄хсiн:

— «Аҕикiҗа, бсөн тус, бсөн тус! Алатыка, куттамсаҕын! Алатыка, кус сураҕин сүрэхтиннэҕин! Хата кэпсiбiтiҕ сөн!.. Ол iсiн iтиник буолуох тустах!» — дiр.

Бiлiҕинi «iсiгтiим iсiбiтiим» дiэтi аҗы кiсi, оҗон турда. Оҗон туран, сiбiлiҕин кiпiлiр аһиҕ даiдыларыгар баран, аҕiлiрiн бысбтынан цахтары ылан, атын чоґдоҗор самбтыгар маґасиһнi. Иҗа гынан баран, тус iлiн дiкi аҗаннатан-цалысытан iстi.

II.

Аҗы кiсi даiдыта сiскы кун сысарґатын курдук толбинуран ксөнүнi. Бу буолтун кiҗинi, анараттан, iлiн оттугар кырылах от саґаны, кiлiн оттугар тосоґос от саґаны ам̄нахит, куну кукурдур, халаны хасалыр, ыҗы сабардыр абасы сурдiҗа даґаһиҗа iсiр. Ксрсө кiлiн баран, ам̄наґтiн тусарп кiбiстi. Бу гынан баран, бiҗi бодо оґостон бiакалiҗiҗан, цусун ¹⁾ бодо оґостон цусуһиҗан ²⁾, уос-тiс оґостон орбоґиґи, кiһиҗа ылбы-туоҗа-саґара турда:

— «Маґаикiн аллах, сүґгi сусуґхтiх, урума оттуктiх, кытаика кiһнiх, маґчыры бысахтiх, дырабынаi сiлiхтi ³⁾, Куп Суґгалi балтыбын, оґобун, маґы халбыт хан урубун, кiҗикi катiт тсрббуһун хажаталан бараґын, ксстс кураһан iстiҗи бу? Маны iрi-буруи ачыгыҗына, ос-сiс субунун ⁴⁾ аҗыта суох араґыах дiэтiрґин — балтыбын, оґобун, алаґар баттiх!»

Аҗы кiсi:

— «Кутур остiх, кукурдiх кук, ксбсуннiх ксбс сыраi, кугур цалы, ксстума, кiр буол! Сiрдiх-даiдылах кiсi сiрбар-

1) Въ подл.: дсюгюнъ. 2) Въ подл.: дсюгюляниль. 3) Въ подл.: шыляхтъ. 4) Отъ субун = сугун; въ подл.: ююбюнони.

дадыбар барка чабылыжан¹⁾ таласан ажаннан исәбин. Äтиң тирің бутунуш, тышың кунуң барына, аламай куңуңттан салгыбатах буолларгын — саңағын-иңағын ісітиннәримә, антах арах!»

Biligiñä bilä abасы суордү хасыра туҕста, асәлһи часыкыҕа туҕста. Бу гынан баран, аһнәт-дә тыл-да суох кәлән, иккә чачыгыш асыгар һиллә тусәри гыһна. Аҗы киҕи атыгтан соххор бттуһан усулу ыстанан тусә әккәриһин кытта өбрөбди кулуһуннаһныһыһан бардылар сурудук әрә дән: халың тириләрин хажыта кырбасан істиләр, чагыһан аһтарин сәймәктәһән істиләр, хатан уңуохтарын хардаһастасан істиләр, урудук уңуохтарын убрәһәстәһән істиләр, урудук халһаны убуһәттиһәр, орто дадыһны кута курдук куо-гәлҗиттиһәр, хаңкыһыр хара тәһы харыа курдук хамыһ тәһһән кәрдиләр, уди тыа җыһан масыһ иһн иһрин курдук сәһја уктуби тусәрдиләр, сурудуктәх суруҕа далаидарын сәһҗитәһе биләриһәр дилә кәһән кәһән бардылар. Өбрөсө сатә-сатән, хажә хажаларын кыһ-һыһнаһылар, куҕстәһә-уохтара бөһуһнә... Иккә аһы түбө түбстә-риһтән утарыта кәһһән кәһисән баран, уларыгар кур гыһна хоп-нохторугар дилә тусәһн олодулар. Абасы киҕиҕә әтәр:

— «Добор, әһн биҕиккә сир халһан әккәрдигәр таңһәх һон көрустубут абәт: хол курдук холостубут, буг курдук мәһһәһн-һәһтәһит, бәһкәһи курдук мәһәһидәһтәһит, чагыһан иһрбит аһсәтә, хатан уңуохһут хән буоһла... Саһалы саңаран, киҕилә кәһһәһтән кө-руһх! Киҕи әрдәхһнә — саһалы төһө ыһһәр киҕи әһтәһи, ураңһәи әрдәхһнә — төһө олоңһодур киҕи әһтәһи?»

Оһуоһа аҗы киҕи әтәр:

— «Бу оһоромһут, әһһи бачһа буоһан барамһыт — чабырың сәһһиһн!»

Абасы:

— «Әһ, доһор! Мән [киҕи] курдук әрдәхһнә — іһһәртәһн аһһн ыһһы киҕи әтәһм, оһо әрдәхһнә — ураңһәитән ордук олоңһосут әтәһм. Кәһһиҕи халһаһкыһна — кәһһәт-дә гыһна сәһһәһһәң әтәһ. Доһор-һор мән әһһәһхә ыһһән, олоңһолһн биәһртәһ әрәһ!»

1) Въ подл.: җабҗиһиһн.

Аҕы кісітэ:

— «Ча арэ, отгон ыллэ, олоҕоло — істэн көрүөһүн!» — дйр.

Білігі абасы кісі атан-тынан, ылан-туојан, ҕалысытан түсэрин ілэ барда. Орго дайды аҕахтабыттан ордуктук атар кісі буолбут, ураҕаһтан ордук чабырбахтаһ буолбут, күөгатан ылыр күөмајин дорбонно, іҕсәлэхха ділі буолан баран, іҕин арасынаі араһсылах кісі гіәһнәһәр ордук буолбут. Уос-тіс орқојујан, хас-харах хатамаі [?] уоттанан, саңата чыңыран, ырыатын дорбонно ыратан, сірә-дайдыта барыта ырыа-тојук буолан¹⁾ дорбоннуран барда.

Аҕы кісі маңнаі:

— «Алаҕыка! Аҕахтаһтан ордук амалыјар абасы ібіт, тылаһтан ордук тікәһән-сысырап атан істәһін нјі!» — діә санан ісән, ілгә-атаға хамсабаг буолан барда, хараға көрбүтүн көрбүтүнәп күөі буолан барда, ојо-саната іәдәдә, мајітә Ірәргә ділі гыһна: ол-бу әрүтә көтүөлән баран, арағаччјән барарга ділі гыһна хараһар. — «Ты іні! Бу кісі тугун саңатыгар маньык буоллаһымы?» — діән бідөнө түсән ісітгәһнә — абасыта дорбоннох соһустук туојан арар ібіт, ытыр бысыһнан ылан арар ібіт:

— «Кәһ суорунум, кәтгит уораһажым! Каібалјібат кабал олу төрдүгәр іјә курдук іјәтгән төрөбүтүм... Істәр кулаһың бүөләннә, көрөр хараһың [сабылыһна]; хандалы бісіккәр цақырачы біліһцін, іккі сара баға саға тартык тараһаркан әмгггтән уңу-лүттәһцін іһнтің, оғо бәјәбін улатыһнаран, күғунас күдәлі күс утуһан уахтаһ, күсүрдән-уоһурдан Һһһһытың. Орто дайдыга гаһсан баран, кыаттардым діәм дуо? Кыабатым іні, іјәккә!.. Тојук-тојук, доң-доң! Ісітгің іні, іјә? Мін аһаі!..»

Бу діән ырыатын хосбонно барана ҕігіһә, тыла мүңү ҕігіһә, аҕы кісі арға өттүгәр, кутуругар хоболх маһан кбрт оғото, кәлән, Аҕыттан-Таңараттан оңорулах, кудралах²⁾, сәттә салаһаһ мас барыгар түсән олорон, кінәһә тыл атар, чің чарә соһусуһан ылыр:

1) Въ подл.: буоллун. 2) Въ подл.: курулах.

— «Ала́та, оѡнѡруо́м, доѡоруо́м! Орго дадыга, бѡѡ-сана́та суо́х акары даѡаны буола́н бара́ңчы́н, нѡруѡ́ннах¹⁾ ко́хсуң уту́б буола́н уо́ску́р ібіккі́н. Іті абасы кісі́ттѡ́н ханнык ыры́а хосо́но, ханнык ыры́а бі́гігѡ́... «ісі́тѡ́м» діѡ́н ісі́ліѡ́н оло́роѡу́н? Ігі бары́та і́жігі́н албы́ннѡ́н, ма́жігі́н-сана́ғы́н ірді́н, ханы́ты́н-біла́тін, і́жігі́н-аѡаты́н, хара́ңа са́рті́п ы́ңыры́нар а́ба́т. Аң бісі́ккі́ көрсе́п оло́рон ара́ғыстахы́т бу а́ба́т... О́ѡруң буо́лла, о́ллуң! Ы́л а́ра, ха́ңас дікі́ о́тту́гу́н ха́җысан кө́р: са́ттѡ́ былас тімі́р дала́н албас куора́й тылла́х, са́ттѡ́ хос ма́жіла́х Тімі́р Сілі́рба́й-ама́хсі́н уот мо́ѡо́ тылы́н урдуга́р оло́рдуо́ѡа соѡото́х бі́р ха́мы ха́лла!»

Мапы іста́п, а́җы кісі́:

— «Су́й!» — діѡ́н о́ро хасы́ра тусѡ́р. — «Ма́ғы доѡор, о́ѡо́р күнү́м калла́җына́ — о́русу́ѡуо́х буолбу́туң, сусал туту́лах, сыдам сыры́ла́х, хатарча ата́х, Кыты́грас Бара́ччы, у́рдүк буо́лларгы́н — намта́, ы́рах буо́лларгы́н — чу́гаса́, алла́ра буо́лларгы́н — куо́ра́й!» — дірпін кытары́ тус ілі́н дікі́ттѡ́н тыста́х баттахта́х іа́біа́²⁾ хара́ былы́т у́кта́лла́х, баста́х атахта́х на́й суору́н былы́т у́ллу́кта́х, іккі́ хос ма́жіла́х бары́мыр бар о́ксүкү́-кы́л, көтѡ́н кү́гу́ннѡ́н ті́җѡ́н калѡ́н іса́н, ха́җа та́са быса ы́станан ха́лыгы́р-кулу́гургы́на то́куну́җѡ́н тусѡ́р тыасы́н курдук, бѡдо́ңну́к хасы́ра іса́р:

— «Ба́җа а́ра! тохто́, болѡ́о! Мі́н іса́рбі́н біла́җін ду́, бі́лба́ккі́н ду́? Кі́м бі́лба́т кісі́та́ буола́ңчы́п, Тімі́р Сілі́рба́й-ама́хсі́н, сыры́ң-а́җаны́ң сба́дмны́җѡ́н, албасы́ң-кыла́ны́ң урдү́ѡн!»

О́ѡо́н ті́җѡ́н калѡ́н, у́са́ да́җыттѡ́н кү́гу́ннѡ́н тусѡ́ргѡ́ ділі́ гы́нна, хара́лабы́т³⁾ Ұа́ңы хаты́рын курдук тімі́р да́җіа́ тыңыра́җынан да́җіс гы́нан ха́рыҗарга ділі́ гыммы́та, Тімі́р Сілі́рба́й-ама́хсі́н са́ттѡ́ хос ма́жіта́ са́ттѡ́ннѡ́н, быса ы́станан, сіа́лла́х ду́ла́а курдук сіа́ттѡ́сіѡ́н устан сілі́ра́ турда. Бу гы́нан бара́н, то́ттѡ́ру ха́рыҗан калѡ́н, ма́ғы уо́л абасы́ны хара́лабы́т⁴⁾ Ұа́ңы аңы́гы́н курдук тімі́р со́ѡуо́ тумсу́нан бі́рдѡ́ чу́гус гы́на то́ңсу́арга ділі́ гы́нна,

1) Въ подл.: көрюпникъ. 2) Въ подл.: лябѣ. 3) Въ подл.: ха-рыэтабыт. 4) Въ подл.: харыэлабыт.

амѣх тѣңургѣс курдук тобѣтунан хаја, ортотун быса баран баран, уста турда, бајаҕалга кирѣн.

Бу кѣнѣнѣ Кытыгырас Бараччы, ѳрѣ тѣјѣн кѣтѣн тѣјѣн кѣлѣн, маҕы цахтар олорор масын аллара салатыгар олоро тусѣн баран, ѳрѣ кѣрѣ тусѣн олорон, цахтар дѣкѣ ата-тына, маңѣја-кѣбуѳхтѣ олордо:

— «Маҕаикѣн аллах! Кырыс ѳттѣң кыртаѳбыт, субаң туртаѳбыт, кубаҕаи маҕан цахтар кѣсѣ, басың аңара маҕаныгар сѣрбѣн сылҕаңын, итѣ бајалѣх кѣстѣр ајы ѳґото, кѣмѣс бајалѣх утѣѳ тојоммун, доґорбун, ѳґобун, бу дајдыга аҕалаңын, улускѣнвѣх ѳлѣ бајаҕалыгар тѣмѣрдѣн кѣбѣсѣрѣ гыннаҕың! Хѣрыан уруң кѣмѣс уруматѣн курдук тѣрѣтѣн алҕаттардаҕың! Хѣрыан чѣгѣнѣн ѳтѣн сѣмнѣхтѣттѣҕиң, хѣрысыктах кыа хѣнын тохтордоҕуң, хатан уңуѳбун алҕаттардаҕың! Аны итѣ кѣсѣбѣтѣн бѣсѣѣха, орто дајдыга, урукку бајатѣн курдук гына, хаја кубулҕаккынан тасарыаңыл? Ѵн маны уруккутаҕы чѣлѣгѣр тусѣрѣ тѣрѣѣрѣбат буолахкына — мѣн ѳјѣгѣн ѳмѣ кунѣң сѣрѣттѣн кѣстѣ арарыах кѣсѣ буолаҕым!»

Овуоха цахтар ыллыр:

— «Ытык кырцаҕас, тојон ѳсѣм, тохтѣ, болҕо! Ѵн мѣјѣгѣн ѳлѣрдѣхкунѣ даҕаны — ордук абрал тѣкѣсѣ суѳа. Хата мѣн ѳјѣѣха ѳтѣм: бу ѣс хаттыгастѣх уруң халлѣн урут ѳттѣгѣр, былыр ѳґо ѳрдахпѣнѣ, итѣллѣн олордохпунѣ — ус ѣт маҕан аты таңѣнан мѣнѣјѣр, кутѣр халлѣн курсѣлѣх кѣлѣсуңѣгѣ, барт халлѣн бѣрѣгѣсѣн тунпунт Бѣрѣѣт-бѣргѣнѣн дѣн убајдаҕым. Ол убајбар ѳґо ѳрдахпѣнѣ — кутум кубулѣѣбунт: ѳлѣбутѣ тѣрѣѣрѣн, ыарышпыты абрѣр ѣдѣлѣх ѳтѣм. Маныаха улѣ кѣѳѣ кулусунун кумалѣ тунпунт курдук кѣңнѣ кѣѳѣгѣ тѣмѣр ѳлѣннѣх, ыѣ сардаңата цајалах, кун кѣѳѣгѣјѣр кѣсѣаңалѣх, ус сѣрѣнѣн ѳргѣјѣр, сѣттѣ сѣрѣнѣн ѣсѣсѣннѣх Тѣмѣр-дѣрбукуо-кујѣх-ытык-Дылбыҕса таңастаҕым; ѣс ѳргѣѳѣѳх, иккѣ мојѣѳѣстах наңнал тѣс бѣс дулаҕы бѣргѣсѣлѣҕым; тоґуѳѣстах атѣр тураҕас сылгы цулајын уңуѳбун курдук тоґус хоңкунѣр!»¹⁾ [хоң-

1) Въ подл.: чоңкунур.

сөр] хоболѡх, абыстах атыр ала сылгы хацсарын уңуоѡун курдук алтан айгыр арыктах¹⁾, ус хос ѡкебкү мајилѡх, иккі хос сарадах кутуруктах, [куладыјар] кулан арык быарыктах, улу күѡл буншутун курдук түѡрт кырылах турба тацас дардалі куѡх аламас чоңкууѡр чоі улаи уѡлба-туѡлба туңурдѡјим; улу тајах кыи кым-пјылах дікі холун абыс ѡѡѡосуттан араа бысан ылбыт саншын уңуоѡун курдук хан-царгыр былајахтабым. Мантыларбын убајым ыттын! Тахсаңын аѡал!»

Кытыграс Бараччы «ісітіім ісібатіім» діата, күтѡн кулу-гудујян тахсан барда. Ўс хаттыгастах уруң халлаиы ѡтѡру күтѡн тахсан тіјян калаи, туруорбах мас балаѡан барыгар күтѡн түстѡјинѡ — билірік²⁾ оруңца [ороцѡ] күрѡртѡн утүѡ цусуиіах, бѡрт магылах кісі сытарыгар ѡтга:

— «Абыстах ѡѡ ардајинѡ — абасы улусун албасынан ара-рыллан барбыт балыстах усугун. Бу балтың — «туңурдѡх тацасын түсардін!» діан — тасарда мјігіиі».

Онуоха анара кісі сүрдүк діан уордада, барка діан тымытта, хатан маѡанатыгтан³⁾ хамыс маса хабылыта барыаѡар ділі хабараннык саңарар:

— «Мјігііттан, калаиции, туңурдѡх тацасы ылан барар кісі ии дуѡ?»

Иија гынан баран, мајітігіар сары унтах батас барын сулбу тардан ылан, ѡјон тура ѡккіріиіи, кырбабытынан⁴⁾ барар. Билігіа анарабы кісі илітігіар атаѡар түсарип, сылја ѡлѡрсѡ, сылја кырбаса, туруорбах балаѡаннарын чуорчах урдун бѡргѡса курдук катан табыстылар. Бу тахсан, ѡр аххан ѡлѡрсѡ сата-сатан баран, хѡжалара да бѡја бѡјѡларин кыајымна, хацастаса баран түсѡ сыттылар. Бу сытаниар күрдѡхтѡруиѡ — дјѡксѡ ол анара ѡттугар, аңарыјар араѡас маѡан халлаи урут ѡттуттан, кулуга билібат куи куѡгала цусуиіах⁵⁾, туктѡрі утүѡ кісі пѡруѡиіах⁶⁾ күхеугѡр ділі ѡѡѡѡн күрдѡ. ѡѡѡѡн күрѡн баран:

1) Въ подл.: алыктах. 2) Въ подл.: билириикъ. 3) Въ подл.: маѡанатыгтан. 4) Въ подл.: кырбатабытынан. 5) Въ подл.: дѡю-кюиіах. 6) Въ подл.: мѡрѡиіах.

— «Хантан тубасисаңҕит манньык буолахкыты?» — дйр.

Маньаха Кытыграс Бараччы атар:

— «Ханньык артасар аҕыбыт, калаңҕин, кордуң? Бисигини ууһа: бу кисиэхэ балыса туңурдэх таңасын көрдөтө тасарбытыгар калан аһиниһар биэриминэ¹⁾ өлөрсүбүтүгар калан сыттаһыт бу».

Усаҕи киси атар:

— «Кирчик атар ити киси. Ан ол туңурдэх таңасы биэр! Бисигиттан төруттэх-устэх киси-хара төрдө буоларга оңосуллубут цон абат!»

— «Ах, учугаи, сөп!» — дйан туңурдэх таңасын ца биэрар.

Онтун ылан, түстэ аллараҕы сирги Кытыграс Бараччы.

Бу цахтар, биигиччи таңасын ылан катан баран, туңурун тутан баран, айбыт аҕысытыгар албанар, иһит иҕэхситигар аҕинар:

— «Асынбылах айбыт аҕысытым, ан маңнаи күнүс орто дайдыга аҕан-кардан тусардахкына — «быстыбат тыннах, өбөт уҕа-лаах буол, итар сүөсү аҕигиттан уөскан таниҕаҕа» дйаңҕин, «төрөтөр оҕо уҕаланан-бичиктанан аҕигиттан уөскуөҕа, таниҕаҕа» дйабитиң. Ол ан оңорбут оңоругунаан, сүөл даҕыттан сөптөҕө көстүмнэ, таҕил дайдыттан таңнаҕа биллмнэ, «таңнаах доҕор гыныам» дйан, миҕигин ылан баран — аҕыс арахсылаах аҕан-хатын абасыта, албаса — ал хомусуннаах, албас даҕилаах алынка ылларда²⁾, албыңца табилиннэ, бысылан өлүгэ былҕатта, даң өлүгэ дйаһитгардэ. Маны бысан-абран, сүжан, сотон тасарыхын тус илин дйикиттан ити сирилас тыал сирилаччи тыалыран кулу, хар-самыр курдук уруң сулугаигин, араҕас иҕаңҕин тамалатан кулу!»

Билиги билигиннэан буоларын кытта, кипи аһитин курдук тыал тыалырда. Ол долгунугар үдаран тахсан калла Кустэх-киси-Көнчүө-бөҕө. Цахтар аһитин курдук, халлантан уруң сулугаи, араҕас иҕан тамалата. Ол тамалабытыттан аҕа-хана осон³⁾, Көнчүө-бөҕө урукку баҕаҕинаҕар хаван ама ордук киси буола тусан

1) Въ подл.: берябия. 2) Въ подл.: ыллардян (переправлено изъ ыллардын). 3) Въ подл.: оҕян.

кәбістә. Минјәр аттара хат тамаһнанан¹⁾, халың куңнанан, тус иһи дикиттан ус былас уллуғу, көмүс көнтөсүн сосон тјјән кәлбітгәр әр цахтар иккі, сја аттарығар маңастәлләрин курдук маңастән баран, бара турдулар. Кытығрас Бараччы, көтөрүн курдук, халанынан көтө турда.

Ажаннан кәллиләр сирдәриғар-дадыларығар, циләриғар-уоттарығар.

«Оҗолорбут кәлән киріәхтәрә» дийн Ёруң Уолан-ах²⁾ цил-уот оҗорбуттар. Маныаха кәлән кирбитгәр уол кинит иккі.

Бу кәләләрәиғар сугастан суромнјуласан, ыраһтан ығырсаң, әр кісі әрилігә әргисән туран, цахтар кісі җасабыллаҗа талыллан туран, суох бар дийн мустан олороннор, усаллаҗы умсаран, тубөстәҗи туңһаран, саллаҗы самһаран туран, асанһар-сиһинәр, ус кунһах тун тоххору³⁾ курутә суохтук куһән-бинә, хоҗу астарығар бөтөн, ыбаҗас⁴⁾ астарығар чачајан, сьарҗан бәјләхтәрә сыһаран, торҗон бәјләхтәрә торолујан, араҗан тарҗастылар.

Бу тарҗаспыттарын кәнјә әр цахтар иккі олордулар.

Сахалы бысыҗа буолаҗына — цахтар кісі, «хат буолары ғыһным» дийн, адыланан тјјән кәллә. Бу буолтун кәвјинә, сириндәдытын соҗуругу дикі чарчәтгәр, самаи туру дадытын туонатығар, ат өртүр тоҗосо курдук, тими́р тоҗосо — хантая да кәлтә билләт — сәјыллан турар. Хонон турдаҗын аҗы цахтар ыја уһән істә, хонон турдаҗын аҗы тими́р тоҗосо тулатығар тими́р сысы улатан уһән ісар. Саттис ыҗығар олоруоҗа тјјән, әтә маҗан, әрәидәһән тјјән кәллә, ахсыс ыҗығар тјјән талларан кәллә, тохсус ыҗығар тоҗосоҗо кирдә, онус ыҗығар олоруох әтә. Онус ыҗығар олоруоҗа барығар, саха нјаҗыта буолар хаја да биләччитә билән, хаја да көтөбөччутә көтөһөн, хаја да кырцаҗаса кысана сатән кәбістә. Ус кунһах тун тоххору әрәидәһә сатән кәбістәләр — цахтар ханых даҗаны өлөр өттүгәр тидә:

1) Въ подл.: табаннан. 2) Въ подл.: Уолана. 3) Худ. ишетъ дwoяко: тоххору и тохору. 4) = убаҗас.

— «Кунум-ырым төсө хачча халбытын кэңинэ өлөрү гын-набымы бу! Өдөн тасаран куммун көлөрүң!» — дээн, икки өттүгүттэн бөтөн, ат буолан, сылан тэҥан кэлэр суол аныгар, үйүгүн анын тэлэҕэ үрдара сытан, саҕыңы кун тахсытын дэки көрө сытан, абытайды-аҕалы, ыты-соңу сытар:

— Ылаҕалларын ыксарыга дээн манньык буолар ини, өлөлөрүн күсэ дээн бу буолар ибэт! Икки уһар бүүрбүттэн тардыстан, ҕапта самбыбынан саллан, суон улуктарым уңуоҕа тулунпатылар. Икки сурам мәјитиган тардыстан ыарбытыгар тулүбатым, өлөр халлар кунум үтүрүстэ. Иҕан озорор іарима үйэм іччитэ, маҕава тордугар барбарбыт¹⁾, сэттэ быт тірیتэ дурдалах, Нјаха-Харахсын-Нҕырылын-куо Куо-Чамчаі-нјаңым, мін туснар халбарыбат халың халбаңыңын халбарытан біардң. Оттон, озорор ал уотум іччитэ, міҕигін бысабатың-абрабатың! Абыс ілэх-саҕалах ан іҕа даідым аналлах іччитэ, алтан торбөскөлөх Аңарыхса-тојон, көмүс торбөскөлөх Кун-Кубајихса-хатын, төлөрүбат соң сулүгэскін төлөрүтан біардң! От-мас іччитэ: от іччитэ кырагы ілілэх Кылбадасын-кыс, мас іччитэ Нҕылахсын-уол, мін туснар²⁾ хара суругу суруідугут! Сүруктэх сүргэ далаі іччитэ Одуғат-тојон, мін туснар²⁾ ҕаллыккын тубасиніарбатің! Амнјік аскэл хара тыа іччитэ Баттах-сарын-Барылах-батыр, кыа хан укталлах, көп сөгөлөннөх түлэх олохтөх, соң түсүргэ, ура баргаса, кураҕаччы сүрүк, бырадаі-барган, түбөсүгар күстэх Тубнал-ојун тојон кырцаҕас, түлэх дјілбәккәр күөсаліт, сіаллах арҕаскар намылыт! Бајах сылгым сіаллах кутуруга саламалах, махтаттэх маған халланым, арылан кулу! Сіар сылгым сіаллах кутуруга сіагилэх сіарай халланым, сагиллән кулу! Ол анара өттүгар күсуңу кунум күөгәјә көбөтөр, саскы сардаңара тахсар даідытыгар, кысалҕалах кысына білібат, налыр саҕын тардыллыбыт, түктүмардэх туна суох көрүлүр кунусунан күөгәібіт, күсуңу күраң убасаны көхсун урдунан күгунәччі оломнүр көнөрү көјөргө кымыс көрдүгәннәх, үстэх өңүрүмәр оңусун үрүт өттүнән өрүкүјән көбөтөр өлбөнүі-

1) Въ подл.: барагарбыт. 2) Въ подл.: туснабар.

бат öлөң оттох, кбспат кылыс оттох, бадар кылым барда мәјіла-
мит, үс кылым толбоннобо суоруннаммыт, өргөстөх улук саңа үс
баргасалāх, асынылах абралāх айбыт ажысыт, ітімңілāх әргі-
тілāх іәјāхсітім! Ісігіттан дағаны, төрүттāх-үстāх кісі буола-
рыбын, орто даідыга төрөбүтүм, ураңхаі бысытынан хат буола-
бутум. Бу буоламын, уңуох арахсар куммар, орто даіды билāч-
чїта, орто даіды кісіта мїзїгїн тусалабата. Öлөр кунүм буолла.
Öлөр сїмїәрїттан тасарың, бысаң-абраң!»

Билігі діан бутарарин кытта, тус ілін дїкїтган тыстāх баттах-
тах, уруң үс кыл тїртїн курдук, уруң былыт брө уруөтāн¹⁾
табыста, тус ілін дїкїттан іті сїрїлās тыал сїрїлāчї²⁾ тыалырда.
Бу гынаи баран, халлан хадарга ділі, былыт быстарга ділі
гынна. «Аламаі кун сатылата дү?» дїабїттāрā — іккі ажысыт
цахтар ілā көтөн күөгāјāн кїрдїлār. Бу кїрāннār, цахтары ілā-
бодо көтөхтулār. Маныаха цахтарган туктāрї бāјāлāх, төботун
оројуттан саннын бāјāтыгар ділі тусар кысыл көмүс курдук
кудралāх астāх, туктāрї үтүө бāјāлāх уол оғо төрүөтā.

Бу төрүрун кытта — хантан да калбїтїн билбātїлār — хал-
ланвара хабыс хараңа буола тустā, хара тысаҕас саҕа кураі
їччїлāх уохтāх одун халырык, ојон тїјāн калāн, туннүгү кадїргї
ылан тамнан кабістā, күллārї-көмөрдөрү, уоттары-одуннары,
сыстары-сымнары тасырҕа ытыјāн тасаран кабістā. Хабыс ха-
раңаҕа, ыс будаңҕа әргїјāн халан баран, кабілā-кашаҕас сырдан
тїјāн каллāҕїнā — көрдөхтөрүнā — араі маҕы оғолоро ханна да
суох: халырык ытыјāн сөрбөн ілā баран халбыт.

Халланнара сырдан, күннārā тахсан³⁾ тїјāн калбїтїгār сун-
пүт оғолорун аттāхтын сатылын көрдө [сатан] кабістїлār, хан-
тан да булумуна сүтārāн кабістїлār.

— «Алата, көстүөхтāҕār көстүмүнā⁴⁾ халлаҕа!» — діан ытач-
чы ытāн, соңоҕчу соңон, сурдук діан санарҕан, сурдук діан хо-
мојон олордулар.

1) Въ подл.: ёрюттынь. 2) Въ подл.: сиккиряччи, по ср. выше (стр. 137). 3) Въ подл.: сырдан. 4) Въ подл.: кестюбюня.

Барбыт барбытынан барда, сунпүт сунпүтүнүн сүтгә. Кісі кісіниһи, сүбөү сүбөсүннән сін озордулар.

Өйдөөһөн баран ісіттаһтарыһа — аҕысыттар, тахсан саха кісі көрбөр, кыраһ кыттыбат кыраскылаһ, кыраи маһан халһан кырыс өгүгүһар, іккі маһан кыталык кыһ буолан, калһанһар, аргһан көтөн аһалһар ібіт. Ол көтө сүлһаннар тыллара буолар:

— «Орто даиды хобо-хомусуна, абасыта-албына сүрдәһ кыһ буолар ібіт! Алһата, сосуидахпыт! Алһата, өібүт куттанпаһа, сүрәһиит хажыһнаһа! Аһы төсөбө-дө буолтун ісін, орто даидыга төрбөүккә — төсө-дө асымыһпыт-харысыһбыһпыт іһјігәр — іһә бәјабітіһан кірәр усубүөт. Оттон канаһәскі-дә үјә тоххору — төсө-дө асымыһпыт-харысыһбыһпыт іһјігәр — туом аһә діән туомвур, мағы аһә діән мағылыр, сүрун-кәбін аһә оңорор буолуохтуннар! Алһата, хәрыһан! Бісігі бәјабітіһан кірбіт оғобут сүт-таһа сүрун-кәбін! Бу ханан аһанан — іһә кірцік бісігі һјаңы буол-бут оғобут сүтүбүттән түктәрі аһә — ханан аһанан куораһан көстөн, өібөт үјәләһ, быстыбат тыһнаһ кісі-хара төрдө буолуох-тун!» — діән баран, көтөн тәһтәһан тахсан бардылар халһан-нарыгар.

Ылабыттара ыр былыт буолан, туөбүттара тор былыт буолан халһа.

12.

Өр іһі, өтөр іһі озорбуттарын канһіһә, бір сасыарда¹⁾ халһан сырдабата, хараһанан аргһидә. Халһан түбөрт муңугуттан күрсү-ләһ аһің, өрө аһан тігіһан тахсан баран, одун халырыгыһан, хабыс хараһаннан аргһтан кәбістә.

— «Хаја үлүгәріі?» — діән балыксыт ыал буор урасатыһ саһа Сімәхсін-амәхсін, тахса көтөн, балаһан үрдүгәр ытта сүрән, аңар кулаһыһан тәһтә бырахта, аңар кулаһыһан саба тардыһна.

Бу гыһан баран ісіһиә сытта.

1) Въ подл.: сасәрдя.

Тус хотуттан ырыа ырыаттан атын, саңа саңаттан атын, кылас кыластан атын:

— «Абыс атахтах тiмiр дарда сыарбалах харбыжа маҕас атырым! Сийлэхкинан сийлэн, хамыахкынан хамаи, тыңырахтах баяң тыбына соҕустук чычырҕан, атахтах баяң аллах соҕустук ажаннан!.. Урдук аттах Уруң Уолан дiән киcи доҕордох биллэҕим¹⁾ барка усан-тавијан, барка баян-тотон олорор диллэр. Маныаха тiјэ тардыахынн барка тiяттiдiм, барка таластым. «Ханнык ыар аттах, ханнык ытык сололөх киcи icтэҕай?» дiр буоллаллар — Хос-исийлэх-хоулајар-Хоро-табијан аттах Ытык Кыыбырдан дiән киcи буолабын» — ырыа саңата ыллыр.

Симэхсин-амэхсин цiятигар суран кiрэн:

— «Ича аыккабын! Иcтiэхтэн атыны icиттiм: тус хотуттан саманнык ырыалах-тојуктах киcи icар» — дiән кансийн бiардэ.

Тојоно, Кончуб-бөбө, «icиттiям icтiбэҕiям» дiйтэ, батастах сатабын курдана. Батастах сатабын курдана баран, илэс-таласа тахса көтөн, сысытыгар суран батыграјан кiрдэ. Ага сысытыгар асы турарын ыңырдыах-уннiйиэх уөх бiарбата: сыбытахты урдугар тусан, тус хоту сурдан туманната турда.

Баран icан, абы дајытын абасы дајытын icкi ардигар көрөс түстэ сурдах баялэх абасы бардн, оҕунасын. Аттар уолук уолуктарыттан, күүн күүннiриттан көрөсэ тусан утуолас турдулар — хајаларын даҕаны хајалара төттөрү анјан чугурутан барбата. Аттах киcи ат урдуттан тусэ аккiрiйтэ, сыарбалах киcи сыарба урдуттан тура оидо. Утарыта көрөс тусан турдулар.

Абы киcитэ саңарар кинлэх:

— «Ан бу даидыга кiлiэхкин собо суох. Сирің-даидың сугасына төннө тур, ирiјiң-бурујуң ачыгыҕына ирiјiя тур!»

Абасы киcи атар:

— «Ханнык маянык киcи төбөтүн оројунан кiрар, улар бубрунн тахсар тыллах-өстөх киcини? Мин ан саңа киcини кытары кiпсэтэн, ан саңа цону кытары тојонносон сылҕыбытым. Ан

1) Въ подл.: биллiэҕимъ.

күрүк-түбүни, бысың, барт таттаннах тыллах-өстөх киcигин абат. Ан миңигин күрүк-түбүни кыаыах-хотуох киcи буолаахкына — cиpим-даидым сугасына төпнө туруохпун, миң аңигин кыаыах буолаахкына — аһ-дә cиpиң-даидың сугасына төнүбүң. Халгысты баяр хабарбабар миң хара былаттаахын: ма ара, да манн быса тардан көр! Маны быса тартаахкына — кыаыах киcи буолаагың, быспатаахкына — миң да аңааха баран көрдүбүм буолуоҕа!» — дийн баран былатын мөһнүттэн суоpан ылан биpдә.

— «Сүи! маҕаикан аллаах абатын-сүттүтүн, оҕолор! Иа «бу былаппын быса тардыаң дү?» ди-ди алактардаах!» — дийн баран, Көнчүө-бөбү, ылан, быса тардары тарпыта: иччәҕәи ыс күрдүк унан биpдә.

Бу унан биpбигин аңар усугун аңар атабар әpиә биpдә, аңар усугун икки илтигәр әpиә охсон баран тарпыта; унарын муңун тоххору өрб унан биpән баран, cиpгә уктубутун төлб тардан ыла; төлб тардан ылан, икки аңил мәжиттән cиңигәс билгәр дили кәлән әпәри әpиллә түстә. Маны түрдәстә-түрдәстә быса тблытала сатан кәбистә — онуоха улам ысары ылан иcтә: барбат-да кәбат-дә гынан, хамнабат даҕаны буолан, төкүнүс гына түстә. Маны абасы, атыгар ылан, дадалбалы уран кәбистә, атын атыгар ылан холбонно.

Ипә гынан баран, Көнчүө-бөбү цийтүн дикә ажаннатан цуккутүн кәллә. Цуккутан кәлән, икки балаҕаны тура хамыан ылап, икки әрәмәдәјин уллуңаңар уктан кәбистә, икки баи киcи кәргәин, ахеа биллибәт арылагытын икки әрәмәдәјин толоро халән кәбистә. Бу халән кәбисән баран, тахсан, даидытын дикә ажаннатан цуккулутүн иcтә. Кәңјин хажысан көрөн баран, сысы дикә [аңар] ыгысын унан баран, сылгылы киcтән баран, «хуру-хуру» дийтә, аңар ыгысын тосуан баран, ынахты маңирәтә [маңырәтә] — онуоха сысы иcинәҕи сылгыта, хотон иcинәҕи ынаҕа барыта, кәңјиттән багысаннар, илм хотобосун күрдүк быса субурубутунан бардылар. Иа, бугүрдүк көсөрөн турда.

Бу иcтәҕинә — туох аттә, ханнык аттә — аҕы киcи туонатыттан араҕа араҕымына гынан әрдәҕинә — тус созуруттан ус

атахтах тiмiр миңа биәләх ус кырылах тiмiр кисi калән инјiсар күлүкүс гына көрө тустә:

— «Кимнәхтар бiлбәт кисиләрә¹⁾ буолаңнын, кимтән ыјахтах үрүң хара сүрүгү, хантан булаңнын, хамыјан көсөрөн ијә исi-бiн? Сирiң-даидың сугасына, арәјиң[-бурујуң] ачыгыјына — ән бу сүбсүләри төннөр!» — дiр, тырыттар, хажыттар, тигiнiр.

Билгә билги абасы:

— «Ыа бабат!» — дiән, сосујан баран, аттары бәјәләри Кытыграс Бараччыны харбан ылан, хаңас дiкi ытысыгар уран, хамтаран көрөр: — «Ајыа, бу бәјәтә әмиә абасы киәбә киәптәх, бухатыр цусунә цусуннәх²⁾ ибiт дү?» — дiән баран, атын хантасын төргүтүгар, атадын өрө гына, басын алларә гына, төргүлән бәјән кәбiстә.

Бу гынан баран бара турар.

Сирiгәр-дајытыгар тiјән калән — цiәтин илн дiкi өттүгар, былыр әјб сүбсүтүн куратан ылан, сүбсү-кисi гтә сылгыбыта ағыс курдүләх әләс сысы барыгар аңалан — киситiн-сүбсүтүн тәлгәтән, цiәләрин туруортан баран, бу даидыга тусунан тас чәрчигинән урут өттунән ыттан кирбәт, алын өттүн арыјан кирбәт тасынан бутәи охсон кәбiсән баран, түөрт сиринән түөрт аннан кәбiстә. Илн дiкi аныгар туруорда Сiмәлијән-сiк-бајағал-тыннәх-Тiмiр-Цәсiнә-бухатыры кәтәбилән, соғуру дiкi аныгар туруорда Соғотох-атахтах-Суон-Суодалба-бухатыры, арҗа дiкi аныгар туруорда аңардас харахтах Арҗамән-Царҗамән-бухатыры, хотугу дiкi аныгар туруорда Хоролу-тыллах-Хоңкурдан-бухатыры. Бу туруоран баран, бу цоңо атәр:

— «Уосәттән ургүөр ургүјубә, аллараттан сиркiәр сиркi-јiәбә; бу гынабына — миәхә кәләңцiт тылларың!»

1) Въ подл.: кысiтә. 2) Въ подл.: дсюгюннә дсюгюннәх.

III.

Хан-Царгыстаі.

13.

Абасы айдана-албына ілја турда, ситі курдук ілја барда, аһпїт курдук, Көнчүб-бөбөнү кісіләрі-сүбәуләрі.

Мағы ујаға халырык сөрөн көтүтән тасарбыта Көнчүб-бөбө оџотун. Бу сөрөн көтүтән тасаран — улахан хаңкыбыр хара тас урдугар көңнөі тәтиң төңүргәсә бар ібіт — маныха көтүтән ілјән тусарбіт¹⁾. Усәттән — Баріят-барған діән таїдаға — хары самбыры кытта Ёруң-аҗы-тоҗон уруң сулугајиттән тамалатан біәра-рінән ітілібіт, манна сытан, білігі оџо. Сынпыта уон сыл буолан баран, тәтиң төңүргәсін хаја тыллан тахсан, сымбыт хаҗын курдук усуллан тахсан, сысыга сүрән батыгран кірдә. Бу кірдәҗи-на — уруң тулҗхтан бір-дә хамар суох, ус сыллаҗы үмүт оту тоох даҗаны быса ытыран ылан сібәтаҗ, кісітән бір іңінін сыраїдах, іріәнәх тыллах кім-дә суох (буолбут). Түбөрт уон²⁾ былас туоралах, аҗыс уон былас усталах, түбөрт ілі халыңнах, тігінір тімір алас ұһан турар. Ол іңікі усугар түбөрт кырылах, ус былас урдуктәх җаңкір тас остөлболөх буолбут. Манна сүрән бітігрән тіјән кәлән, оџо иҗаңкір тас остөлбо урдугар өрө ытта сурдә. Бу өрө ытта сүрән ісіліән көрөн омордоуна — кіні урут өттүгәр сур діән әлбәх кісі, сур діән әлбәх сүбәу бар мағыләх. Маныха өрө көрөн туран уөгүләтә, хантајан туран хасытата:

— «Ўруң халлән урут өттүгәр ұт тас олбохтөх, урумадіибәт ұт күбі дайдылах, сатбы намылы саналах, саха ураңхаї кісі буо-

1) Въ подл.: тусарбитинь. 2) Въ подл.: төрьдөнъ.

лар кәскілін¹⁾, саха буолар ҕасалын²⁾ төлкөлүргә оңорорго оло-
роччу Ыруң-аҕы-тоҕон бар буолуох тустах аҕиң. Бу мин орто
даҕдыга күбәи хатын ҕаттан төрбөүпүн бидүөмнә халлым, ар
тоҕон аҕаттан төрбөүпүн таҕынымна халлым. Санныбар таң-
нар таңасым суох, исиәр асыр асым суох — туос аччык халлым.
Миңјар атым суох — туотчаты халлым. Туоҕунан төрүөттүөн,
туоҕунан аргіян кісі буолуох кісібіһи? Маны, тоҕон асаң, миң-
гін субәліә!» — дһан баран, ісһилһан озорор.

Бу ісһтәҕинә — іһи дһкі кісітін аргітә тартаран ыһан, со-
зуру дһкі кісітін сугасатаһ, арҕа дһкі кісітін аһаһаран, хотугу
кісітін холбһн баран, мунҕаһтан мунҕан туран:

— «Саманнык бысыһнан, саманнык кісі, орто даҕдыга төрһн,
бәрт тыһы тыһласан, бәрт саңаны саңаран, ыҕан-соҕһн йрәр» —
дһтә Ыруң-аҕы-тоҕон. — «Бу миңјар ата, бу таңнар таңаса, тут-
тар сабыата хантан тускуһах, туохтан оңоруһах буолуох тус-
таҕыһи?» — дһр. — «Санаһах — таҕың, біһәчһи — біһиң!» — дһбһ-
тігәр үс күннәх тһну мәһқи муһтан күгүнә сатаһ баран:

— «Туох дһәмһт, бісігі мәһбітһнән хараһытыһан көрбһтһх
кісібітін сатаһмыт, манһык буолуоҕа дһан кһнәхә бісігі тугу да
бәһәмһәһпһтін біһбәтһбіт, ханһык да аты біһрәрбітін хотон тоҕон-
һн тасарбатыһыт!» — дһан баран, тарҕасан халлылар.

Бу тарҕаспыттарын канҕә, Ыруң-аҕы-тоҕон бәркә арә дһан
санарҕан-санҕыһан халла. Арҕа дһкі бір таҕахтаһ кісі тыһса ба-
ран ісһн төһнһн кәһр; төһнһн, халҕаһы лос-лос тоңсуһан баран:

— «Ыруң-аҕы-тоҕон!» — саңата саңарар: — «Тоҕон оҕонјор!
Мһн, бу баран ісәммһн, сана буһлум әбәт: ітһ орто даҕдыга төрбө-
һт оҕону мһн атһан, ат аһан біһрәһпһнә — сөбуһуөң дуо?»

Оҕонјор саңата һиә ісһтһн:

— «Әх, сөбуһүрүм ханна барыһаһи!» — дһр.

— «Миңјар ата мһн өбөһр ітһ: маһтан тус іһн дһкі өттүгәр
Аһыттан-Таңараттан іһә оңоруһах, сүсүгәр — күн дһкі көрдө-
һүнә — тоһус сһрһнән тусахтаһах, ыһ дһкі көрдөһүнә — сәттә

1) Въ подл.: клякляпмь. 2) Въ подл.: ҕасалым.

сіриниң дәрғалғани іаддстах, кәҗә кыл кәккәләччи олоубутун курдук кәтәҗәр кәр чур кулгахтах, сүсүгар чохчоҗо кыллах, хараҗар хараҗаччык кыллах, таптыгар тарыбана [?] көгөрдөх, кутуругар кураҗаччы кыллах, борбуҗугар бору оттох, тамыгар талах мастах, айданнах ајаннах, алҗархаидах атахтах, җабылҗаннах сырылах. Табыры-туғуи ат бар абат, бәјәттиң умут ыңырдах уһнах. Бу акка әр киси туттар саба балам, әр киси таңнар таңаса балам. Бу аты аҗы җәсәлҗитиниң, сәттә уолан кисиниң быса кылдатан тусардахкына — кыһах сөптөх-җуөраләх ат буолуоҗа. Бәјәтин ата: сүсүгар чолбондох, кәтәҗәр ыдах, түүсүгар күһнәх, өлбөт уҗаләх, быстыбат тыһнах Хан-җаргыстаи дән аттах буоллун» — дидәтә.

Онуоха җәә ісіттән Тојон:

— «Әх, учугәи, онук буоллун!» — дидәтә.

Аллараҗы киси «ісіттәм дү, ісібатім дү» дидә санаата. Хантан да кәлтін білбәтә, ыи күн сардаңатыһ курдук ыңырдах уһнах ат кырајан тусан кәллә, тими́р аласыгар тиң гына тустә, үс былас өлјүргү көмүс көптөсүи сосутунан; мантыттан хаба тардан ылла киси. Ат, білігиттан сирғаниң сосујан, бырпаста-бырпаста ојуола сатан кәбістә. Білігәә білігі киси туннут ілігін мулҗуруһпәтә, уктәммит сириттан атаҗын улларыһпата. Бу буолтун кәңјинә, атын кулҗаҗар түрә тутан укпуд таңасы ылан таңнан кәбістә; онто үс цахтар кәтәрдән көрө-көрө тікпітін курдук буолла. Үс киси туттаран көрө-көрө оңөртун [курдук] киси туттар сабыата барыта балам; бәјә бәјәтигар җуөра, тәгил тәгилігар сөн буолбут. Атын кәтит тасатыгар, сомоҗо тоноҗосугар¹⁾, хара сәліиң төрдүгар хам олоро тустә. Онуоха ата үс күһнәх тун тоххору өргөн устата барымына²⁾, мәјитин іккі атаҗын іккіардтар уктан туран мөҗө сатан кәбістә. Маныаха олоҗун бірдә [-дә] өгдөһпөтө, кыһчыбыт атаҗын бірдә [-дә] җигиһпәтә³⁾. Бу буолтун кәңјинә, тус хоту салајан баран, атын халың куңун хаја кыһчылаһ ба-

1) Въ подл.: тоноҗосугар. 2) Въ подл.: барыбына. 3) Въ подл.: дегяһһһһһһһ.

ран, кулгазын тыаса арылыас кус кынатын тыасын курдук ісі-рән істі.

Төсө-дө буолбата, сотору тіида Ытык Кыбырдан кап суорунугар, катит уораҕаыгар, сирин туонатыгар. Маны илн аңча катбил буолан турбут Сімәліјан-сік-бајаҕал-тыннах-Тімір-Цасіна-бухатыр кәлбітін биллә. Бу мантан кинийәхә урдук халлана урдугар умүрүјарга ділі гынап бараян, нас туөртүганә¹⁾ аллара сімттәргә ділі гынан баран, аламаі күнә урдугар хараңарарга ділі гынан баран:

— «Тојоном кәліәҕә діабит кісітә кәлләҕә бу абат!» — діә санан кәбісан баран, собуру дікі барда Соҕотох-атахтах-Суон-Суодалба-бухатырға тыллы: — «Тојоммут кәліәҕә діабит кісітә кәллә магылах, ону «тылларың!» діабитә; маны баран тыллыах!»

Онуоха:

— «Бәјә тына бәјәҕә харбас! Бәјәтә даҕаны субуҕ тоҕо озорботоҕо? Урдук халлантан сүпсүк, халлан таңараттан хапсыр²⁾, былыттах халлантан бысылан былјаспыта. Тыллыах кісі буолларгың бәјәң тылла; мін тыллыам суоҕа³⁾!» — діән баран, собуру дікі кірән, куруөн суодајан халар.

Арҕа дікі аңча турбут Аң-Царсын-бухатырға⁴⁾ тіјән тыллата; онто әміә Суон-Суодалба⁵⁾ курдук саңаран баран арҕа дікі куруу турбут. Хотугу аңча турбут Хоролу-тыллах-Хоңкурдан-бухатырға тіјән тыллабыта; әміә ол курдук әтәп баран хоту дікі бара турбут.

— «Бачча цон бары [маннык] буолтув кәпјіпә, мін-дә тәскі-ісібін, мін-дә, ордук хайтахтах кісі буоламмын, тыллы діән ісәр кісібіні?» — діән баран, Сік-бајаҕалга сімәліјән сасан халла.

Хан-Царгыстаі, кәлән, тас бутәјі сирин іккіәрдінән тәсын іккіәрдінән кымнјытын батары біарән баран⁶⁾, сир улаҕатыгар⁷⁾ бірдә сыҕаја аңјан кәбістә. Бу гынан баран, ајаннатан кірән

1) Въ подл.: төрдь-тюгяня. 2) Въ подл.: хансын. 3) Въ подл.: сох. 4) Выше (стр. 144) онъ названъ: Арҕаман-Царҕаман-бухатыр. 5) Въ подл.: Тимирь-Джесиня. 6) Въ подл.: дембаран. 7) МА.: улаҕатыгар.

кällä. Ајаннатан кiрiн кälläҗинä — маска-окко баппат сасынан хара маҗас сылгыны, хара маҗас ынаҗы дәлбi табiстәрiн, дәлбi кәсәрдiн, илтä атаҗа тiҗäришiн быса кымнiҗмән, атыгар кыс бар-бäкәҗинiн кыгыуаччы кәсәрдiн, аттарин иҗр табәҗäҗинiн дәлба-рiтä тапсая тiҗiн кällä.

Бу тiҗiн кallaҗина Ытык Кыбырдан ус хос тiмiр балаҗанын кап суорунугар, кәрҗәттәрä цоно көрдөхтөрүнä — аламаi күн ча-җалҗанын курдук чаҗалҗанинәх саха кiсi ајаннатан тiҗiн кällä. Бу тiҗiн кәлбiтiн абасы кыса кәрҗәнä, тахса көтөн, күлi бпысынан көрөн баран, көтөн кiрiн, иккi өттүгүн тасына-тасына, сәттä былас тылын туора салбанан, атан мәҗiҗä турар:

— «Тојонум-убајым! Моiнөх мәҗiтä учугајä барт, иҗнәх iдәсә иҗәкәтä барт! Моiнөх мәҗiтiн миәхä уҗулар, иҗнәх iдәсiн миәхä сәмсаләр!» — дiр.

Бу буолтун канҗина, Хан-Царгыстаi абасы иҗiтiн тасыгар, улү үс кыстыгыш иҗурун курдук тоҗ тiмiр тусасатыгар ојутан тiҗiн кällä. Маны Ытык Кыбырдан көрөн баран сурдук дiән куттанна, өҗө хамната, сураҗа хажынна, ханна-да барыах-кәлиәх сiр булбата. Холүмтанын¹⁾ иiн өттүнiн сiргä сунту түсiн баран, «бу Хан-Царгыстаi атын хара быарын оротунан, үс кырбылаҗ тiмiр уөрбä кыл буолан, чiркәҗiн турар сiсiн үөсүн оротунан быса тыллыам» дiән, — «ол тыллы Хан-Царгыстаҗы²⁾ асаҗас куңунан сасырдыам» дiән, «кәлин куңунан кәбирәтиәм» дiән, «өрө көбуөм» дiән көппүтүн, ата атiн тартаран иҗiс гынан биәртiн, кычымын иккiәрдiнiн атiн иккiәрдiнiн түтүн быса харыҗан ус кырбылаҗ тiмiр уөрбä өрө хорос гына түспүгүн, «үс кырбылаҗ тiмiр уөрбäи оротугтан хабан ылыам» дiәбитä [да] Ытык Кыбырданы кәтәҗiн асыттан сыса тардан түсәрдä [Хан-Царгыстаi].

Бу гынан баран, Хан-Царгыстаi Ытык Кыбырданы иәнип тардан күсуннарбыгынан барда. Iәнип тiртгä кiләҗiн көстүөҗәр дiлi, сiсiн үөсә чiркәлҗiҗiн көстүөҗәр дiлi тасыида бу даидыга абасыны.

1) МА.: холумтанын. 2) Вь подл.: Жаргыстаi.

Манылаха абасы:

— «Артыбын, ан мижиги абра, тожонуом! Ан мижиги өлөрүм! Мин, ан кәлиәхкәи биламши, уруң хара сурруккүттән тыншабы тымныта-’ликни, сусуөхтәји мултурутә-’ликни, туохкуи да тарыја өлөрө-’ликни; барыта бурус бутуниук турар. Ан, маны көрөн бараңын, кәсигтән-сүбсүгүттән игәбәстәмит буолабына — оччоҗо мижиги өлөрөр!»

— «Ах, үчүгәи, чәи, көлбөр!» — дән, абасыны мөлтөтөн туруоран кәбисәр.

Туруоран баран, мөинуттан тәмир бргөяунан быалыр. Бу быалан баран, иңигәр килларан, иәни охсо-охсо:

— «Ханна балларыи кәсиг-сүбсүң? Булар!» — дән ија барар.

Ытык Кыбырдан муңу муңнанан, ата тиргә баранан, ытәи-соңон, сир сыраиданан-харахтанан, иңигәр кирән сүрән¹⁾, көтөн өккөбөлюжән исән, тидә мабы ажи кәсиг сүбсүтүн цәләйн-уоттан олодор сиригәр-даидытыгар. Кирцик даҗаны, сүбсүттан бир [-да] сүбсү игәбәстәмәтах. Маны ажи кәсиг:

— «Ајиәә буолбатах, бу мийәә» — дән, барытын хамыјан көсөрөн, ажитын сиригәр урән-турујән ија барда. Ытык Кыбырданы, мөинуттан быалан баран, ыт курдук сятән исәр.

14.

Кәсиги-сүбсүтүн урән көсөрөн исән, Ытык Кыбырданы ыт курдук мөинуттан быалан исән:

— «Аны бачча буолан баран тугу гыныбај?» — дән — «бачча буолан баран ханна күрүбәј?» — дән, ытәи кәбистә.

Онто ынабы урәччитә дән кәсигтән ордук буолбуг, сылгыны урәччитә дән кәсигтән ордук буолбут. Бу гынан, кәңиттән урән, күлүгүчүжән исән, кәсигтән кәсигә хорҗою, сүбсүттән сүбсүгә

1) Въ подл.: кюрлянь.

хорҕоҕон, мастаһ маска кистэйэн сөрөнөн, сасан илэ мэллир буолан, сүтэ тусан халла.

Бу халаһ, Ытык Кыһыбырдан сананна. Иччэ гыһнаҕына — кини аҕиҕа цахтар бар ибит Кыһтыһ-сарын-кытаҕас-тарбах-Кыс-Кыскайаһ-куо Ытык-Чөкчөйдөн-удаҕан дйән. Абасы аҕыс улусугар баппатаҕар — төрбүтэ сүрбэ сым буолан баран — аҕата-иҕатэ арҕа халлаһ улаҕатыгар хараҕа хэҕылаһ, халыҕ халҕаннаһ олохтобуттара бэр. Онуоха сйәлән биәкәйән тидә. Тйјән, аһын асан, кйрйәх уөк¹⁾ биәримиһа, моҕоҕотун туора охто сытта. Бу сытан, ытән орҕосго, ыллаһ улуја сытта:

— «Аҕиҕккәм! Орто дайдыга Хан-Царгыстаһ дйән, көрбөртөн утүө, истагтан барт бәјәләх кйсі төрөн, имгиттан бысаһы гыһна, аһпытыттан сүтәрәри гыһна; абасы аҕыс улусун, кәлән, мас чарпатын курдук, от хотулун курдук гыһа оҕордо. Мантан, бараһын, бйсігйни быса-абра!»

Онуоха аҕиҕа:

— «Кйсіни бысы бысыхтаҕар, абры абрыхтаҕар, суон²⁾ турмәдә, хараҕа хәҕыга сытар кйсі абасым албыным даҕаны суох буола. Хәја бәјәбинән баран бысатаҕымы-абратаҕымы?» — дйр.

Ол дйәбитйгәр Ытык Кыһыбырдан:

— «Алматыка аҕиҕккәм! ән итйниһ тыллах буолтуд кәйјә, мйһ хәјән кйсі буолуому? Муң сәтар, орто дайдыга бургуһас ыһах муоһа булгурута тоһор модут тыһыһта буолаһ бараһын, сабыһлыбытыһан турар аһнаһ, оттуһлүбүтүһан турар уоһтаһ туруорбах мас балаһан буолаһ кубуһлаттаһ әти; маһыһа кйрбит кйсі-суһсу, әһ кйәң кййлигәр кйрбит курдук, барыга өбөр буолаһа. Аһа, кйни бәрдин иһсй, ол кубуһлаккын ханаһ быса барыһаһа?» — дйр.

— «Әһ, оһом кйрдйк әтәр. Дйәбитәр даҕаны, оннук кубуһлаттаҕыһ әтә дү?» — дйр аҕиҕа.

Иччэ гыһан баран, орто дайдыга кйран әйјән царгыһан тустә.

Куп кйсйтә Хан-Царгыстаһ көсөн истагйнә — туох-да әтиәхтән ордук уорәһнаһ тыһыһта тустә, кйсйлйһ-суһсуһүн тура тоһонһор,

1) Вь подл.: егя. 2) Обыкновенно говорят: тунуктәх.

хаввабат буоланнар, олобу багѣја тартаран бардылар. Бу буолан исан көрдөхтөрүнэ — убаја турар уоттах, сабыллыбытынан аннах, тасын сибилгив калан кырасалан кабисан барбыт ҕа турар. Маныха:

— «Баи кісі Ајыттан-Таңараттан ілә оңорулах буолар кы ібіт! Өлүө суох оңорубутугар сорујан Ајы-Таңара біәрар ібіт, ан даіды ічгітә түбәсиннәрәр ібіт» — діән, кісілін-субсулуҕун калан, крбітінан барары оңосунулар, іададілар.

Онуоха тојонноро:

— «Баја-’рә, ноколор! Тојоңнут, мін аҕа-’ікпінә, туохтах ханныктах ҕіәні біләңңит, крән барары ғынабыт? Тојоңнут, мін бастап крән біліәх тустәхпн» — дір.

Кәңјіләрітгән¹⁾ ісәр бајага, кісіні ојоҕосунан сіалларан, бастан тіјән, ҕіәні куо ҕәллік кымыҕытынан хаја оҕуста; онто іккі буола дар ғына баран тустә; онто абасы кыса цахтары төбөтүн сігінәп хаја охсубута, іккі аңы²⁾ араха хасыра халбыт. «Модут тымны тустә» діабіттарә — туох-да суох: араі үчүгаі әрә діән кујәс ортотугар ајаннан ісәлләр ібіт.

Маны Ытык Кыбырдан, калан, хараца былыкка хасаланан туран, көрөн баран, ытан баллаја³⁾ тусан баран, төттөрү аліда.

Төттөрү аліјән, кіні балыса цахтар, ківіні кытта төрөбүт, Халырыктах-таллах-Хаскыідан-куо Ытык-Ајаңалік-удаған діән барыгар мағы аңіјігәр калан аһітіп курдук атта, ытабытын курдук ытата. Аварәҕыта дағаны сін аңіја аһітіп курдук:

— «Кубулҕатым, хобум-хомусунум ұрајан дағаны олоробун абат. Ол бајаләх кісіні хаја бајабінан кыајыам діәммін баран істәјімі?» — дір.

Маныха Ытык Кыбырдан:

— «Сатар ан — ајаннан істәхтаріна — оңурумар⁴⁾ оҕус сусун тірітә цукку бусар оңурук⁵⁾ кујәса буолар кубулҕаттах аңің — ол ортотугар тәс ұрәх буолан сүрүктү турар буолдоң аріәхсіт;

1) Въ подл.: кяниквягярь. 2) Въ подл.: дикя. 3) Въ подл.: малая. 4) Въ подл.: өңерөмөр. 5) Въ подл.: ёнюрю.

онтоп існїт, ошно кїрбїт кїсі-субсу ын іскәр кїрбїгїн-дә таңаға буолуох ыта буолаҕа. Ол кїш, тосб-дө бардїн ісїн, ошно ымя кїрїя суох баята дү?» — дїабїтїгар Ытык-Аҗаңалїк-удабан орто даїдыга кыран, чуорадыҗан тусар.

Хан-Царгыстаї көсөн істаҗина — туох-та атытган атын күстәх оңурук¹⁾ кузаса тусар; кїсілї-субсулун тараҗа ботуохту бусан кытара кына убаян істәхтарїна — сїбілїгїн бустәх тас аныттан кыцымахтын кылыгры-халыгры уста турар тас урәх ута уста турарыгар кїсілї-субсулун сырсан калән умсәхтабытынан барары гыннылар. Ону Хан-Царгыстаї:

— «Баяң, тохтоң!» — дїән, куота сїлләрән тїҗән, кымнїбатынан быса бїартә, араї абасы кысын кубуздаггары баяларї ортотунан быса охсон тусарбїт.

Бу буолгун кәнҗә, күнәрә күн курдук сылаңыта, салгын-нара сїркїәр магытынан намылҗыта турбут.

Мань Ытык Кыбырдан күөх былыкка кукүрданан турап көрдө; көрөн баран, ыты тусан баран, тус арҗа кїрән сүрә турда.

Хан-Царгыстаї, сїрїгар-даїдытыгар, қїатїгар-уотугар көсөн калән, кїсітїн кїсіннән, субсулун субсуннан тәнїтән-талгатән кәбісән, олордоҕо ітї.

✓ 15.

Бір сасыарда — «турар кәмїм буола» дїән — турап тахсан турдабына, хантап-да кәлбїтїн бїлбәтә, усә, халлантан-да сїртән-да тутулуга суох, кулуга бїллїбәт ыи күп сардаҗата таңастәх, туктарї утуө баялаах кїсі, калән, сїр халлан іккїәрдїгар бїараңнї турар.

— «Доҕор, Хан-Царгыстаї, хайтах буолаҗыи? Сатгәх тылы тылласпыккын, сәңкїлләх сананы снәббыккын. Бу уолуҗар улү халлан улаҕатыгар²⁾ уолугунан аҗахтах, Улү Дарасын бїсїн усун уоҗана буолбут, Уолуҗан-усуктар-Улусханныах-Улү-тоҗоңо илїт-

1) Въ подл.: ёнёрю. 2) Въ подл.: улага ё [?].

тiйбiккiн: «кiнi мiахi аналлах илiм анынабы наскыл [няктаi?] кулут оцостуохпун, хасалах убаса адабата, урудiлiх торбужах утумабi, хотон хосуна, тiтiк цiккiрi, барар-кiлiр маньсыт оцостуохпун кiрдiн» дiйбiккiн. Маньаха баркi дiан оцургiмiт; илiдi гынан — аjiгiн, кiрiн, дiлбi мiлiдiн табыстынар дiан — iккi сiс аттiк бухатыраттары¹⁾ оцорон арiр аjiаха, — мантан сiрiн-сiрбiн!» — дiр.

Опуоха Хан-Царгыстаi атiр:

— «Iккi сiс тоттобу ыам бырдабын кiрбiтiх²⁾ цоцут ду? Оцу дiлбi мiлiдiн кiбiсiр бiрiккiлiх буозар ду? Миn кiшiлiрi дабаны онтон ордорбонпун!»

Мань iстiн барап, халлiн кiсiтi халлiцiн кiтiн тахсан барда.

Хан-Царгыстаi уруц хара сiругiн умiруччy тардан ылла, цонун-аимабын хамьа тардан ылла. Бу ылан, тiуорт уон бачатинаi туоралах, абыс уон бачатинаi усталах тiмiр аласын ацар оттунiн арi хонпочу кiтiбiн, бу аныгар сiуесiтiн-кiсiтiн кiсiтiн, баттан кiбiсiтi. Бу гынан барап, ус бачатинаi туоралах, тiуорт бачатинаi усталах тас оцiлботугар барап, батасын тутан барап, сасан сытта. Iккi сiс аттiх бухатыраттар³⁾ кiлiн тiстiлiр хiр-самыр курдук. Бу тiсiттiрiн кырытытган аба сытан, iккi сiс аттiх бухатыраттар³⁾ сiгi тiсiттiрiн кiлiнiн, тура бiубiтiн, тiмiр аласын бiрдi аргiтан кiбiсiтiтi, — дiлбi мiлiлiн халлылар, бiр-да тiн тахсыбата.

Мань Ытык Кыбырдан, кiлiн, куох былыт кулугар хасiланан туран, кiрiн барап, ыты тiстi; илiдi гынан барап, тус арба дiкi кiрiн илiдiн халла.

Тiттiрi илiдiн⁴⁾, амя Уолуан-усуктар-Улусханах-Улутiоцiо тiдi. Бу тiдiн, цiаба кiрiах уок⁵⁾ бiрiмiнi, хахайдь хасiра турар аныкы сiргiнi курду оцутта. Бу сытан, ыты-илiлiдi, мiцi халлiны сатарата сытта, кiбуохтi-цацажа, iлiр

1) Въ подл.: бухатыры. 2) Въ подл.: керьбеть. 3) Въ подл.: бухатыр. 4) Въ подл.: ястань. 5) Въ подл.: етя.

саңатын тасара, тыла тахсыбат буолбут оҕун кэриэсін атан кутуран ыраһин курдук:

— «Хан-Царгыстаһ, бу аҕылаһ гынан, аһиһ-тириһиһи баран, барка уордаһан, барка тымтан, битта аҕаһа. «Бу кини туғун хараңа саргити?» дииһ саригиттан тыһ тасарымна дәлби мәлиһан кибистә. Ол гынан баран, бәһәһин «кира тартын!» дииһ, миһигин тасыһан сыһиһан тасарда аҕаһа. Барка ыра дииһ тымтан ыраһ, барка ыра дииһ уордаһан ыраһ. Аләтыка, өлөртөрүмә-дә, тоҕоко-ом, кира тардан биһр! Хараңарар күлүктәһ аһараһ аллараһы даһды аһаһын аһын-солотун имиттан сүтәртәһимә-дә, тоҕоко! Аҕаһа уордаһан, аҕигин «кәһрбәтә» дииһ, бисигини барыбығын-да кырган кәби-сәһрин кәһрәһә суоһ киһи бадаһа. Чаһ, кира тардың ус!» — дйр.

Маныха Улусханаһ-Улу-тоһон:

— «Иә, кәһрәк-тәһәһни, сүрдәһ-кәһгәһ киһи үбскәбит, оһолор! Бар-тәһәһни киһи төрөбүт, доһоттор! Кини кәһрәк-тәһәһни миһигин кулут гыһаһа. Мантан хаһа кыһыһан быһаныһ-көһүскәһиһ бәһәһини, хаһа сүһәһиһан-саргыһиһан аһаһыһ урдусун быһыһаһ бәһәһини? Аһ, дәһбәт даһаны, билиһ миһигиттан төрөбүт уоһ оһо бара әбәт; сүрбәһигәһ тйһимәһ ыра, абасы-да аһы-да сиргәһ бәһ-патаһын иһин, аллараһы абасы сиргәһ тән тараты¹⁾ һаһыһыһар тәһсәртәһан, сәһтә [хоһ] тйһир аһиһәһ иһигәһ суон тйһирәһан боһуһтаран, сәһтә хара күлүк киһиәһа кәһтәһан кәһбисиг уоһум. Бу киһибин тасаран өһсүһиһәһан көрүһм аһаһ киһини кыһта» — дииһ, ус хара күлүк киһини ыһаһ, аһаһтарда һә билиһ уоһун, Ұрдүк-хәһлән-уоһа-Өкүһкүләһ-Бәһкәһәһ дииһ киһини.

Бу аһатыһ сиргәһ-даһдытыһар кәһиһгәһ дйһи һаһнаһы тахсы-быт обунугар түүрт уон киһини, түүрт уон сүөһүнү сәһн кәһлә.

Аһата-һәһтә:

— «Тохтө, болһоһ! Сонтоһуһ-цүһрәһләһиһ көһсүһнә. Туоһ аһы-һар утуһ уоһ оһо төрөбүтуһуһи? Көһтөр өһүбүтуһтан быһә! Нә-бодо саһа киһи кулут гыһа ыһары гыһна; саһа киһи кыһыһ талаһ кыһиһыһын аһиһиттан быһтар күһмүт буоһла. Мантан бәһә-

1) Въ подл. ониска: татары.

абра!» — дiан барап, тосоѳос от саѳа ас утубутган кусаѳаныгар дiлi муниан биърдiлар: — «Мань аса!» — дiан.

Бу маньаха:

— «Ах, учугаи! Уон хонукка асыам, уон хонукка калбит сылабар утуѳуом, уон хонукка, тураммын, сусубхпун тавитiам» — дiата Оксукулiх Бiкистаi.

16.

Хан-Царгыстаiга уруккутун курдук тылiаччы киcи Барiат-барган калiан тылiата:

— «Субу гурдук илiтiабиккiр суманвык туох-та атыттан атын куcтах абасыны оцордо аjiаха» — дiан.

Опуоха Хан-Царгыстаi атiр:

— «Миn апиатiх-дi тылым, санабатах-ла санiм. Миn бу абасы хобуттан убун тiбитук¹⁾ утуiбат буоллум, олохпун оноллiхтук олорбот буоллум. Олiрбун-сутiрбин аттабыт аѳам Куоx-халлан-уола-Куоки-Цасын кiрiн кiрiн турдун!» — дiр.

Бу дiабитiгар халлан киcитi халланыгар кiтiн тiлибiрiдаjiн²⁾ халар. Хан-Царгыстаi, киcитiн-субсутун маѳыттан сасыарарын курдук сасыарап барап, тас остiлботун аттыгар сасап турда.

Тосоцутаѳар даѳаны сiр-халлан аiманидi, нас тубiртуган³⁾ кiбiлjiидi, тас хајалар хајыта бардылар, буор хајалар суман сурулан, тац сiр буолан, дахсiлiнiн халлылар, халлан тубiрт муцпугуттан iргiстiх толон уот мајiлiх, кiдiннiх кута уот уктiлiлiх добул халырык, ојон тахсан, халлан тiбiтун оројугар тахсан сомоѳолосон iрдi. Бу Iрiн турдаѳына — холлѳос бысаѳасын саѳа кута уоттар, бысыта ыстана-ыстана, сiр-даiды улаѳатыгар тамалан-кыдациан, унар оттору-мастары пjiылбы салiн сiатiлiр. Арi⁴⁾ iмiскiччi хабыс хараца буола тусан барап, суллiх атiц iрi атiллiн мiхпунунаѳар ордук куcтах кутур тыас тыасап барап

1) Въ подл.: тiбiтiуць iубун. 2) Въ подл.: тiлiбiрдiянь. 3) Въ подл.: тiрдь тiгянь. 4) Въ подл.: ярi'.

үрайтын¹⁾ кэңиинэ, уохтах [одун] халырык ортотугар ус бача-
тинэи усталах, аңара уот, аңара тими́р кісі, таллгаччія аргіян,
уеулу ыстанан, [кэлэн] тустэ сіргэ. Бу түспүт аҕримар тими́р
аласы бір бача́тинэи доло тустэ²⁾. Бу буолан баран, уеулу тах-
сан туран, кысыл уотунан кыдаһанан³⁾, күөх уотунан төлөн-
нүрэн, остөлбө аттыгар турар Хан-Царгыстага тіян калла:

— «Мин іҕабин-аҕабын тыннахты аҕа кулут оҕостору гым-
мыт аһ абат! Аҕаха аҕа кулут оҕостуоххун сөптөх кісі мин
каллим. Бу аһ дуо аҕа кулут оҕоруох бисигиһи? Аһит тылың
сатһар-кэһиэтигэр, санабыт санаң аҕытыгар, тыннах баҕиһин
тыннахты, турар баҕиһин туруору кун араја буолуоххун баҕара-
һын дү, ардэ сыһанан аҕискаччи хараҕаҕа кіріэххин баҕараһын
дү?» — дэһ, тымыттар-тырыттар, дәлбарита барар тас тыасын
курдук саңарар.

Онуоха Хан-Царгыстага атар:

— «Баја, тохто, болҕо! Аһ-дэ ыалар аттаһ, тохтор ханнах,
быстар тыннах буолаңдын, орто дадыга төрөбүтүң буолаҕа!
Бу гыннаһына — барт улаханньк санаһыма, барка оҕостума!
Мин аҕиһин катан турар кэтинчабар-дэ, уктан турар угуһабар-да
холубаһыһы!»

Абасы:

— «Мазаһаһ алаһ тыһын кысын, аҕаһын абатын көрүң
дэ!» — дэһ баран, уохтах ахханнык утары оҗон тіян калла, аҕи
кісіһи уһ утары абасы күстэһ ахханнык оҗон тіян барда.

Іккі өргөстөх бур таҕах кыл тікестин курдук, сол курдук тік-
сіһин, хара хараларыттан туттусан⁴⁾, ыһымытынан хабыаласан,
охусан істилэр. Тими́р алэстарын дәріһһи кумах курдук дәлби
тэһһи кэбістилэр. Кіһилэр тыастарыгар, өлбөсүбүт өбүһарыгар,

1) Вн. үрайытын. 2) Конструкция последних трех строкъ въ подлинникѣ слѣдующая: ...уохтах халырык ортотугар таллгаччія ыргыһнь, уеулу ыстанан тустэ сиргя, юс баятһиний усталах аңара уот, аңара тими́р кысй. Бу тими́р алаһы, тусһютө ыргһмьр, бирь биятһиний дсэлө тустя. 3) Въ подл.: кыдаһанан. 4) Въ подл.: туттан.

төгүрүтә сәттә күндүк дабыттан ыла, ап талға хазырыга туран, оюн-масын барытын кумалан-барчалан тусаран, сир-дады том-торуп-булларын, дулғатын, кәңісін — барытын мәліян, толорон, дәхсәлән кәбісіңт.

Усәңи чуордыҗар тоғус бисін усуттан:

— «Орто дадыга хәҗә аҗархаи үбекәтә?» — дән, бәҗәҗән көрөн бараннар: — «иччә аҗыккабын, тубәсисәх цон тубәсиситтәр! Кисини быса дансылыҗмахтара» — дән, усә дадыга чуғус ғыһан биәрдиәр.

Алларағы дадыттан ахталыҗар ағыс бисін усуттан:

— «Орто дадыга хәҗә уҗуғәр турдаҗаи?» — дән, сәргәңиән [сәргәңиәсән?] көрөн баран: — «иччә аҗыккабын, тубәсисәх цон тубәсиситтәр, кисини дәлби уктүөхтәра» — дән баран, аллара сититән биәрдиәр.

Бу өлөрбө сәтән, бәҗә бәҗәләрин кыҗымына, тыңаларын күҗәни баранан, таңиәсәниәр, икки аңы хаҗастаса тусән, тимер аластарыгар аңардарыгар дии батары тусән, икки аңы тардыса¹⁾ сыттылар. Бу сытан, Хан-Царгыетаи көрдөбүнә — мәҗы сүрәхтиәбит аҗата, Көбөрөр-күөх-халлаң-уола-Күөкә-Цасын, күөх былыт үрдугәр кәлән, көрөн турар ибит. Ону:

— «Атгабыт аҗам! «Өлбөт уҗәләх, быстыбат тыһнах буолун дән айдым, анәтым» дәбәтәҗин дуо? Өлөр-халар күнүм буола, цәккитән: өрүсүи, абра!» — дән, ыгырар.

Күөкә-Цасын, күөх үөрбәтин тутан баран, көтөн тҗән кәллә. Маныаха абасыга әттә:

— «Туох буолуң, Күөкә-Цасын? Мин оҗо әрдәһинә, ән уолаң әрдәһинә — туох дәнцән: «өлөр-халар күнүң кәлләҗинә» бисыах-абрыах киси буолаңҗын, күстәх андаҗары биәртҗини, улу тыгы әһитҗини? Тыгыһи сымыҗабыр киси буоларҗын — тымыһи быс, алыһи буоларҗын — өлөр!» — дәр.

Маны истан баран, күөх үөрбәләх Күөкә-Цасын Хан-Цар-

1) Вь подл.: дардаса [?].

гыстаҕы өлөрөрү уңуҕун-батасын тирэбитинэн барар. Маныаха Хан-Царгыстаи аҕар:

— «Уруң-аҕы-тоҕон, асам, брусуй, абра!»

Онуоха аҕыс тистэх аҕы атарата сатылан тусан тижан калла. Билигин көрөн баран, Күүкэ-Цасын, күүх үөрбөтүн туһуптуһунан куруөн, күүх халаныгар көтөн күүкэҕэ халла. Аҕы атарата саха уһар сиригэр сардачалын баҕастын сатылан калан турда. Өксүкүлэх Бакистаи ата сытта:

— «Тоҕонум, доборум, Хан-Царгыстаи! Өлөрүмэ мийгин! Туох бэси бестөспүт ҕон барбытыи бисиги? Киси иҥигэр калан, киси хобун иҕэҕэҕэ калан өлбөсүбүт киси буолабым. Тыммын көмүс-күүдэхкэ — миң аҕыахэ бастыһаҕаи ҕиккар-да кулутуң буолуоҕум! Миң аҕыахэ кусаҕаны санаһахпына, алыны иттэхпиһэ, аҕыны оҕордохпуна — бары таңарам барыта баттатын; халланым, хадар тас самыр буолан, урдубар тусан саба баттатын; сирим, кута буолан, уйбат буолан халлын! Тутар илм тосунун, хамар атаҕым таргын, исим дэлби бардын, сисим уоса быса бардын, көрөр хараҕым чакырынас хара тас буолууң, аҕар тылым тардан халлын, икки тисим — икки ардынан сик кирбат, саңа тахсыбат гына — ытыстан халлын! Тас ҕүлэи буолан баран, илм арҕаны билбэккэ, алэи-малэи буола дөбүн сүтэрэн кэбисим!» дэбитигэр аҕы киси — иҕэҕэҕэ-сөбулуөн — Аҕы-тоҕон атаратын уса дайдыга быса кылдан бһпыга, төгтөрү көтөн-тэмтэҕэ тахсан тижан барда.

Били кэҕиттан уостарыттан урасан, күстусан, туксан, Аҕыга-Таңараҕа албасан, аҕ аҕтара алжаммытын ытыстарыгар силлэсэн баран, имэрисэн, осорон кэбисэн баран, ҕилэригэр тахсан тижан каллар.

17.

Ус кырсаҕас ҕилэ киси буолла; төрдүсэ: Хан-Царгыстаи икки Өксүкүлэх Бакистаи [икки] кытта олоролоро — ол буолла. Бу ҕон улаһара ҕасаллара, туттуллара бигэти, сылжаллара сыдама, бултүллара өлгөһө, аҕылыллара угубти, саналара ҕамчһа, кэрсиллэрэ-

өйдөрү хаја [да] кылан ордук буолла. Бу цон добордуларын көрө-көрө кісі туораттан баҕарыах курдук буолла. Бирдара суох буолабына — бирдара асабат, бирдара даң каліах буолбут кэмиттэн уталыдабына — бирдара: «бу доборум туох буолаҕаи?» дйән саваргытыгар утубат-олорбот... Цоллох ара дйән магылахтык, саргылах [ара] дйән магылахтык бајан-тотон олодулар бу цон.

Бу illāx-ajālāx буола олоннонор, бір сасыарда туран олоннор, аҕы кісітә атар:

— «Добор! Бу мін абасы хобуттан маниык өбрөүгә алҕар-хаіга тіітін¹⁾ абат. Мін маниаха уңа барыах санаахпын: Хортөбйән аттаһ Ытык Кыбырдән кәп суоруна, баса-көсө-тојоно ханна буолуоҕаи? Маһы аһ мийаха ыјан-кардан кулу!» — дйр.

Оһуоха Өксүкүлāх Бакістәі, ілігін уһан баран, уңуо сөмүјәтін түс хоту дікі чороччу тутан олоннор:

— «Ах, добор! У долгунун курдук күөх ариән оҕускун мін, ханнаһ хаһлык саламалан, сямәсіннāх кутурук сәлбјрдән. Бу гыһан баран, түс хоту баран ісән, төсө-мө ајанһан баран, тіјің тыала суоһа тыаһырбыт, салгына суоһа салгыдыһыт хаһгыа тімір курдук хара туорахтардах харыја мастаһ сјргә. Онно өрө-бөтүгәр үс субурҕа атахтаһ Мак-тугуі дйән уот субурҕа кыһ субурҕа суран араһ даһдытыгар тіјәңгін, күөх ариән оҕускун өлөрөн, тірітін хастаһ ыһан бараңчыһ, аһтін — «бу даһдытын-сірпін ічөйләрә²⁾ асәтахкыг!» дйән бараңчыһ — ібір ысыаһ оңорон, гаһтән-таһгәтән кәбіс. Ол гаһјә, оҕусуң тірітін бурһунһан баран, оҕус буоһан, ајанһан тіјің үс хән төрдүгәр. Цә, ол ајігін субә-ліәҕә-саргыһыаҕа, ол субәтінһан сыһыаң!» — дйр.

— «Мін кәліаһпәр ділі субсубун субсуләңгін, кісібін цаса-јаңчыһ, олодобуң дйр. Оҕоңордору, амәхсјггәрі — кыраҕас цону — атаҕастыр бар буолабына — быса³⁾ іһігін!» — дйән баран, Хән-Царгыстәі, бырастыласан-бырастыласан, алҕатан-

1) Въ. тіібітін. 2) Въ подл.: яччитя. 3) Въ подл.: быса; по слову МА., быса іһігін выражаеть недовѣріе, бысы іһігін — довѣріе.

албатын баран, сибилігі доҕоро ыбытыһы хоту баран, бір туруор-бах тiмiр балаҕаҕа тiдi.

Бу калан кiрдiҕинi — туох-та дiахтiн сурдiх кiсi, оҕоҕун иккi оттунiн кiллiн баран, мајитiн катiҕарин оровун анныгар аиҕан баран, утуја сытар. Мунпун тыаса, тас урах ута тарылы сурбутун курдук, тарылыр. Цiйтi түүрт мунпугунап¹⁾ самнан тусвут: манан iсiрцi iҕiрiҕiн тыннаҕына — оттору-мастары iсiрцi умурутан ылар, тасырца уран кiбiстiҕинi — бiр кiс тi-гурултайах сiргi отун-масын иҕылачы охсор. Тусвут хардыһ сабырдыһ аиi бу курдук маҕылапар. Утуибута уон сыл буолбут цусуиах²⁾; юта утуибута уон сыл буолбут. Маныаха, доҕоро аиппiтiнiн, оҕусун тiрiтiн кiтiн, оҕус буолан, кiлтi. Иҕi гыһна-ҕына — хаҕас дiкiтiн сурiн батыграјан калан мојуосуван бiлiгi утуја сытар кiсi ојоҕосун булгу аиҕан кiбiсiр. Маныаха усукта ојубутан тiҕан кiллi, кiнi дiкi кiрдi. Иҕi гыһан баран, муҕук гыһа сонјуја кiбiстi:

— «Баi, Хiн-Царгыстаi-барахсан — муцу муцинан, таңы таңнанан кiлiхтiбiт!» — дiан баран, оҕоҕун уон тарбаҕынан тiрт гыһа тарбан кiбiсiтi, уон тiргiн харыја мас буолан, тiл-гiрi-талыгрi убаибытыһан барда.

Бу буолтун кiнiҕинi, хаҕас дiкiтiн хасан-хасан, тобус сiрi-нiн тобулу сытыибыт кугас сылгы тiрiтi күүрт аҕара күүрдү сарк гыһа ордiн кiбiстi; уцуо дiкi орупун анныттан мунна-уоса бараммыт кытаҕас аҕара кытаҕасы халыгратап тасарда; халы-гратап тасаран аҕалан, Хiн-Царгыстаi күүх iрiн оҕус буолан турарын басыттан хан³⁾ гыһа ытыртарда. Бу гыһан баран, сiттi сiрiнiн дiбiлi сытыибыт кысатын аҕаар аҕалан бырахта; быраҕарын кытта күүрт аҕара күүрдi бiјiтiнiн күүртiн баҕы-наппытыһан барда. Атин-хiннiн тiмiр сiрiсiнi гыһан iгiн сi-мiсiнi⁴⁾ сiрiлiтiн тасарда; оптон хајыта баран халбыт кулан⁵⁾

1) Переправлено изъ мунпугунап; ср. выше стр. 156. 2) Въ подл.: дьюгюннйахъ. 3) Въ подл.: хан (переправлено изъ хан). 4) Въ подл.: сиряҕиннй. 5) Въ подл.: куган [?].

арбӕх курдук кыстыгар аӕсӕри быраған баран, уи бысафаса унтӕх улту сытыжан туспӕт балтанан [балталаӕн] хабарбаппытынан барда; тура ацара туралаӕх тофуга бараммыт хаппыт иги ацарышан алап кыскыӕбытынан [кыбырбаппытынаӕн?] барда. Умиӕн-уммиӕн, оцорон-оцорон уостӕх ох оцорон кӕбистӕ.

— «Офом, Хан-Царгыстаӕ! Тоцтон цулаӕбат, ириӕнӕхтан ици-бӕт, хаташтан халтарыӕбат, ӕлбӕт ујаӕӕх, быстыбат тыннӕх, охто-бор турган, утафӕр кустӕхтик ӕсӕбуӕӕхкин ӕсӕгӕидӕн, ӕраидӕбӕккин сӕтан, тӕнӕр сӕргӕр-даидыгар!» — дӕан баран, арбӕжин урдугӕр омордон бараӕн, хоту дӕки тыган кӕбисӕр.

Тӕсӕ-мӕ тоххору бартыӕн билбӕтӕ, Хан-Царгыстаӕ курулаӕн тӕжан кӕллӕ абасы тожоно Арсын-Дуолаӕ-тожоцно. Цӕтӕн тасыгар курулаӕн тӕжан кӕлаӕн, цӕтӕн урдун орожунаӕн, улӕк-сулӕк уӕлӕсинаӕн цӕлӕ тусӕн, состуогар кӕлаӕн хорос гына ауӕлла тустӕ. Билӕгивӕ кӕсӕргӕс кӕситӕ кӕрӕ-тахса Кӕр-Цӕбал-обургу кӕлаӕн хаба тардан ылла. Кӕлаӕн хабаӕн ылбытыӕн Арсын-Дуолаӕ-тожон:

— «Афӕл ӕра бӕттӕх! Хантан тӕруттӕх-устӕх, туох ыјаӕххасорукка кӕлбӕтин хабыталаӕн ылаттыгын?» — дӕан ылар. Ылан кӕрӕн бараӕн: — «ӕт-татаӕ! Усуӕн ӕраидӕх Хан-Царгыстаӕ-барахсан офом! Барыц ӕра, ус кулугӕ кӕстӕбӕт уолаттар, кулугӕ кӕстӕбӕт Тӕмир Дыбырдан-бухатыры тасарыц ӕра!» — дӕр.

Маньаха сӕттӕ хат тӕмир амӕры тӕлаја тардан, сурдӕх бӕјаӕӕх, хатӕсын чолбонун¹⁾ курдук харахтӕх, уот-тӕлӕн тыннӕх [кӕсинӕ тасӕрдылар. Ол тасӕрбыттара тожонун Арсын-Дуолаӕ инји-гӕр кӕлаӕн кулук курдук харыс гына тустӕ]²⁾.

— «Бар ӕра, ноко, Уолуӕр-Улӕ-тожоцно, тылла ӕра! Кӕни улӕса Кӕбӕрӕр-кӕбӕх-халлаӕн-уола-Кӕубка-Цӕсын дӕан тожон бар ибӕт; ол кӕни аттабыт офотун, Хан-Царгыстаӕ дӕан кӕсинӕ, ӕлбӕрӕру гыммыт; онтун кӕни бӕјаӕтӕ цуллаӕтин. Ол гӕнја мӕн кӕсӕбин, Ытык Кыӕбырдашы, «ханна да барын³⁾ [билбӕппӕн]» дӕӕбӕтин, тутан быттын: кӕниӕхӕ уцӕлаӕх уцӕн ӕрӕр!»

1) Въ подл.: хатӕсыннӕх чолбон; ср. стр. 108 — 109. 2) Это мѣсто, отсутствующее въ подлинникѣ, восстановлено по переводу. 3) Въ подл.: бар.

Иңя дѣан баран, тасырца астаран кѣбіста Ұрдахха-антах-агиріидәхха-бәттәх-Тімір-Дыбырдәны. Аңар атағын тасырца уктүөн баран, ісінәгә атағын ылла ду суох [ду] ді-’іккә, Ыгык Кыбырдәны чачыграшытынан кәтүтәп тусардә.

— «Улұ-тојон Куәкә¹⁾)-Цасыны хаитах цүлләтә? — дѣан ыјы-тар Арсын-Дуолаі-тојон.

Опуоха:

— «Тутгаран ылап, басын алларә, атағын өрб гына, әрбә халлап цајыңар іккі атағын сісіттән тімір тоғосонион сәтгаран кѣбіста, кәнабәскі ујәтгәр ділі кун кусағана, цыла кыталаға әргіидәһинә — тылаз іччитә, хараңа бурба төрдә буолап турдун дѣап» — дәр Тімір-Дыбырдән.

Ол ганјә Арсын-Дуолаі-тојон:

— «Ытык Кыбырдәны убаја турар уокка бырағың, кінә маншык хопчут буолбат буолзун!» — діәбітгәр, тімір сурҕитәх курбә тәс халғаннах тімір амһарын асан халыгратаһнар, кутәләх уот өрб усуран тахсыбытыгар:

— «Бәјә, тохтә, болзоі! Аналләғың бу бар!» — дѣан, Ытык Кыбырдәны аңјан біартара.

Саңата кыламытынан барда; ону халғаньын цап гына сабан кѣбісән бараннар, сурүбууан әріјән кычыгратап кѣбістиләр.

Бу буолтун кәнјинә, Арсын-Дуолаі-тојон оғу өрб тутап олорон:

— «Оғон! сіргәр-дадыгар тіјәңціп, кісі-хара буол, кісі төрдә буол!» — дѣан, албап-албап баран, әрбәһин урдугәр олордон баран, тыган кѣбісәр.

Онто, ыппытынан ох буолап, хоројон ісән, ціәтін тасыгар кәләп, бәјәтә бәјәтінән, кісі кісіннән буолап, цірас гына тустә.

Барбытын тоххору доғоро, Оксукуләх Бәкістәі, ціәтін бәркә ціәләбіт, үләтін бәркә үләләбіт, сырытын бәркә сылҕыбыт. Манна кәлтін кәнјә аған көрдөһүнә — іккі төғурүк сыл тоххору сылҕыбыт.

1) Въ подл. здѣсь: Көкяль.

18.

Төсө-мө тоххору олорон баран, бір сасыарда туран, Хан-Царгыстаі доборугар, Оксукулăх Бăкїстăйга, аттабă:

— «Добор! Бу бїсігі баі муңун баїдыбыт, тот муңун тоттубут, олох утуөтүн омордубут. Бу гыннағына — ашы бїсігі, ціа ціалăнăн, цахтар ылап, кісі-хара буолуохпутун бар абат... Бу мантан ілїн дікі ыраx ахан Аркін-Аралăса-тојон діан аҗалах, Абїр-Туона-хатын діан іҗалăх, сатта тамык сыата ірăскă ілбїнар-лăх, ағыс сыбаі арбга ағыныахтаx, тобус тобук арбтын ұллар-быт угахтаx, солку саптаx Қун-Қуөгăлі-Ытык-Нуруллап¹⁾-қуо діан кыс оҗо бар буолуох қуолулаx, мїжіаха оңорулаx-ыҗахтаx, шїн сонтобум-цуборалăғїм. Мїн маны, баран, ылап калїан; онтон хојут аң ціағїн-уоккун тарїіахпїт. Онуоха ділі сүбсулурұң курдук сүбсугуп сүбсуліңцїн, ціалїрің курдук ціағїн ціалїңцїн омор-доғуң! дібїн²⁾».

Бу діабїгігәр Оксукулăх Бăкїстăй — абасы абасыта кіран калїан, аҗараі алларағыта-даїдыга тардан — сурдук діан уор-дајан, сурдук діан тмытан, утуө усүөттан утăса маса ұлтуруттан кыдаңныағын курдук, сыбахтаx сырдык ціата сындысын басы-нан ыйдыңарбахтан³⁾ көстубар ділі өрө аккіріан ағдаңалї-ағдаңалї, чарас сїрїнăн дағдаја ұллуөғїр ділі уордајан туран, ылыб-туоја, саңара-атă-тына турда:

— «Ама аң мїжігїн — «кыадым» діаңцїн, «артаттым» діаңцїп — ціаттан арахпат кулут оңостөру гынағын⁴⁾: іҗаң-аҗаң ыарыттаx-тарына даҗаны кірдәрїп-быртахтарыш мїжіаха ырастатарығын, өллөхтөрүнă даҗаны быттаx уңуохтарыш мїжіаха көтөхтөрдөругун! Атахпыт аллаҗа, барарбыт бысыја, түбспут күсă бїліаҗа!»

Інја гынан баран, анынан тахсар уөк⁵⁾ бїарїмїнă, ціа хол-лобосуттан сатта масы антах аңјан кăбїсăн баран, ціа тасыгар тахсан, төкунуїбăхтіргă ділі гынан баран, бар өксүкү кыл буолан,

1) Въ подл.: Нуруллап. 2) Въ подл.: эҗагы. 3) Въ подл.: ыйдыңарбатах (переправлено изъ ыйдыңарбахтах). 4) Въ подл.: переправлено изъ гыннагыг. 5) Въ подл.: өкь (переправлено изъ өть).

көтөр барылы барыара турда. Аҕы кісітэ, сырыҕа¹⁾ хаман тахса сурҕан, ыңырдах атын урдугар²⁾ тусан, кэнҕиттэн сурта, кімі-да кытта ҕаһаһтариттан бырастыласымына³⁾.

Кыпаттах кыл — «кыпаттахныи» діан — куота көтөн барбата, сурар атахта — «турганпик сурабин» діан — ситэ сурбата. Төсө-мо-да туххары аҕаннабыттарын билбатилар, барт ырах сиргэ кällilär магылах. Абасы кісітэ төттөрү аргіја хаҕысан:

— «Бу барахсан! хата бу кәріятін, ҕаң-уотуң, сирің-даидың сугасына, төһүннәргіи сыңјалаң буолуох ата. Міҕиттән цахтар былҕан ыларыгын аттын бајәліи ҕ-хар курдук устан істаҕиң⁴⁾ мәһиги! Хата ол кәріятін аҕаха сөптөх цахтар Улу-тоҕон аңја кулута Сімахсін-амәхсін Нјірілр-Цәс-амәгәт⁵⁾ бар; ону, төһ-идиңун, ылабың кәнја сөп буолуох ата» — ді-ді көтө турар.

Kalın өттүттән аҕы кісі, абалана-абалана, сурпугун кубулуппата. Абасы кісі куталах уотун алларабы даидыга саба тібірән істә; маныаха аҕы кісі аттын бајәліи кылаанын басын кыларыппата, хар-самыр курдук асаран кәбісан істә.

Бір даидыттан абасы кісітә куота көтөн барда. Бу бардагына — ол курдук отут уорҕалах көңдөі көмүс балаҕан көстөр даидытыгар (абасы) тіјән, көмүс балаҕан урдугар аргіјәргә діігынан барап, таңнары сапсыјан түстә, уҕах орунун тусуван⁶⁾ үс масы урәја тардан кәбістә, аламаі күн толониөх нјүрүн курдук нјүрдәх кісіні өрө көтүтән талаҕаччытан тасаран ілја барда.

Бу маны аҕы кісі көрөн баран:

— «Улатыгар, абатын абәт!» — діан, охтох сатын усулу тардан ылан, кәнҕиттән ытан хәллә.

Бу ышыта кустарылах ас сімахтах цахтары кәтаҕин асын төрдүнән тура ытан тусарда; бу цахтар налыбытынан сиргә тусан істаҕина — Оксуку кісігә⁷⁾, аргіја көтөн кәлән, сиргә тіја'лігінә, саҕатыттан тыңырахтаи баран, көтө турда. Ыам

1) Вь подл.: сылзя. 2) Вь подл.: юся. 3) Вь подл.: бырастыла-сыбына. 4) Вь подл.: пстякхянь. 5) Вь подл.: ямгыть. 6) Вь подл.: орун туҕуттан. 7) Вь русскомъ текстѣ: Ёксюкюлях Бюгюстяй.

бырдабын курдук сәри цон¹⁾), сырылан тахсан, ытаса туран²⁾ халлылар.

Хан-Царгыстаи ыппыт дайдытыттан билігі балағаниах дайдыга Үс күинәх түн тоххору ажаннатын тїян калла. Бу калан, қияба кіріяҗи атаға буолбата, саната да буолбата: «кім барыгар кимәха кіріямі?» дян. Ция илн өттүгар сүнағалы бинүр түс булгунҗах барыгар, салгылы бинүр чагда сала дайдыга, сәттә сиңибәт силір көмүс силістәх, ағыс арахсыбат арат салааах, тоғус тосгубат чоқкунүр чуор мутуктәх, Үс ил үрүң тумайиләх, алта ил хара хатырыктәх, тоғус ил тордуҗа туостәх, чорбн аҗабын чохчолу туппут курдук туорахтәх, кәриән аҗабын кәккәләччи туппут курдук сибіәсин көмүс сабирдәхтәх, ар чағаллах ан сабаға тит барыгар калан түсә сытта.

Бу түсан, төрдүгар оруу оңостон, ыңбырын сыттанан, таллахтәх сөрүбтүн тәлнәпән, соннөх саңыҗабын саптан³⁾ сыттағына — ция ісигән тор курдук бытыктәх, томтоллубут уолуктәх, сүо-хан суобастәх, дорбоннөх саңалах, сур-кән көрүңнәх төјон оҗонјор кісі, хаңырбастәх торуоскатын таҗахтапанан бараи — өргөстөх Үс бәргәсәтин сәгїя кәппит, бөртолөх бөрб тірїтә саңыҗабын нәмсігїдї кәппит — хәман тахсан тїян калла. Калән, Хан-Царгыстаига Үңә-әтә-тына олардо:

— «Кунтан-ытан төруттәх көстөр аҗы оҗото! Туох буолаңныц, мін хәҗәбытым инјігар қиябар кірїмнәҗи⁴⁾), аҗ уопшар сүостуганиамна, кїәң санаң кыараҗастыҗан, усун бнүң кылған, муңу көрбн, буору сөбөн сыттаңы? Усунуң хоту усәрда сана, кїәңиң хоту кәңәтә сана! Бу ғышнағына, мін әҗігіннәгар — төрөппүт-ішит — әҗігіннәбар ытан, абалаван-сүттүләнен халбытым. Түбар бушар дағаны Аҗыттан-Таңаратған тардылыктәх Хан-Царгыстаи дян кісіни оҗо күтуөт туттуох, уру-тарбы буолуох санааах әтім. Ол көстүбәт күстәҗә, абасы албастаҗа, калән, былҗан-талән барбытын хәҗыхныты? Хата кәл, тур, бәттәх кіріәх!» — дян баран, харатыттан хаба тардан ылар.

1) Въ подл.: көсеп. 2) Въ подл.: тура. 3) Въ подл.: сапта. 4) Въ подл.: кырлбппягынь.

Оңуоха Хан-Царгыстаи, мучук гына кула түспүтүһүн, көрөб турар калар; ил илбириттан сяттисан, илаларигар кыран каллар. Маны бастычып маньлатылар, ас бастычын асаттылар. Бачча, Хан-Царгыстаи курдук, утуб киэи кыран кыпсатан-иһсатан, кулан-бөһөн олодоһуна — маны көрөн олодор¹⁾ дон даһаны, саналара тарһан, бидөрбө кэцкэн, умнар-түһнэр курдук буолан бардылар. Бу олорон, түһнэра калар, утүдүлар.

19.

Турулур түн уһсэ бадахтаһына²⁾ Хан-Царгыстаи иситтэһи-нэ — атын саһата, калар, бастыч түһнүгүһүн ыты-соңу турар:

— «Аналлах иччим, иһтар чуор кулаһың буоланна, көрөр чыһа хараһың сабылыһна! Ан бисикки араһыстыбыт; ан аһан ортотугар саты халлың, суол ортотугар согоһуһан халлың! Мижигин абасы хараһа хэһытыгар, абасы суон түрмэтигар аһатылар!»

Маны Хан-Царгыстаи:

— «Тусубэһим-дү, илэ иситтэһим-дү?» — дэһэн, илэ аһыһан таһсыах бөһуөи бидэриһинэ, илэ хоһоһоһуттан сяттэ масы дөһө көтөн таһсан көрдө.

Бу көрдөһүһэ — атын саһата:

— «Аналлах иччим, быраһты!» — дэ-дэ, арба дэки — түөрт тас тыһыраһа хараһан, кутуруга субуһан — суһан халла; иһжэ гыһан баран, халһан тыһа хан гыһан халла.

Урбаллан тура дүбүһэн уһун ортотугар дэли уһуор оһулах, уолан киэи уоһтах тисэ орһоһиһөн көһтөр уһуһу һура батасыһн бөһө-бөһутгар дэли сиргэ батары тэһахтана[н] тэһан калар, ыты-соңу, ылы-туоһа турда:

— «Иһиһиллах Иһаһсэит-иһам, аһыһылах Аһыһыт-хатыһым! Аһаит-бөһөнү аһаидэһим; абасы-обургу алыбар тэһтэ, алыһыгар түбэһиһнэрдэ. Аһы сир-дэиды ортотугар түөтчэты халлым: тэһиһлах

1) Вь подл.: олорон. 2) Вь подл.: бамахтаһыһан.

доѳорбун, олох анпын мулту туттарап, төлө харбатан ылан барда абасы албастаѳа-барда. Маны батыахпын, урдук халлап бөктүргәтә, бајатинап көтө сылјар, баса-атаѳа биллибәт босхо маѳан былыт бәр буолоуѳа¹⁾). Маны мјііәхә быса туојан тусарән кулуң!» — дјрін кытары бастың сәргәѳа баса-атаѳа биллибәт маѳап былыт, калән, әргіібітіпән барда.

Оѳонјордөх әмәхсін ојон тура [әккіріән] аттілар²⁾:

— «Хаја көстөр әјы оѳото кусаѳан кыс оѳо анјбытын анјбылаңңын, іргәх кулун улаппытын тынын тыннанаңңын?.. Іргәх кулун улаппыта бісіәхә аны-да бәр, кыс оѳо улаппыта аны-да бәр бісіәхә — ону да ыл; көстө абасыга ілә-бодо баран біәрімә! Бір сымбыт ханна сытыбатаі, сылгы бір кулуна ханна әрдә төрөн халбатаі, цахтар бір оѳону ханна калчаркәйдәмәтәі?»

— «Кабіс[иң]! Миң бардабым. Оѳонјордөх әмәхсін, бырас-тыјың!» — дјіятәѳа³⁾.

Іпјә гынан баран, маѳан былытыгар олорон баран, тус хоту кірән көтүтә турда.

Көтөн ісән, хоңор былыкка холбосон істә, қәллік былыкка тікәп істә, әләмәс былыкка ілбәсан істә. Бу ісән, бір дадыга ітір былыт ісігәр у долгунун курдук куөх әріән оѳусу кутуругуттап ыјастап⁴⁾), Сімәхсін-әмәхсін өрө біәраңңын⁵⁾ ісәр; білігіні Хан-Царгыстаі хотугу өтгунән асан куғунатә турда; асысан ісән ісіттәјинә — Сімәхсін-әмәхсін саңата әјәң-хоѳоң ылбы-ылбы әјәңәтә[и] ісәр:

— «Алатыгар, оѳолор! хаја дадыга сірім сіксігәр, хашнык цахтар кісі ханчаѳајын хаја тәбіпән төрүөхтән баран, сіәмәләх асы асан, ітіріктәјинән әмсәхтанап, миңјәсінән мәмәләпән, чіліјән дәрбајан ітілләхтәбітәі? Уолугун томтојо торолуја улаппы-

1) Въ подл.: буолага. 2) Въ подл.: этлянярь. 3) Въ подл.: дедтя. 4) Въ подл.: ыясты. 5) Въ подл.: берягнятянь.

тын улу баҕаҕы оҕостубут. Ыҕаккага амаҕсын тосө-ара арайдана халла. Ол урдунан аһаҕҕа апсан, хабанча хапсан ажаннан исэх-тирэ буолаа. Былыр, аҕар ардахһина, Кун-тојон уолан ардахһина — аһи-дэ иҕилік-кутулук¹⁾ сылҕаммын, кіррррр-тахсарын кытары добордосо сылҕан аһи-дэ кәпсәтә сылҕыбытым. Удусхавнах-Улу-тојоңо иҕилік-кутулук¹⁾ сылҕаммын, кіррррр-тахсарыгар кәпсә-тәи-иһсәтәи сылҕахсыг аһибин. Хар хайыңнах баҕаҕан саҕа ханнах-чыһнах хажаҕамсык Хаи-Харахан-тојону кытта аһи билсә сылҕыбытым. Иккі хос бастах Дуон-Арбаҕын-ојуңҕа аһи сылҕы-бытым. Ыдам кісілэх-субсулэх Ыи-тојоңо аһи сылҕыбытым. Ыргук кісілэх-субсулэх өргөстөх Ыргал-тојону кытта аһи бодо-руса сылҕыбытым. Чобө кісілэх-субсулэх, толоннөх Чолбон-тојону кытта аһи-дэ иһсә сылҕыбытым. Ар барда Арайдэх-буруйдах-Ар-Соботохо аһи сылҕыбытым. Тобугар урдах, тусахталах сүстэх, тураҕас аттах Тулажаһан-Баһаҕиңҕа аһи сылҕыбы-тым. Хара тумул быстыбытын курдук хара цоруо аттах Хара-цыал²⁾-Мохсоҕолого аһи сылҕыбытым. Салбырҕастах сатахтах Нарын Нургустајы аһи көртүм. Аллараҕы дайыга аңарыҕар аҕыс бисин уеугар абасы тојоно буолбут Арсын-Дуолаи-тојоңо аһи сылҕыбытым. Төбөтүннән аҕахтах, бус булҕуннах суоруннах, укклат тас сутуруктах Уолуја-бухатырга аһи сылҕыбытым. Ту-мул тас тосхоллөх, тумул тас толугугар туоллубут Туоллаң³⁾-бураи-бухатырга аһи сылҕыбытым. Сатта силргәхтах тиг таҕах-тах Тимир-Липпардан-бухатырга аһи сылҕыбытым. Олору⁴⁾ барыларын кытта — ама көрөүләннәтәрбін даҕаны — кәпсәтәи-иһсәтәи сылҕыбытым. Бу барахсан олордөбөр барыларынаҕар ордуктук саанан маңыҕаһтан исәр бајата-ду? — ди-дә аса турда.

Ону Хап-Царгыстаи маҕан былыта тәсіннәх буолбут; онтун аргита тардан, күөҕә көтүтәи тийән кәлән:

— «Хатын абам, арайдэх-муңнах өјүм ачыабыт⁵⁾, санам

1) Вм. иҕилік-кутурук. 2) Вь подл.: Харажел [Харҕыт?].
3) Вь подл.: Туоллаң. 4) Вь подл.: озор яля-тохору. 5) Вм. ач-чабыт.

кылабыт кісі буоламмын, аса турабын абат эйигин. Хатын абам, тугу билбит-көрбүт кырцаҕас буолабын?» — дйабитигар амахсип:

— «Ай, ічигам! сирің-дайдыц сугасына төннүмнэ гыннабың буолаарай? Барт-ахан кубулаҕаттах, барт-ахан моцу дайды буолуоҕа ібит дэ: маптан ай кыајан-хотон ылыахкын бука билбэппин. Бір цахтары кытахтабыт барыјар бар Оксуку убаја турар уот бајаал арытыгар төбөтүнүн ајахтах бус булгунјахха киллэран барбытын көртүм. Маны хајан да саха кісі сатап тіјан кіріаҕа дйа санабаппын!» — дйр.

Ајы кісі «ісіттйам-ісібйттйам» [дйән] аса көтүттэ; көтүтүн істэјинэ — алларабы дайдыга маҕы киві атын саҕата, ытыр ытыта, кістйр кістйтэ улууцабын оројуна ијірісіјән ісіліинэ.

Хән-Царгыстаі ата саңарбытын дйкі¹⁾ үсэ дайдыттан быстан кугунаи түстэјинэ — үс хән төрдугар түөрт кыспыт ыи сырајын курдук сыраідах, босхо тумул быстыбытын курдук улахан цусуннйах²⁾ ұстар уңу илларігар бйрдй бұттах хохорсо отүјя оґотун туппугтар, хаңас илларігар бйрдй сунја бйрдй бұттах кытаҕастарын оґотуи туппугтар, атын ылгасын тімірінән мбйцугтап бугустэбйттйр, талба тімірінән харабын кулғабын саппыттар, түөрт атаґар уоннү бұттах тімір адаґаны охсубуттар; үсун катјрдән бутарбйттйр, бйрдйрін³⁾ катјрдән баран хараґатын угуохтара халбыт.

Маны Хән-Царгыстаі, түсәккйрйән, харахтын хараңаран⁴⁾ кйрән, атын баібыт [адаґаламмыт?] адаґатын төлүтэ тытап кәбісән баран, атын кымыттан түөрт кылы сыја тардан ылан баран:

— «Түөрт кураң маґас сылгы буолуң, тојон асәләрбар кәсім-барігім!» — дйабитигар түөрт кыла түөрт кураң маґас сылгы буола түспүттйр.

Ону түөрт үс, әр-бйр бастарыттан таңнары уобан баіластйрйгәр кәбісән, ыҕыстан кәбістйләр:

— «Оґобут — утүө кісі, көстөр ајы оґото, — өстөхкүн өсө-

1) Въ подл.: саңарбыт дйкі дайдытыгар. 2) Въ подл.: дйюгун-вяхь. 3) Въ подл.: биринь. 4) Въ подл.: харамаран.

гөйдөн, састахкын цаныҥан, мэкккйрдэхкин ситэн, кісі-хара төрдө буол!» — дйабиттэр.

Хан-Царгыстаі маҕыттан санарҕабыт, маҕыттаи баҕыллы-быт атын тасаран — уоідун-тотгун дйән — урдук былыт осутугар, маҕан былыт уктйлігйр:

— «Кысаннахпына — кйлйр!» — дйән барап, ытан кйбистй¹⁾.

Бйјйтй, іккі хос бастах барыҕар бар Оксуку кыл буолан, тус хоту кйтөн куҕунйн істй.

20.

Төсө-мө өр кйтөн баран, убаја турар уот бајабал ортотугар төбөтүнйн аҕахтах бус булгуиҕах барыҕар быса кйтөн сурулаи кйрйв, іккі хос бастах бар Оксуку кыл сытар ујата барыҕар тйјйи сытта. Бу сыттаҕына — чочумча буолан баран, тус собуру дйкіттйн барыҕар бар Оксуку кыл, іккі тыцыраҕар іккі баі кісі мас балаҕаныи саҕаны батыччы кытахтаи баран, кйтөн сурулаи ісйр. Бу кйтөн ісйи, кйпй (Хан-Царгыстаі) сытарын кйрөн баран, іккі кытахтагытын төлө ысыктан кйбистй бајабал ортотугар. Сур-йрй дйән улаханнык хасбитата. Усй дайдыттан табыталынан²⁾ тајан кйтөн сурулаи кйлйи, Хан-Царгыстаі урдугйр тустй: тыцырахтарыи тыцырахтарыҕар тубйсінвйрдйлір, тумустарын тумустарыҕар тубйсіннйрдйлір, кынаттарыи кынаттарыҕар тубйсіннйрдйлір; урдук халлаи осутунан, нас тубйртугйн³⁾ цйрбитінйн өлйр-сөн кумаласа сатйи кйбисгйлір: хайалара да хайаларын ордук хоп-пото. Ту туййрйи, ат айтйрйи баратысаннар, сйнілйрйи баратысаннар, іккі улй тумулга іккі ацы дар гына баран тусй[и] сыттылар. Абасы кісйтй сацара сытта:

— «Добор! цй йи бйрт-тй⁴⁾ кісйгйи абат! Мии йјгйи «аны бу дайдыга кйлйр-дй усуб, сйтйр-дй усуб» дйй санабытым. Бйсйгй тац-наестйбит йбат; бйсйгй аны ус хан төрдугйр, баса-атаҕа биллйбат болуо тймір буолан, кйрйммйт, цылбалатан кйруйх-йрй!»

1) Конструкция последних двух абзацов взмйшена. 2) Вь подл.: талбатанан. 3) Вь подл.: тёрдь тюҕыиь. 4) Вь подл.: бйрйдыя.

Маныха аҗа [кісі]:

— «Ах» — діятә.

Төкунуибәхтиргә ділі гынап баран, үстү кырылаһ тімір үбрәә буолан, көтөн кылыгрәи тјән кәләп, үс хан төрдуләригар¹⁾ уоластәрін аҗабынан түстүләр: уңго дикитән бір борообут сыраидәх үс, хаңас дикитән бір күөх сыраидәх үс, ојуталан кәләп, кытаҗасынан хаптаран ылан, іккі аңы күөртән баҗынаттылар. Ұс күпнәх тун тоххору іккі аңы күөртә сатан кәбістиләр, хәҗаларыттан даҗаны бір [-дә] хатат кыма сирәсін тахсыбата.

— «Таңнәх җон, түбәсисіәх җон түбәсисіпккит; бісігі җылҗабыт кыабата, кияң халлап бәјәтін җылҗата billin!» — діән баран, тасырҗа әсигәләп кәбістиләр іккіәһнәрін.

Бу мантан тахсан баран, іккі ардаі асылаһ, адырыннәх түләһ, дәггәләһ тыңырахтәх атыр хахаі кыл буолан, хатыспытынап бардылар. Сір-даиды улаҗатынап, тас осутунан біләсә сата-сатан, тү түләрин, ат әттәрін баратыстылар. Инјә гынап баран, субүруса утү-субү хамных бәјәләрә суох буолан баран, түстүләр. Бу сытаннар, абасы кісі:

— «Доҗор! бісігі кубулаҗат-кубулаҗаппыт таңнаста, күс-күспүт таңнаста. Апы бісігі, харыҗа буолан ұһи турамыт, сүһәх²⁾ әтиңи быса туоҗан түсәраммит, маныха җылҗалатан көрүөх!» — дәр.

Онуоха аҗы кісі³⁾:

— «Хантан хаитах аҗалар кылгыны? Чаі, аҗал; мін сөбулү-бун» — дәр.

Абасы кісі халлап дікі хәсәттә сытар:

— «Іәдәһнәх ірәр былыкка іҗәләһи ітilläбитім, халырыктах хараңа былыкка хасаланан үскәбитім, Уохтах Ороі-бүраі Ор [Уор?]-Цәсын улаҗатыгар оңосуллап-омеуллап түртүм⁴⁾, харсыләх хадәр [тәс] халлап хабарҗатыгар хабыаласан хамар буолтум. Сүһәх сү! әтиңи җуөгәләҗим; күрсүләх күтур әтиң, көмүскүөх буол-

1) Въ подл.: төрьдюляринь. 2) Въ подл.: сюля. 3) Въ подл.: киятя. 4) МЛ.: түртүм (вы. турбутум).

туң... Өлөр-халар кунум буолла: брусуй! «Орто дадыга кута кубулуян төрббүккэ, көстө каларга кэмнэх симиардиң иңинэ өлүң көстүө суоҕа» диэбиккит; ол өлүм көстөрү гынна, — то...нуоҕа!...»¹⁾

Иңя диэбитин кэиңэ, икки көмнөхтөх муңур харыя буолан, уһан күөҕага түсэин турдулар. Халлаан түбүгү муңуугуттан күрөҕүлэх сүлү атиң өрө атан тигинан тахсан калла; халлаан төбөтүн оројугар тахсан, хатысан туран, атан-атан баран, көи чабалзана, орто дадыга түсэин, уот буола убатан, чабылыя сата-сатан кабіста; туолан оҕус мөинөх мајитин саға уор²⁾ саталах сүлү атиң, түсэин, үс куннэх түн тоххору дэлбэритэ хајыта бара сатан кабіста. Маныаха икки харыјаттан сибэрдэх-тағани тостубата, бір-дэгэни туорах хатырык улту барбата. Бу буолтун кэиңинэ, сүлү атиң иччитэ:

— «Урдук халлаан бајатин ылыҕага билин, катит утугаи бајатин ылаҕа билин; мин ылыҕам билбэте асигини!» — дэин баран, төтөрү күгүниан тахсан барда.

Бу буолтун кэиңинэ, көмнөхтөх харыя[лар] сирга улту түсэин[нэр], бајалара бајаларинан буола түсэин бараннар, кысыл сутуруктарынан кырбасан-өлөрсөин чалларба[ты]стылар. Бу курдук өлөрсө сатан, хајалара дағаны бајэ бајаларин кыасымна, икки аңы баран түсэ, көбүөхтэс сыгытылар.

Ајы кісі айтта:

— «Ан аһит тылың хоту мин барытыгар сырыттым абат; аны мин атан көрүм!»

Онуоха абасы:

— «Ах, учугаи, айт!» — дэйтэ.

Ајы кісі:

— «Ајы-тојон дэин бар абат; ол мултүркэи уордалах, мөбүөннэх сестэх, бөбө уоцуганнах, мутүрүбэ³⁾ сүсүөхтэх, мөитүбэат өллөх бутэи маған атыр сылыгыта бар абат; маны ыңыраммыт, миңин мөхтөрөин көрүөх».

1) МА.: туох тонолутуоҕа? — Ср. выражение тонобостун нуоҕадым. 2) Вь полл.: бур. 3) = мудурүбэат (отъ мудурүи = будурүи).

[Онуоха абасы:

— «Ах, учугай» — дйата.

Ажы кісі:]¹⁾

— «Байгара халлан баласигар, сугас халлан тумулугар²⁾, оторунан бидубх буолтуң, сугасынан истиах буолтуң, кунтан-ытан торуттах костор ажы оҕото, ужаллах утуо доборум, аналлах ат соноҕосум, тус-ара, кал баттах!» — дйр.

Сылбаң³⁾ сiallax, сылыгыр⁴⁾ кутуруктах ат сылыгы таңвары сылырбан тусан тйян калла. Маны:

— «Чай-ара, мийах!» — дйр ажы кісі.

Абасы:

— «Ан бастан мин!» — дйр ажыны.

Ажы кісі мийибитин⁵⁾ ус омурбан тоххору моҕо сатан кабисар; онуоха озорбут олобуттан бирда [-да] хамсабата. Ажы кісі тусан баран абасыны:

— «Чай-ара, мин!» — дйата.

Абасы:

— «Добор! Бука⁶⁾ агим тарта, ојум куттанна, кујахам курда, бука⁶⁾ куттанным. Ан минварима⁷⁾ мийаха бу суссуну; мин арабым ајигиттай, атахнынап таскилим!»

Онуоха ажы кісі:

— «Суох, ан бу тоххору кириктах тылы аппатах кісігин, кириктах майгыны озорботох кісігин! Ан мийаха урут даҕаны топтотх тылы, улу андаҕары андаҕајан баран, тылгын-андаҕаргын кэспит кісігин. Мин ајигин итаҕаибайпин: ан тугу-да ат, ханык даҕаны хампарыјар андаҕары андаҕай! Чай, мин!» — дйр.

Абасы:

— «Суох, добор! Бука⁶⁾ артыбын, бука⁶⁾ минварима⁷⁾! Сурд барг, уоҕа барг! Хайтах-та мийям суох!»

Ажы кісі:

1) Это место пришлось вставить для ясности. 2) В подл.: тумулугар. 3) сыспаи? 4) субугур? 5) Вм. миммитин. 6) В подл.: бука. 7) В подл.: миньярьбя.

— «Миннэр минјимä¹⁾. Мин аҕигин, соруҕан сылҕан, абасы аҕыс уусуугар, саха бары аймаҕар аһ андаҕарҕын кэспиккин, албынцын кэлсиэн биэриэм. Сымьыаччы, тылыгар турбат кісі атыгар сылҕыахкын баҕарар буоллахкына, сатар сыраја суох, тостор оҕоҕосо суох буоллахкына — баҕардар, минјимä!»

Абасы кісі:

— «Суох, доҕор! Мин оччо атырыам кэриятэ, уөсүм-дэ быстыҕа буоллар, минјимä!» — диин, атин тартара-тартара минја тусар.

Билігини ат, мөбди, уусу көтөрүгар тиэрпитэ, төбөтүн орожууан түүрө аста; төбөтүн орожууан түүрө асан, ортотунан быса тапта, төбөтүнэн хаја тапта; онно, түүрт буолан баран, баја-балга кірэн уста барылы турда.

Бу буолтун кэңиһэ, Хан-Царгыстаи абасы суорунугар, төбөтүнэн аҕахтаах бус булгууҕаҕар тійи, төбөтүнэн хаја уктүүн, тусарда бајабалга. Цахтара, өлөр бэјятэ буолан, муң-арай бастыңар сытар ібіт; ол кіні кэлтін көрөн баран, іңи хана кубарыја быстан, куоҕаја өлөн тусан барда — уөрөн, сураҕа хаідан. Маны кыалаһ-кыалаһ, аһтиһ-аһтиһ тиріарда. Бу ғынан баран, цахтарын аҕыс уөстэх Арат²⁾ бајабалга сүјан-сүјан, сотон-сотон, атын чоҕдојор самбытыгар маңастаһ баран, цахтар іјатігәр-аҕатыгар көтөн тійи кällilär. Бу кällitärigär, өлбүт tillibitigär уөрәр маһгытынан уөрдулär. Ас-бөҕөнү асан, бинү бызатын бинөн, кісі утубта тиксэн, уөрән-көтөн, отут хонук тоххору көрүлөбиттär! Бу көрүлөбиттärин бір-дэ хонук саҕа санабатахтар³⁾.

— «Мин аһи іјалāх-аҕалаах, ијалāх-уоттāх аһи» — диин, Хан-Царгыстаи барарын оцосунна.

Маныхаа кыстах оҕонјор — «аһјатэ буоллуш диин — аҕыс ији арылҕытын аңардан биарда, суөсүтүн аңардан биарда; ији ғынан баран, алҕан-алҕан ыттаҕа іті.

1) Въ подл.: минниһэ. 2) Въ подл.: араза. 3) Въ подл.: санабат-татар (переправлено из санабатахтар).

Сіті курдук сүөсүтүн уран, цахтарын иҕа, ан дадытыгар, ҕиәтигәр-уотугар тидәһә иҕи Хан-Царгыстаи. Ҙиәтигәр тидәһиә — сүөсүлүн киелн цабыга суох уоскабит. Кини асәтин балысын, Уруң-Укайдан-куо дидән цахтары, халлан бәрәгиәсин тушпуг Бәриәт-бәрған ылбыт. Баян-тотон, уоскән-удуҗян, Кытыгырас Бараччылып түөрт ыал буолан, олордохторо иҕи. Сорохторуттан саха төрдө тарбабыт усу, сорохторуттан омуҕ төрдө тарбабыт усу. Авыаха дили киһиләртан төруттәх-устәх [буоламыт] учугәи-дик җт [туран] курдук олордохпуг дин.

9) Чарчахан.

Чарчахан бар усу. Кыл-Куомай кісіләх, Сабірдах-Тубс кісіләх, Сытыган-Өттүк кісіләх, Хабах-Мәжі кісіләх, Былыкка-тіяр-быт оустах, Халлаңа-тіяр-хаңдан оустах, ус Маңыс маллах.

Бу оустарын силләра буолбуг. Өлөрбуттар, äттиабиттар.

Силләх түбсүн Сабірдах-Тубс көтөхнүт: түбсүн көтөбөн баран, түбсә тостон өлбүт.

Кыл-Куомай — «тыңа сәлибрірін ызыстабын» дийн — кубмајя быстан өлбүт.

Сытыган-Өттүк — «бүтүн соҕостубун» дийн — өттүгә тостон өлбүт.

От-Атах — куөстанан асары — ү баса кірбіт. Утун баспыт. Тасаран, озордон кәбіспит буска. Ыстаңалы барбыт. Ыстаңалан баран, кәлбіт. Иттинан тарныт утун — илти тостубут, атаҕынан тәппит — агаҕа тостубут, аңар иттинан тарныт — әмиә тостубут, аңар атаҕынан тәппит — әмиә тостубут, көхсунан төкунујан асныт — көхсүтә әмиә тостон халбыт, мәјитинан әмиә утун асныт — мәјитә хамны барбыт. Өлөн халбыт.

От-Сылаја кісітә — «ычча, ычча» дийн баран — уокка итти озорбуг. Уот ыстаммыт. Хапныт окко ыстанан баран — төсө буолуоҕа? — өлөн халбыт.

Хабах-Мәжі:

— «Алатыгар, цонум бары өлөн халлахтара!» — дийн баран, сапарҕан басын тарбаммыт. Уон тарбаҕа басыгар хатаммыт. Өлөн халбыт.

Чарчахан сөтчөҕөтөх әргичијан халбыт. Сапарҕабыт:

— «Бу Былыкка-тіяр-быт оуусум әтин туох бары сийдәи?»

Маңыс тарда барбыт. Бастың Маңыска тібіт.

— «Маңыс-Маңыс!» — діабіт — «төсө асастах оҗонјорғуну?»

— «Мәјыттан асабапшы» — діабіт.

Тахса сурбұт Чарчахън, орто Маңыска тібіт.

— «Төсө асастахкыны?» — діабіт.

— «А, асырым халбыт оҗонјорбун» — діабіт.

— «Уодан — уодан ісігәр тус!» діабіт. — «Мін буолтум іңігәр асыр да кісі көстубат. Сағы сах ілја бардын!» — діабіт да тахса көппұт, суран ісїт.

Аччыгы Маңыска тібіт, көтөн түспұт. Араі аргынјахтаң сыбысы сыгыңјах сөстүөгәр сытар (Маңыс).

— «Маңыс-Маңыс! Ајіяхә кәлїм, асыр әккар. Мін кәргәт-тәрїм бары өлөн халлылар. Халаңца-тїяр-хаздан оҗусунн өлөр-бүтүм, Былыкка-тїяр-быт оҗусунн өлөрбүтүм. Кәргәттәрїм бары өлөн халгара».

— «Аја-а!»

Барары гынна, цахтарын ыгырда:

— «Хотуо!» — діятә. — «Отут оҗус тірїтә соммун аҗалан кулу!»

Чаңтан суоран-суоран аҗалла цахтара.

— «Сатта оҗус тірїтә сылаҗабын аҗал-әрә!» — діятә. — «То-оҗус оҗус [кәлїн] тысынан тігїлїбіт атарбәспн аҗал!» — діятә. — «Тооҗус оҗус ілн тысынан тігїлїбіт утулукун аҗал, хотуо! То-оҗус оҗус баттаҗа муостары сулбұт бәргәсәбн аҗал! Тооҗус оҗус кутуруга курбун аҗал-әрә!» — діятә. Тооҗус оҗус тасәкәтн¹⁾ тірїтә ханшарын²⁾ куругар баммыт. — «Чәі-әрә! барыах!» — діятә. — «Тоторботоргун-әрә, осохкун тула сырсыахпыт!» — діятә.

Чарчахън цїәтїгәр кәлїгтәр (Чарчахън Маңысы кытары). Кїрән, уңуо дїәккї озорбұт. Оҗусун атн муңјан аҗалан бїәрбїт. Муосун тыңырадын тїбрән кәбїспт.

1) Въ пол.: тясняккисинь (переправлено из тяснякятинь).

2) Въ пол.: ханшара.

— «Бу аскаар ыңырбытың ду?» — дiабiт.

Абыс ха хажаҕын киллэрэн биэрбiт. Хатырыгын тибирэн кi-
биснiт. Абыс холлоҕос тары киллэрэн биэрбiт. Холлоҕосун тибирэн
кiснiт.

— «Асың — бу ара ду?» — дiабiт.

Тонното.

— «Асым суох» — дiабiт.

Маньаха:

— «Аја, аја!» — дiабiт. — «Маньаха ыңырбытың ду?» —
дiабiт. — «Абатын-сүттүтүн!» — дiабiт. — «Оҕобор, цахтарбар
кiсiм хаја?» — дiабiт.

— «Оҕоңор-оҕоңор! Суох-суох!» — дiабiт.

Иңја гынан баран, брö мылас гына көрбi турбут. Осохторун
гула сырыбыттар. Чарчахан атiрбiсiн быата сiлiи түспүт.
Атарбiсiн быатыгтан уктубут Маңыс. Чарчахан сарк гына
охтубут; (Чарчаханы) ханнарын исiтiр уктубут.

— «Оҕобор, цахтарбар кiсiм!» — дiабiт.

Цiатiтiр iсбiккөстөн¹⁾ iснiт. Ара бiр даидыга сахты кiлбiт.
Ханнарын ылан тiңүргiс төрдүгiр уран кiбiснiт. Чарчахан
мүңүр бысыатынан ханнарын тiсi бысныт. Тусан халбыт. Араi
цахтарыгар тiбiт; ханнарын ылан лабаска брахыт. Цiатiтiр
көтөн түспүт.

Цахтара:

— «Кiсiң хаја?» — дiабiт.

— «Аi, äмiä астах дiятiҕä ду?» — дiабiт. — «Тонпогум!» —
дiабiт. — «Чарчаханы²⁾ бiјатiн аҕалым» — дiабiт.

Онуоха Маңыс цахтара уолујан иңјалiх сүтүгүн кылыр гына
ыҕыстан кiбiснiт. Ханнарын сыса тардан ылбыт. Чарчахана³⁾
туох да суох; ханнарын көтөҕөн кiрбiт.

— «Оҕоңор! Чарчаханы²⁾ суох!» — дiабiт.

— «Абатын! Оҕодорбор матары сiятiҕä!» — дiабiт.

1) Въ подл.: лeбiккөстөнъ. 2) Въ подл.: Чарчахан. 3) Въ подл.:
Чарчаханы.

Сыты кылысынан ісін хаја тардан кәсіпті. Цахтарын ісігәр Чарчахана суох; иңјәләх сүтүгә кылыр ғына түспүт.

— «Мағайкән аллах Чарчахан албынын!» — діабіт. — «Харыан цахтарбын өбүртөрдөбүн¹⁾!» — діабіт.

Төтгөрү суолун суолабыт. Чарчахан бу сытар.

— «Ағыс ојоџоскун хамшы уктуөм!» — діабіт.

Ојоџосун уктуөбахтәбіт. Чарчахана ојоџосугар хатырыгы хәланаи сытар; хатырыгын тыаса харк-курк ғына түспүт. Хапнарыгар, ылан, уктап кәбісіпті. Сугән кәбіт діәтгәр. Лабасыгар кәбісіпті. Көтөн түспүт.

— «Тоџус тараџаи уолум, ағыс тараџаи кысым, Чарчаханы кәсібін ағалым!» — діабіт. — «Барың, килләриң!» — діабіт.

Уолаттар-кыргыттар көтөбөн килләртәр Чарчаханы. Уса далбырдарыгар ұран кәбісіптәр.

— «Чарчахан сыатын хајан хотон сәәхкити?» — діабіт. — «Кумах барча сүгә барыам!» — діабіт.

Барбыт.

Чарчахан оџолоругар анипті:

— «Сыты кылысын булан кулуң!» — діабіт. — «Мин сыабын хајан сәәхкити? Луоска оңортөн біәриәм!» — діабіт.

Онуоха сыты кылысын булан біәрбіттәр. Луоска оңортобут ахсыаннарынан.

— «Барыгыт кәккәләсә олоруң!» — діабіт. — «Ұчуғәитигәр учугәи луосканы біәриәм, кусаџаңцытыгар кусаџан луосканы біәриәм» — діабіт.

Кәккәләсә олорбуттар. Сыты кылысынан мәјиләрин бірдә охсон кәбістә, бары оџолор²⁾ мәјиләра бочугур ғына түспүттар³⁾. Маңыс орунун оңорбут. Оџолорун мәјиләрин⁴⁾ бочуграчы сыгыртәбыт; суорџанынан сабан кәбісіпті. Аттарин бусарбыт, остуолугар хоторон кәбісіпті; сыаларын чәскыга басан кәбісіпті, сұрахтарин жарыдабыт, остуолугар тасаран ұран кәбісіпті. Ціә

1) Въ подл.: өлөртөрдөгүмь. 2) Въ подл.: барыларын оџолорун. 3) Въ подл.: түспють. 4) Въ подл.: мейтпн.

аныннан курдатты сылjar гына тн хастыбыт; иин иeiгәр крән сыныгыт.

Маңыс тiжән кәлбiт, иiгiн аспыт.

— «Кумах барчаны мајиц!» — дiабiт.

Суох, бир да уол-кыс билибатах.

— «Мајиц, нојоттор!» — дi-дi ысыбатабыт.

Истибатахтар.

Кумах барчатын тобо аијан кәбисиг; кiтiн тусуут. Остуолга сылаах ат бусан-бусан барап тардыллан турар.

Агиттан бысан сiабiт.

— «Хы-хы! Хаја ат урум әбiтi? Атiм тартаға усу!» — дiабiт.

Сыатыттан басан исиг¹⁾.

— «Хы-хы! Хаја сыа урум әбiтi? Сым тартаға усу!» — дiабiт.

— Сурагиттан бысан сiабiт.

— «Хы-хы! Хаја сурах урум әбiтi? Сурагim тартаға усу!» — дiабiт. — «Нојоттор, хатымадар, туруц!» — дi-дi ысыбатабыт.

Суох, — уолаттара-кыргытгара²⁾ утуја сыталлар. Уордајан тура әккiриабiт. Суорданын арыја тарныг; оғолор мајиләрә бочу-гур гына тiкунујән тусууттар.

— «О³⁾, бiтiкiс батакас⁴⁾, бiтiкiс батакас!» — бмуран дiабi тапсан кәбисиг.

Олоро тусан ытабыт:

— «Магаикан аллах, Чарчакан, албынны сылјан оғолорбун iлiртiтiбун!» — дiабiт. — «Ситәхтиам буоллаға абат!» — дiабiт.

Чарчакан тасырца:

— «О-оп!» — дiабiт.

Иiгiн кiтiгәрiцi тусатын хаја кiтiн тахсыбыт:

— «Чарча-ахан!» — дiабiт.

Иiә иeiгәр:

1) Вь подл.: бысан сибить. 2) Вь подл.: уолаттар кыргыттар.
3) Вь подл.: е. 4) Вь подл.: бiтiкiс батас.

— «О-оп!» — діабіт.

Ціятін билірік¹⁾ отгун хаја көтөн кірбіт.

— «Чарча-ахан!» — діабіт.

Тасырца:

— «О-оп!» — діабіт.

Ціятін уңуо туспатын хаја көтөн тахсыбыт:

— «Чарча-ахан!» — діабіт.

Ціа ісігар саңата:

— «О-оп!» — діабіт.

Ціятін хаңас туспатын хаја көтөн кірбіт:

— «Чарча-ахан!» — діабіт.

Тасырца²⁾:

— «О-оп!» — діабіт.

Ціятін туспата баранна; суол анынан хаја көтөн тахсыбыт³⁾:

— «Чарча-ахан!» — діабіт.

— «Бу барбын!» — діабіт.

— «Ханна баргымын?» діабіт.

— «Бу сытабын. Хараңың тәстібіта ду?» — діабіт.

Ин ісігтәи⁴⁾ мәјитә быса тусуот.

— «Хл-хл! Абатын-суггугун!» — діабіт. — «Бу дадынан курдаг ишәх абат!» — діабіт.

— «Маңыс-Маңыс! Кір-кір!» — діабіт.

Кіраі кыбытта-кыбытта тіабіт — баппатах: мойнох мәјитә ара кірбіт. Сыты кылысынан мәјитин бысан, діорон кабісіп (Маңысы). Өйи халыгы. Аттәи-әттәи күн-ыи ысыаға ысан кабісіп.

Сыччах.

---

1) Въ подл.: бияряк. 2) Въ подл. зхтсь: чашырджа. 3) Въ подл.: кырбыть. 4) Въ подл.: исягярь.

10) Чычӕх иккі Маңыс¹⁾ иккі.

Чычӕх иккі Маңыс иккі бар усу. Цукакы буолан оморбуттар.
Кујас кӕбѣт.

— «Сигирдӕрѣм²⁾ усу» — дӕбѣт Маңыс.

— «Сотуоіӕ дӕ» — дӕбѣт Чычӕба.

— «Уга олон халыам суоѣа буоллаѣа дӕ?»

— «Отгон³⁾ туттус дӕ!»

— «Иибӕр быса кӕрӕа суоѣа буоллаѣа дӕ?»

— «Ӕтулуктан дӕ!»

— «Ӕтулугум иіјӕн халыаѣа [суоѣа] буоллаѣа дӕ?»

— «Тасӕран хатаран кӕбѣс дӕ!»

— «Тосуа хатыа суоѣа буоллаѣа дӕ?»

— «Имѣтӕн кӕбѣс дӕ!»

— «Хајӕн хотон имѣтӕмѣи?»

— «Балталӕн кӕбѣс дӕ!»

— «Баи! Хајыга баран халыа суоѣа дуо?»

— «Тиктан кӕбѣс дӕ!»

— «Ијӕ иібіи сунтуруа кӕрӕа суоѣа дӕ?»

— «Сутуктӕ кӕтан кӕбѣс дӕ!»

— «Кӕрӕисин, иіин-иіин тыллӕх абасы! Сӕн кӕбѣсіам ӕбѣт!» —

дӕн, Маңыс Чычӕбы хабан ылан тӕмӕр утӕсӕрӕи уолӕн кӕбѣс.

— «Маңыс, бустум-бустум. Ӕргѣт дӕ!» — дӕбѣт Чычӕх.

Онуоха ӕргѣтан бӕбѣт Маңыс.

— «Маңыс, бустум-бустум! Сӕн-сӕн!» — дӕбѣт Чычӕх.

1) Въ текстѣ же вездѣ: маңыс. 2) Въ подл.: себӕрдыгымь.
3) Вариант: манчарынтан.

Ону Маңыс ылан, бүтүнү ызыстан кәбісін барап, утәсәгін салы олоубут.

— «Сытыдым-сытыдым! Тахсан кірән (тасаран) кәбіс» — дйәбіт Чычах, Маңыс ісін цөлө тарбы-тарбы.

— «Суі-ја! Кіріәсін, іңин-іңин тыллах абасы!» — дйән, тахсан кірән кәбісінт төңүргәс төрдүгәр.

— «Маңыс-Маңыс ыта, кәлән сйә! Хатан халары гынным» — дйәбіт Чычах.

Ыт, кәлән, бірда ызыстан кәбісінт.

— «Маңыс-Маңыс ыта, сытыдым! Тасаран кәбіс» — дйәбіт Чычах, ыт ісінәр сытап.

Маны ыт төңүргәс төрдүгәр тахсан кірән кәбісінт.

— «Аҗыта суох барт буолар ібіт! Бу аныаха ділі сырдыгы (куну) көрө сыттаҕым!» — дйән, хараҕын кылаччы көрө сынныт.

— «Суі-ја! Кіріәсін, іңин-іңин тыллах абасы! Бәјә, мін аҗигин тутугун тутуом» — дйән, Маңыс, бүтүн арбајы төрүттәри баҕастары түүрә тардан ылан, күсүн муңунан тусәрбіт ыт китин төбөтүн утун¹⁾ устун.

Онуоха ол ыт китә, үлтү барап, халлән түүрт муңугар — «чалын (чачын)» дйән (чын-чан гынап), көтөр іңин²⁾ арасынаја буолап — көппүт усү. Маңыс халланы көрөн барап:

— «Кіріәсін, іңин-іңин буолар абасы!» — дйән халбыт усү³⁾.

---

1) Витето оројун. 2) Въ подл. здѣсь: ягннь. 3) Вариантъ: «Абатын-сүгтүтүн! Хар чарыаса буолап халара бар әбәт!» дйән, мәјитин тарбана туран халбыт усү.

11) Оноѡостѡн-Чуокан икки Олон-Долон [икки].

Оноѡостѡн-Чуокан икки Олон-Долон [икки] баллар усу. Барт-ард дѡан атастылар усу. Икки ыал буолан озоролор усу, икки ардѡлара кѡс аңара усу. Оноѡостѡн-Чуокан — цахтардах усу.

Араи бир сасыарда Олон-Долон Оноѡостѡн-Чуоканца ыаллы калар. Ца, маны, кубстан, асаталлар. Былыргы киcи бысаҕа усун буолар, икки харыска тѡјар. Олон-Долон, асан бутан баран, бысаҕын дѡилбагар¹⁾ сото-сото аһит усу:

— «А, «бу даиды цоно хатың мас сыңасалах буолуохтара» дѡибѡитим — Хан-Харахан-тојон уола сыңасалахтар ибѡит ду!»

Онуоха Оноѡостѡн-Чуокан катѡаҕарѡн ороңо тѡјан, аннын оңѡјон кѡрѡр²⁾: араи, хара киcи саңыҕаҕын катан баран, Хан-Харахан-тојон уола орон анныгар кѡран³⁾ сытар.

— «Абатын абат!» — дѡан баран, урдѡҕар тусан, киcи саңыҕаҕыттан ылар.

Ѳлѡрсѡн бар араи. Ѳлѡрсѡн, Хан-Харахан-тојон уола Оноѡостѡн-Чуоканы араи, кыаҕары гынап, опно илѡан саламала, иңѡа илѡан саламала. Онуоха:

— «Олон-Долон, быса, ѡлѡртѡрүмѡ!» — дѡ-дѡ ысытыр Оноѡостѡн-Чуокан.

Олон-Долон тура аҕкѡир; тура аҕкѡиан, бысаҕынан Хан-Харахан уолун быарын хаба ортотунан ѡѡѡ сајар; ѡлѡрѡн кѡби-сар. Оноѡостѡн-Чуокан атар:

— «Ылат-татаи! ѡлѡрдѡсуң кусаҕанын, бајаҕиан даҕапы бысамнаҕын? Хан-Харахан-тојон биcигини хайтах тыннах гынмаҕаи? Кыаидаҕа дѡн, — хаһна баран киcи буолуохпугу?»

— «Чѡи, мин бысыам, мѡјигин арѡн! — дѡр Олон-Долон.

1) Въ подл.: мильбягарь. 2) Въ подл.: орон аннын еңгѡс тѡнн кѡрѡрѡ. 3) Въ подл.: кпрѡ.

Өлөрбүт кісіләре уот иңігәр сытар. Олөн-Долөн ону, мөһнутан былалән баран, сугән ізәтигәр-ағатыгар ілја барар. Туһун ажаннан, сәргә тордугар тусарән кәбісәр. Ціаҗа көтөн тусан:

— «Іја-аҗа, сытыларың!» — дір.

— «Аі, бар, ол убагың кытта сыт дә!» — диллар.

— «Аі, кіріәскін туо бар¹⁾! Бар, әңидәргин кытары сыт дә!» — дір убаја.

— «Аі, бар, балыстаргың кытары сыт дә! Азәта, тугун муңаи? ханна бара сылҗыбытыңыи?» — диллар әңидәра.

— «Бар, ол Сімахсін-әмәхсіні кытта сыт! Кіріәсін муңнах кісігін, кісіні утутумәры гынның!» — диллар балыстара.

— «Іја-аҗа, убадар, әңидар, балыстар, сасыарда утүбүн көрөрүң!» — діән баран, Олөн-Долөн, тахса сурән, бір аттаҗ Ыстылбан діән агырдарын ціа аныгар ағалан, ісін хаја тардан, өлөрөн кәбіс.

Ілја гынан баран, билігі өлөрбүт кісітін ыжан кәбісәр, ісігар урукку хајағасып үстун ціа ісігтән бір бысағы харбан тахсы-быта барын аңан кәбісәр.

Сасыарда, уотун оттон баран, Сімахсін-әмәхсін тахса сурәр; араі көрдөбуна — уол-тојоно, хара кіс саңыҗахтаҗ Харыаца-барган, ыжанан, бастың сәргәҗа моңнон діән турар; улахан асыр бысағы быарын хаба ортогунан аңыммыт; атырдарә әміә сур-дәх бајаләхтік өлө сытар. Цә, оттон²⁾ тылын тубсугар тусарән, мәңіјән кірәр абат. Цә, ісгән баран, сорохторо уңан, сорохторо чыбыч-чыгыңаҗын, сорохторо таңас ара атын саба кәбісінан баран, тахса сурбүттәр. Ыты діән кыл, айдән діән кыл, «ән сытыарбатағың, ән сытыарбатағың» діән — әтисиләре діән кыл туох-та атытган атын буол.

Онуоха сасыарда Олөн-Долөн ыаллы кәлбіт кісі буолан баран:

— «Сәи-ја, ітіпәхә ыты омордүохкут дуо? Іті субәтә бар-бах буолаҗа дән» — дір. — «Сасыл-удаҗан бар; онуоха кісітә ытыахха сөп» — діән субәлір.

1) Въ подл.: кирескинъ тугар. 2) Въ подл.: отто.

— «Ца, маныхаа кім барыаҕаи?» — диин сүпсүсү-саньысы буол.

Олбн-Долбн:

— «Мин барбын — барых кісі» — диип буол.

— «Чаи, бар. Манжаң тугуи? дии».

— «Манжабын ¹⁾ — Хан-Харахан-тојон сабасия аңарын кулуц!» — дір.

— «Біріміна ²⁾ хаҕыахнытыи? оннобор-да буолуоҕу біріах-піт ата» — диин, уптәрин аңардан бірділар.

Олбн-Долбн Сасыл-удаҕаңца тіјан:

— «Барыаң үсү» — дір.

Онуоха Сасыл-удаҕан тоҕус боро уолун, аҕыс сасыл кбисын асылыгын біярап баран, маңастан калар Олбн-Долбну кытта.

Уот ијігәр олох кәбисан баран, ца, көрү көлөрөллөр: «кімтан, туохтан өлбүт?» диин. Сасыл-удаҕан, кыран ијіргитан, цабын төрдүгәр кіран, була сатап кәбисар, — өлүтә цабынын ³⁾ төрдүгәр араі көстүмә. Онтон орто даідыга Ибіс төрдүгәр тіјан:

— «Босхо уостәх ⁴⁾ бороң ураңхай!» — дір.

Онуоха Олбн-Долбн, тахса сүран, бір хаңыл атбирдарын кутуругар холлобостөх уоту бајан кәбисар. Ијә гынап барап, көтөн түсән:

— «Сылгыны уот сіатә!» — диип ысыта.

Кісі барыта тахса көт.

Олбн-Долбн удаҕаны (іккі) самаҕын туорајыттан ыл; ијә гынап барап, хонтуораҕа килларан, улахан сірі ісіттәх кымыска, атаҕын өрө гына, уган кәбіс. Сасыл-удаҕан тумнастан өлбн хал.

Араі цоп ціаләрігәр көтөн түс.

— «Баи! Удаҕаммыт хаипа барда?» — дәсісән баран: — «Кымысы хамятың!» — діабитгәр.

Олбн-Долбн көтөн түсән:

1) Вь подл.: маппиямын. 2) Вь подл.: берибиня. 3) Вь подл.: була сатап клябисарь. Өлүтөһө төрөдүгярь араи көстөмя. 4) Обычно: бастәх.

— «А, «бу даіды цоно хатың мас хамнатардәх буолуохтара» дйабитим — хатын цахтар хамнатардәх ибиг дү?» — дй-дй удаҕаны, атаҕыттан ылан баран, өрө тарда-гарда тусартир.

— «Тыи, иги киэи тугу аҕар — көруң!» — дйән буол.

Уоллаттар, көтөп тусан, көрбүттәрә — араи удаҕаннара кымыска тимири сытар.

— «Ачйкйя, айкакканы!» — дйән ытасы-соңосү, алҕархаи буол.

— «Тугу ытасыҕыт? Иги субата дөбөң! Ытасымаң бостои!» — дй-дй, уот дйкй аңар хараҕынан олчоччу көрөи, олорор Олбн-Долбн.

— «Субата тугуи? Чаи, быса! Бйеиги араиги си халларыахпыт суоҕа!» — дйән буол.

— «Кыскыгыи бйардәхкитиңа, улкут улахан аңарын бйардәхкитиңа, бысан көрүөм даҕаны аҕа¹⁾. Ачйкйя, ол иги бәйләләх обургу тоҕус бөрө уола, аҕыс сасыл кыса кыаттарара манан аҕаи буолуоҕа [дуо]?» — дйән күгүһәннй кабйсәр Олбн-Долбн.

— «Ону харысыҕыахпыт дуо, ол кылларга хаҕыта тыттаран сйәтиәхпиг дуо?» — дйән буол.

Ца, Сасыл-удаҕаны тасаран, иккй хоннобун аныгар иккй хабахтах хапы бәяр; бәйәтигәр иккй тйләҕар иккй бургәси банар. Иңагынан баран, күөх әрийән оҕуска удаҕанын иңйкй мйнарар; бәйәтә, кәңйкй мйнән баран, аҕанын тйяр Сасыл-удаҕан цйәтигәр. Араи маина оҕолор өрө көтөн:

— «Цйәбит кәллә, кәсйги сйәхпиг әбәт» — дйән улужуларә-үрүләрә, ысылара-хасылара туох-та атыттан атын буол.

— «Аргыи, ичйгәидәр! Сүй, аргыи! Бу цабыта суох ургүк оҕус; цйәбит барка ара дйән сылажан кәллә: ургүттүгүт!» — дйән буол Олбн-Долбн.

Оҕолор истимә, өрө көппүттәрйи кубулутума. Сәргәҕә тйәннйән, Олбн-Долбн оҕусун бургәсиәннйән цөбө тйңиләхтиә, — оҕус сосуан туора көт; әмиә тйңиләхтиә — әмиә оҕус көтүөлә.

---

1) Въ подл.: кыскын бердьяхкыня, юбюнь улахан аңарыи бердьяхкыня.

— «Иҗагитин даҕаны, миҗигин даҕаны өлөртөрдүгүт аҕат» — дiән иcән, Олөн-Долөн чоҕдоҗор ийинiән бар.

Сасыл-удаҕаны оҕус асән кәбиcнiтә—ол дiкi баран дәлбi тус, иккi хабахтәх хан дәлбi баран удаҕаны сыраидары харахтары саба ыс.

Олөн-Долөн, дәлбi тусән баран, мөңө сытар:

— «Алматыка, кугүрдәр, кiсi тылын iстимiнәҗит, иҗагитин өлөртөрдөхкүт¹⁾). Итi гынан баран, ытән, асыҗан харахкыт уолуоҕа. Дәлә «ургутумиң!» дi сатән кәбиcнәтәҗим дуо²⁾?.. Ол да буоллар, итi сүбәтә дөббөң; асыҗат гына оцортуом, алыс сәниҗитин бысымаң!» — дiр.

Иҗа дiән баран, туран, оҕусун баҗан кәбиcәр тиккә.

— «Миҗигин батысың!» — дiр Олөн-Долөн тоҕус бөрө уолга, аҕыс сасыл кыска.

Батысан бар. Бу баран, бiр күөлгә үс оiбону алларар.

— «Ца, өлөрү гынныбыт асыбытыгар!» — дi-дi ысытасаллар бөрө уол, сасыл кыс.

— «Баҗаң-баҗаң³⁾», — барт дөббөң халла сүбәтә тобуллара!» — дi-дi оiбонун алларан бутарар Олөн-Долөн. — «Чәи, ичигәйдәр, манна кутуруккутун уган олоруң; иҗа гыннахкытына⁴⁾ — асыҕыт асымаҕа!» — дiр Олөн-Долөн.

Онуоха барылара кутуруктарын укнуттар араi. Кутуруктарын уган олорон, бу цон:

— «Ца, өлөрү гынныбыт, сiснiт үдсә царалыҗан!» — дiән, улусуллара туох-та атыттан атын буол.

— «Аi, баҗаң³⁾, дiккөсө царалыҗа түстүп, оччоҕо асыҗат буоларгыт дөббөң!» — дiр Олөн-Долөн.

— «Быса! өлөрү гынныбыт, кутуруккут сыста тоңно маиҕылаһ.... Сатар кутуруккутун араан кулу!» — дi-дi ысытасыттар.

— «Чәи, баҗаң³⁾, хоцпортуом! Көрүң әрә бу маспын; манап

1) Въ подл.: өлөрдьекхютъ. 2) Въ подл.: де баган клябесптими-до. 3) Въ подл.: бля-бля и бля. 4) Въ подл.: гыннагына.

кѣтурутта сынѣан арартыам буолаҕа¹⁾) — ді-ді Олбн-Долбн улахан чоккѣу масы кѣллѣрбр.

— «Хайтах-таҕаны ѳлѣсѣбут — арар! кутурукут букатын сыста тоѳон халлылар» — діин улустулар.

— «Ах, учугаи; ца, сѣбатта дѣбѣн» — діан баран, туран, чоккѣу масынан кѣтэххэ бѣаран, ѳлѣртѣн іс. Бу ѳлѣртѣн ісѣн, орпуттарыгар ытѣр: — «Кѣрдугут дуо іті сынѣаннахтара учугаин? Сотору асыбат буолан халлылар ыбат».

Араі бѣрѣттѣн, сасылыттан бѣрді, кутуруктарын быса тардан, куоншттар. Ол онтон бѣрѣ, сасыл тѣрдѣ тарҕабыт усѣ; кутуруктара хоболѣх буолта ыміа онтон усѣ.

Олбн-Долбн, онтон баран, Хан-Харахан-гојон убуи лохон²⁾ аҕарын ылан, кысын араан, цѣйтѣгар барбыт. Бары цѣн — «бысѣтаҕа» діан — уѣрѣлар бѣрт буолбут; кыс — «маннык сурдѣх-кѣптѣх баҕацыга бардаҕым» діан — ытыта-соцѣта бѣрт буолбут.

Оноѳостѣн-Чуокан убуи аҕарын ыміа ылан баран, Олбн-Долбн бајан-тотон аныаха ділі озорор усѣ.

Бутта.

1) Въ подл.: кѣтюрю.... буола. 2) = улахан.

ОБРАЗЦЫ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЯКУТОВЪ

издаваемые под редакціей Э. К. Пекарскаго:

Томъ I. Образцы, собранные Э. К. Пекарскимъ. Ч. I. Тексты.
1911. 475 стр. 8°. Цѣна 6 руб. 60 коп.;
14 Mгk. 30 Pf.

То же. Ч. II. Переводы. (Подготавливается къ печати).

Томъ II. Образцы, собранные Н. А. Худяковымъ. Ч. I. Тексты.
Вып. 1. 1913. 190 стр. 8°. Цѣна 2 руб. 20 к.; 5 Mгk.
То же. Вып. 2 и послѣдній. (Подготавливается къ
печати).

Томъ III. Образцы, собранные В. Н. Васильевымъ.
Ч. I. Тексты. (Печатается).

Цѣна 2 руб. 20 коп.; Prix 5 Mгk.

Продается въ Книжномъ Складѣ Императорской Академіи Наукъ и
у ся комиссіонеровъ:

И. М. Глазунова и Н. Л. Риммера въ С.-Петербургѣ, М. П. Карбасникова въ С.-Петербургѣ, Москвѣ,
Варшавѣ и Вильнѣ, Н. Я. Оглоблина въ С.-Петербургѣ и Кіевѣ, М. Киммеля въ Ригѣ, Фоссъ (Г. В.
Зоргенфрой) въ Лейпцигѣ, Люзань и Комп. въ Лондонѣ.

Commissionnaires de l'Académie IMPÉRIALE des Sciences:

J. Glasunov et C. Ricker à St.-Petersbourg, M. Karbasnikov à St.-Petersbourg, Moscou, Varsovie et
Vilna, N. Ogloblin à St.-Petersbourg et Kief, M. Kummel à Riga, Voss' Sortiment (G. W. Sörgenfrey)
à Leipzig, Luzzac & Cie à Londres.